

GRÓF TELEKI SÁMUEL

ERDÉLYI KANCELLÁR

ÚTI NAPLÓJA

1759—1763.

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE:

IFJ. BIÁS ISTVÁN

A BEVEZETÉST ÍRTA: DR. IMRE SÁNDOR.

MÁROS-VÁSÁRHELY

1908.

Geleski Samuel

BEVEZETÉS.

GRÓF TELEKI SÁMUEL
GYERMEKKORA ÉS IFJUSÁGA.

IRTA

DR. IMRE SÁNDOR.

I.

Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár külföldi úti jegyzetei befejezésük után 138 évvel kerülnek a nyilvánosság elé. Nem is régóta ismeretesek. Marosvásárhelyt, az írók által alapított Teleki-könyvtár két nagy ládában őrizte az alapító iratait s ezekből a most kiadott Napló csak 1906 nyarán került elő, mikor a ládákat a marosvásárhelyi Teleki-levéltárba áthelyezték. Addig ismeretlenül pihent a Napló sok, irodalmi értékű és történeti fontosságú levél társaságában. Kazinczy Ferencz, Révai Miklós, Kisfaludy Sándor és mások ott talált leveleit már megismertette felfedezőjük, ifjabb *Biás István*¹⁾ a szakközönséggel, most ugyanő gondozta e Napló kiadását is.

Úgy kerül az olvasó kezébe a Napló, a mint írója hagyta. Az író dédunokája, *gróf Teleki Sámuel v. b. t. t.* bocsájtja közre azért, hogy elődjének kegyelettel ebben is emléket állítson. Az ember megértéséhez, méltánylásához jelentékenyen járul ezzel hozzá.

A bevezetés írója nyomtatásban vette kezébe a Naplót, feladata csupán értékének megvizsgálása volt. Maga a Napló erre a kiindulás, de mindjárt első sorai szükségessé teszik, hogy a lehetőségig megismerjük az író életének a naplóírást megelőző korát, mert csak így ítélhetjük meg a Napló tartalmának az egyén szempontjából való értékét. Az író személyétől nagyon is függ

¹⁾ A Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárosa. Az Akadémiai Értesítő 1907. februári számában.

jegyzeteinek értéke, de azért ennek megállapításában magasabb mértékre is szükség van, még pedig arra, hogy az irodalmi jelentőségét keressük. A szóban levő Napló írójának ifjú koráról, külföldi tanulmányairól szól s így a magyar nevelés történetéhez szolgáltat adatot. A megnyit ez adat ér, annyi értéke van irodalmi tekintetben az egész Naplónak. Ezt az értéket növeli aztán az első szempontból, az író személyére való tekintettel nyert eredmény. Ha az író nevezetes ember, akkor fejlődése nem csak egyéni érdekű, hanem történelmünkhöz rejtett adatokat is nyújthat.

Teleki Sámuel élete (1739—1822.) olyan volt, hogy maga a személy is méltán érdekelhet szélesebb köröket. Fényes pályáján elért hivatali állásai — az erdélyi kancellárságig emelkedett — nagy befolyást juttattak neki a közügyekben. Benső hajlandóságai a művelődés történetében tették nevezetessé, mert a tudomány kérdései iránt érdeklődésre, a szellemi haladás érdekében cselekvésre is indították. A Teleki-könyvtár egybegyűjtése erre az egyik adat; a másik, nem oly maradandó, de nem kisebb becsű pedig az, hogy az erdélyi református kollegiumok sorsa iránt egész életében tevékenyen érdeklődött, érettek munkát és pénzt áldozott. Ez az élet nem áll még kellő világításban; a családi levéltárak bőven tartalmaznak reá vonatkozó adatokat s ezek teljes feldolgozása a köztörténelemre is, meg a művelődés és nevelés történetére is vethetne egy s más világító sugárt. Erről győződtem meg, mikor a Napló kellő megértése érdekében végig néztem két levéltár ide tartozó anyagát¹⁾. Itt természetesen erről a teljes feldolgozásról nem lehet szó, mert bennünket most csak a Napló miatt érdekel az író élete s e szerint válogatjuk ki a szükséges pótló

¹⁾ A marosvásárhelyi Teleki-levéltár s az Erdélyi Nemzeti Múzeumban levő Teleki-levéltár (a gyömrői) iratait ifj. Biás István és Kelemen Lajos urak szíves segítségével.

adatokat. Rá kell azonban mutatnom a levéltárak kiadatlan anyagára két okból. Először is azért, mert például az Erdélyi Nemzeti Múzeumban levő Teleki-levéltár (a gyömrői) oly sok szellemes és becses levelét rejti a napló-író grófnak, hogy azok ki nem adása igazán kár. Másik okom pedig az, hogy így eleve kijelölhetem azt a szűk keretet, melyen túl felfogásom szerint e Naplóhoz írt bevezetésem nem terjedhet.

II.

Tudva az író kilétét, azzal az érdeklődéssel vettem a Naplót kezembe, a melyet bizonyára mindenki érez, ha sokak sorsára befolyó ember lelkébe pillanthat. Ez az érdeklődés azonban az első sorok olvasása után mindjárt elveszítette kíváncsiság-jellegét, mert onnan nem a világot látni vágyó gondtalan ifjú jókedve szól az olvasóhoz, hanem a fiatalon is sokat szenvedett, önmagát ismerő és a tudásban haladni vágyó férfi komoly szava. Úgy látszik a Napló első lapjáról, hogy Teleki Sámuel gróf 20 éves korára, a mikor külföldi útjára indul, kénytelen volt megtanulni a saját lábán állást, átesni olyanokkal való küzdelmeken, kiktől gyenge kora és árvasága miatt inkább jót várhatott volna s így rá kellett szoknia arra, hogy maga erejét számba vegye és önállóan használja, maga keresse meg az utat is, melyen haladni akar, a társakat is, kikben bíznia lehet. Nem lehet tagadni, az ilyen eredménynyel nevelő iskola jó iskola. De nem lehet elvitatni azt sem, hogy az olvasó méltán csodálkozik el azon, hogy ezen az iskolán a nagy Teleki Mihály unokájának, a consiliarius Teleki Sándor fiának kellett átmennie. Még meglepőbb az a megjegyzése, hogy *csecsemő korától fogva félrevaló vad helyen, majd minden emberi közönséges társalkodáson kívül* nevelték, hogy szüleinek s kivált atyjának halála után *tanulásában sok hátramaradása* volt.

E szavak így magokban meglepők és kevésbé világosak, azért szükséges a külföldi út kellő méltánylása érdekében a rendelkezésre álló adatokkal és a körülmények meggondolásával lehetően megérteni.

Teleki Sámuel Gernyeszegen született (1739 nov. 17.), de kicsiny korától kezdve Czelnán, Alsó-Fehér-megyében, neveltetett. Ez az a félre való vad hely, melyről megemlékezik.

Gyermekkorában apját hivatalos kötelességei gyakran tartották távol a családtól; ilyenkor a minden jel szerint nagyon szerető édes anya, Petki Nagy Zsuzsánna, apja iránt engedelmességre, szeretetre inti. Két-három éves korában ¹⁾ természetesen anyja fogja a kezét, de már maga írja apjának Szebenbe: „Édes Apó, jöjen haza, Samu alig várja“ s hozzá szokik már ilyen korán, hogy apjának ne csak szóval, de igazán is „alázatos szolgája és engedelmes fija“ legyen. Semmi különös nincs benne, de mégis említést kíván, hogy a különös kemény természetű ²⁾ Teleki Sándort meghatja kis fia levele; gyöngéden szól róla feleségéhez írt leveleiben, ajándékokat küld neki, sőt „édes kedves fiam Sámuel“ megszólítással levelet ír a harmadfél éves gyermeknek, melyet az fogytig megőriz. ³⁾ Bármiről ír Teleki Sándor, legkisebb gyermeke iránt való szeretete meglágyítja egyébként érdes, keserű hangját, mintha erre az egyre akarná ráárasztani mind azt a szeretetet, mely éppen a kemény szívű emberekben szokott erős és mély lenni, talán éppen azért, mert erős és mély harag lakik a szomszédságában. Teleki Sándorban legalább így volt. Ugyanakkor, midőn Sámuelről megható gyöngédséggel ír, akkor egész háza népéről s kivált nagyobb fiairól megdöbbentő keserű-

¹⁾ 1741. decz.—1742. júl. időből 9 kis czédulája van a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban.

²⁾ Bod Péter szava a Magyar Athenas ajánló levelében.

³⁾ A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban: 1742. július 7-én Szebenből.

séggel emlékezik. Feleségének írja ugyanegy levélben ¹⁾ ezt a három mondatot: „Magam ház népemben és Isten jó voltából már vénségemben engemet segíthető gyermekeimben sincsen se segítségem, se könnyebbségem.“ „ . . . mikor és mint mehetek haza, Isten tudja, mert én nagyobb gyermekeim miatt olyan vagyok, mint a szárnyaszegett lúd“. Aludni sem tud; okai „az én Kain nagyobb gyermekeim, kik eddig is profugus jobbágy cselédimet patrocíniumokkal laetaltak, melyért az Isten feleljen meg nékiek.“

Teljesen mellékes, vajjon igaza volt-e Teleki Sándornak gyermekei megítélésében; az a fő, hogy ő így látta saját helyzetét s ebből fakad nagy szeretete legkisebb gyermeke iránt, ki még nem okozott neki örömnél egyebet s a kitől segítséget, gyámolítást remél. Még inkább érthető a dolog, tudva, hogy az apa nehéz természetéhez idős volta is hozzájárul. Sámuel születésekor 61 éves, felesége halálakor 70; ettől kezdve sokat betegeskedik, még nehezebbé válik mindenkinek körülte lennie; nagyobb fiait okkal-ok nélkül elidegeníti magától; teljesen elhagyottnak érzi magát s még erősebben tör ki belőle minden olyan vonás, amely talán fiai hidegségét is, saját elhagyottságát is elegendően megérteti. És ekkor mindig megnyughatik tekintete legkisebb fián, aki anyja szavából s anyai nagyanyja ²⁾ leveleiből, talán tanítóitól is, azt tanulta meg, hogy idős apját ki-mélje, benne bizzék, rossznak a kemény szavakért se tartsa, hanem békén tűrjön s a mindig gyengülő öregnek mindig nagyobb segítségére legyen. Ebből a viszonyból szinte bizonyossággal lehet következtetni Teleki Sámuelnek testvéreihez való viszonyára. Kilencz éves korában elvesziti anyját; ³⁾ apját a szükség, az öreg

¹⁾ Ugyanott 1741. decz. 1. Szebenből.

²⁾ Árva Kovács Judit, Petki Nagy Zsigmond özvegye.

³⁾ 1748. decz. 11-én halt meg Teleki Sándorné.

ember oktató hajlama, az elhagyottság kényszerítő ereje nyilván arra bírja, hogy a gyermekkel olyan dolgokról is bizalmasan beszéljen, a mik arra nem is igen tartoznak, de lelkére nem is bizonyos, hogy üdvösen hatnak-e. Bizonyosan elpanaszolja neki bátyjai magokviselését s inti, sőt talán keserűen kéri, hogy ő ne kövesse ezt a példát. Idegenektől is hallja a gyermek, hogy apjának ő a reménysége, neki kell jóvá tennie, amit az idősebbek elene vétettek.¹⁾ Ebből szükségképen kellett bizonyos komolyságnak fakadnia, melylyel saját sorsát nézze; önállóságnak, melylyel a viszonyokat megítélje; még némi fölénynek is, melylyel apját vigasztalja s hibásnak tartott testvéreitől legalább apja előtt és magában biráskodjék. Ez a helyzet önállósága, akarata és önismerete fejlődésére kedvező volt, de minél jobban szerette apját s minél gyöngédebben emlékezett vissza anyja s nagyanyja példájára, kik előtt Teleki Sándor szava érinthetetlen tekintély volt, annál rosszabbá kellett válnia a viszonynak közte és testvérei között, mindkét fél részéről. Ő méltán ítélte meg amazokat, hiszen apjától jót nem hallott rólok; legkisebb bátyjának, Sándornak, viselt dolgairól közvetlenül is tudott; látta beteges, idős atyjának miattok való kesergéseit és ha leszámítjuk is, amit épen gondolkodásának önállósága révén testvéreiben igazolnia lehetett, még mindig érthető, ha talán gyermekes önhittséggel testvérei megítélésére jogosultnak érezte magát. A testvérekben pedig csoda volna, ha fel nem ébred az ellenszenv a dédelgetett legkisebb testvér iránt, kit apjok mindig a többi rovására

¹⁾ Gróf Lázár János írja Teleki Sándornak Szebenből 1752. május 3-án Sámuelről: „Kivánom szivemből, nevelje Isten továbbra is a Mlgos Urfiát mind testében, mind elméjében Excellentiád örömeire, erősítse meg pedig kiváltképpen az Excellentiádhoz való engedelmességben, hogy eltávoztatván némely testvéreinek veszedelmes példájokat, ne legyen Excellentiádnak soha is megszomorító fia*. A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban.

dicsér¹⁾, s lehet, hogy még például is állít eléjük. Tudják, hogy Sámuel apjok bizalmasa; ez kénytelen apja megbízásából néha kellemetlen rendelkezések közvetítője lenni²⁾ s így maga hibája nélkül is méltónak látszik arra, hogy testvérei atyjok iránt való kedvetlenségeköt reá is átvigyük. Ezt a lelki magyarázatot nem is szükséges tovább részletezni; ennyiből megérthető a Naplónak (3. 1.) az a kifejezése, hogy apja halála után annak *hozzá való atyai szeretete miatt gyűlöltetést szenvedett s abból sok sanyarúsága származott*. Azok a viszonyok pedig, melyek az eddigiek elmondására alapúl szolgáltak, azt is sejtetik, miért nem lehetett része a gyermek Teleki Sámuelnek majdnem semmi érintkezésben az udvaron kívül levőkkel. Úgy látszik, nem igen volt Teleki Sándornak jó embere, a ki hozzá kíváncsozók,³⁾ sőt még a falubeliek is örvendtek, ha másik birtokára utazott.⁴⁾

Nem ismerem részleteit Teleki Sámuel emlegetett sanyarúságainak és ügyes-bajos dolgainak, melyek atyja halála után, 15 éves korában vállaira szakadtak. Nyilván vagyoni ügyek lehettek azok. Erre lehet következtetni a Napló bevezetéséből is (3.); abból is, hogy Sámuel apja második feleségének volt a fia, gyermek még,

¹⁾ Ugyanott (1750. május 20) Bánffi Zsigmondhoz írt levélben: „Az egy neveletlenke, tanulgató Sámuel fiacskámon kívül minden gyermekeim nékem ellenségimmé lettenek, kiktől már sok esztendőktől fogva és e máj napig meg nem szűnt kesergettetéseim szerzették és augeálták is ezen nyavalyámat, holott egész Erdély országa bizonyosságom, hogy mely nagy szűkült állapotomban s esztendőkből erőm felett ruháztam, neveltem s taníttattam és szárnyokra is bocsátottam őket”.

²⁾ 1754. febr. 27-én apja nevében bátyját Sándort vonja kérdőre valami elszámolás ügyében. Marosvásárhelyi Teleki-levéltár

³⁾ Maga írja Bánffi Zsigmond consiliariusnak: „Én minden tekintetre nézve elmondhatom, hogy részemre az egész földön nincsen jóltévő és nincsen, aki hozzám könyörületességgel és egyenes indulattal viseltessék... nem volt és nincsen csak egy is”. Marosvásárhelyi Teleki-levéltár. — 1750. május 20.

⁴⁾ Bod Péter írja Teleki Lászlónak 1750. április 6-án, hogy T. Sándor Czelnáról Gernyeszre szándékozik: „A tzelnai oláhok inkább hiszem, hogy ha rajtuk állana, azt a napot fel iratnák az oláh kalendáriumba.” Erdélyi Múzeum. Új folyam II. kötet 203.

mikor egyik bátyjának, Lászlónak, vele egy idős fia van,¹⁾ az idősebbeknek tehát előre meg kellett kapniok a vagyonból részöket. Teleki Sándor panaszkodik²⁾ is keserűen, hogy idősebb fiai minden jószágába beültek már hatalommal, s majd mindenünnen *kieszik* őt. Az apa halála után bizonyára az osztozás miatt volt baj s ez gátolta meg Sámuel minden egyébben egy ideig.

Ezek a családi viszonyok nemcsak azért érdemeltek itt felemlítést, mert Teleki Sámuel naplójának egyes kifejezéseit megértetik, hanem főként azért, mert megmutatják: milyen irányban érvényesült a csaknem legfontosabb tényező, a családi körülmények, nevelő hatása. Minden ember fejlődésének ezek a feltételei és magyarázói, csak elég mélyen kell beléjük nézni. Ha ezt a bepillantást most tárgyilagosan meg tesszük, egy hiány és egy pozitívum válik előttünk Teleki Sámuel fejlődésében világossá. A hiány abban áll, hogy a nagyjából vázolt tényállás szerint a gyermek Sámuel nem részesülhetett rendszeres és gondos nevelésben éppen abban a korban, melyben a serdülni kezdőnek a vezetésre legnagyobb szüksége lett volna. A környező, szűk körű élet hatásaitól védi s a hatásokat haszonra fordítja a kilencz első évben az édes anya. Mikor azonban ennek óvó keze a gyermek fejéről lehanyatlik, hiában állítja *Koncz József*³⁾ az ellenkezőt, nincs meg többé a lehetősége annak, hogy kellő figyelem legyen a kis Sámuel nevelésére. Még pedig az imént ismertetett okokból. A nevelés tudatos és következetes tartozik lenni, másként nem lefolyásában, hanem csupán következményében mondható nevelésnek.

De ki végezte volna ezt a tudatos nevelést? A 70 éves apától még akkor sem igen várható a gyermek

¹⁾ József, kivel később Baselben együtt volt.

²⁾ Bánffy Zsigmondnak. L. XI. lap 1. jegyzet.

³⁾ Erdélyi Figyelő (Marosvásárhely) 1880. 119.

lelki világának kimélő szemmel tartása, ha saját lelki állapota és testi egészsége nem teszi is erre alkalmatlanná. Már pedig a mennyire a kérdéses években (1748—1754) Teleki Sándor alakja az iratokból kidomborodik, mások lelkébe látásra, mások lelkének épen irányítására neki nem volt tehetsége. Neki csak akarata volt és szigorú ítéllete, de ezek magokban akkor sem elegendők a tudatos nevelésre, ha olyan mértékű szeretet jár is velők, a milyent Sámuel apjától tapasztalt. Nagy adag önzetlenség kell még ehhez, meg czéltudatosság. Igaz, hogy jó korán ott voltak a kis Sámuel mellett, ámbár talán inkább a bátyja, Sándor, kedvéért, a házi tanítók. Ezek feladata lett volna a nevelés vezetése. El kell azonban gondolni: lehettek-e ezek önállók olyan apa mellett, a milyennek Teleki Sándort látjuk? Bajosan. Ezen kívül nem is a nevelés az egyetlen feladatok; a levéltári adatok szerint gazdasági ügyek intézése is várt reájok. Lehettek derék emberek, végezhatték a tanítást a kor követelményeinek megfelelően, de lehetetlen volt már csak alárendelt helyzetőknél fogva is teljesíteniök az anya mindennél fontosabb nevelő hivatását. Ebből következik, hogy határozottan igazolnunk kell Teleki Sámuel egyik életirójának, *Méhes Sámuelnek*,¹⁾ azt a megfigyelését, hogy „ezen fényes nemzetségből származott csemete a maga kifejlődésében is ritka példáját mutatta önnön-erejének.” Mutatkozik ez már akkor, apja életében, mikor mellette voltak a tanítók s ő pár adatból kitetszően nagy határozottsággal beszél tanulmányairól és terveiről;²⁾ de főként akkor derül ki ereje, mikor magára hagyatva leráz minden terhet, hogy tanulmányai pótlására külföldre mehessen.

1) Néhai udvari cancellarius gróf széki Teleki Sámuel ur ő excellentiája emlékeztetének tisztoletére, Kolozsvárt, N.-Enyeden, M.-Vásárhelyen, Udvarhelyen és Zilahon tartatott Halotti Beszédek, egy rövid prologussal együtt. Kolozsváron 1825., 50. l.

2) Erre nézve a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban: Bánya Sz. György levele Teleki Sámuelhez 1748. szept. 4. és ezé nagyanyjához 1750. május 6.

Ez a lelki erő az a positivum, melyet nevelését figyelve benne találunk. Ebben is megtaláljuk azt a kiszámíthatatlan, de letagadhatatlan nevelési tényezőt, az öröklést, melylyel olyan sokszor kell s olyan bizonytalanul tudunk számolni. Itt apai örökséget láthatunk ebben a benső erőben, annak tekinthetjük a jóra való hajlandóságot is, mely külsőségek számbavétele nélkül, emberek tetszésétől függetlenül egész életében irányította.¹⁾ Az erős akarat viszi arra, hogy pótolja a hiányt, ha egyszer felismerte.

A mint most neveltetését általában megismertük, azt kell kérdeznünk: miben állottak Teleki Sámuel tanulmányai? A tanítás a nevelésnek csak egyik részlete, a legkönnyebben végezhető és leginkább ellenőrizhető részlete. Még ma is oly sokszor értik ezen a részen a nevelés egészét s oly sokszor beszélnek csupán erről, holott a nevelés szavát mondják. Teleki Sámuel Naplója megteszi a különbséget a rész és az egész között: neveltetése alatt felnövése minden körülményét érti, melyre — úgy látszik — általában nem örömmel gondol; tanulásában való hátramaradását azonban főként apja halálától számítja. Ezzel egy vitás kérdésbe szól bele, mely a róla szóló irodalmi adatokban majdnem mindig felmerül.

Bod Péter a Magyar Athenasban²⁾ ennyit ír tanulásáról: „... édes atyja idejében közel 12 esztendő koráig az oskolákon kívül Czelnán neveltetett, de annak utánna nagy szorgalmatossággal és serénységgel a tanulásra adta magát s a szükséges tudományokat megtanulta“. Méhes Sámuel halotti beszéde szerint pedig³⁾ „mintegy 16 esztendő korában árván maradván, addig

¹⁾ Levelei bizonyítják. Jellemző például ez a mondata: „Nem kívánhatom pedig, hogy mindenneknek tesse, mert ha ezt kívánnám, nem ösmerném a világot, nem is volnék otthon.“ Kelet nélküli levél-töredékben. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

²⁾ 290.

³⁾ Idézett mű. 50.

mind otthon neveltetett és majd semmire sem taníttatott volt". Bajza azt írja:¹⁾ „Neveltetésére azonban kevés gond vala s a mivé lón, leginkább saját ügyekezetének köszönhetette.”

Ez a harmadik adat nem számít, mert egyszerűen Bod Péter szavait fogalmazza másként. Bod Péter téved a számban, melyet Méhes jelöl meg pontosabban²⁾, viszont ez túloz abban, hogy addig Teleki alig tanult valamit. *Koncz* József levéltári adatokkal igyekszik igazolni³⁾, hogy „Teleki Sámuel taníttatása nem volt elhanyagolva gyermekkorában.”

A Napló idézett szavai *Koncz* mellett bizonyítanak, mert ime, maga az érdekelt fél csak apja halála utáni időre vonatkoztatja a vádat. Ő azonban a Napló megkezdésekor még nem egészen hiteles tanú. Ekkor még nincs mértéke, a melyhez tanulása megítélésében igazodjék; csak később, baseli tartózkodása folyamán tudja meg, mi mindenben hiányzik a tovább haladásra az alapvetés. Szava ezért csak azt bizonyítja, hogy tanulásában három korszak volt külföldre indulásáig: anyja életében, tehát 9 éves koráig, zavartalanul tanulhatott; azután apja haláláig, 15. évéig, még folyt a munka, de már nem olyan nyugodtan s ettől kezdve öt esztendőn át, útra keléséig, erre nem is igen jutott nyugalmas ideje. Nem szól azonban arról semmit: milyen volt, miben állott a tanulása; hihetően nem volt megjegyezni valója, ha azt mások tanulmányaival összevetette is.

Minden adatot számba véve, melyet a család levéltára szolgáltat, a következő fogatékos képet rajzolhatom Teleki Sámuel tanulásáról.

Hetedfél éves korában már jól tud írni: nagyanyja

¹⁾ A Telekiek tudományos hatása. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. VII. kötet 1842—44, 106.

²⁾ Teleki Sándor 1754. halt meg, fia 1739-ben született.

³⁾ Idézett helyen.

1746. május 26-án köszöni meg a kis unokájától kapott levelet¹⁾. Első tanítója alighanem Bányai Székely György volt, ki 1748-ban *Bányai Sz. György czelnai professor* aláírással irt volt tanítványának²⁾, örömmel értesülve a kis gróf haladásáról. Úgy látszik azonban, hogy az írás-olvasás megtanulása még nem tartozott a rendes tanulás körébe, mert ez csak 1747 őszén kezdődött. Az volt Teleki Sándornak a terve, hogy három év alatt elvégzett fiával az iskolai anyagnak azt a részét, melyet a kollégiumok alsóbb osztályaiban tanítottak s azután be akarta adni a marosvásárhelyi kollégiumba, hogy a felsőbb tudományokat ott tanulja. Ezt Teleki Sámuelnek nagyanyjához irt leveléből tudjuk. Nagyanyja ugyanis nagyon érdeklődik tanulása iránt. 1748-ban még élő édes anyja levelében izeni neki, hogy „igen-igen jól tanuljon“³⁾. Anyja halála után a vigasztaló levélben kívánja, hogy „Isten erősítse naponként a tudományban“.⁴⁾ Azután tudakozódik előhaladásáról és erre kapja ezt a feleletet⁵⁾ 1750. május 6-ról: „A mi ebben a szoros helyben⁶⁾ a tudományban lett profectusomat, előmeneteletem nézi, e felől azt irhatom édes nagy asszonyom anyámnak, hogy tanulásom kezdetétől fogva a mig három esztendőök bételnek (a mely három esztendőök a közelebb jövő szeptemberben telnek be), minden classisokat Isten segedelméből megkívántató jó móddal el fogok végezni és magamévá kívánok tenni, úgy hogy ha azontúl Collegiumba fogok is menni, nem classisba, hanem tiszteletes professorok tanításokra fogok járni.“ Az idő is ki volt tűzve a kollegiumba költözésre. Bátyja, Sándor, ekkor már a marosvásárhelyi ref. iskolában tanult s mikor édes apjuk a nevelő számára az útasítást leírja, megjegyzi,

1) Kovács Judit levele a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban.

2) Ugyanott. 1748. nov. 4.

3) Ugyanott.

4) Ugyanott 1749. febr. 27.

5) Ugyanott.

6) Czelnán.

hogy a szüret után (1750) Sámuel is beadja tanulni bátyja mellé.¹⁾ Ez azonban csak terv maradt. Nem csak abból látszik ez, hogy adat a beköltözésére nincsen, hanem abból is, hogy megmaradt²⁾ néhány latin s egy magyar, prózai és költői irálygyakorlat, melyeket Sámuel Léczfalvi Orbán Péter praeceptor vezetése alatt készített, 1750 után következő időben is. Otthonn maradását bizonyítja az is, hogy apja levelezésében, ügyei intézésében segít s a mit tud, azt a *czelnai collegium* eredményének tekintik.³⁾ Annál érdekesebb volna, hogy mi volt az az otthoni tanulás.

E tekintetben az imént idézett, nagyanyjához szóló levél s Bányai Székely György levele igazít útba némiképen. Megtudunk ezekből annyit, hogy a tanulás az iskolai, nyilván a marosvásárhelyi collegiumi osztályok rendjét követte. Bányai Sz. György „elégge nem csudálkozható elmével érti“ Teleki Sámuel leveléből, hogy 1747 ősztől 1748 szeptemberéig elvégezte „a syntaxisnak inserviáló és alatta levő klassisokat“, sőt „ama drága és színméznél is édesebb lelki eledelével megtelejesedett Palatina magyar katechizmust és annak még

¹⁾ A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban. Egy, sűrűn tele írt iv töredék melynek folytatása még nem került elő. Kelte nincs rajta, de Teleki Sámuel idézett leveléből s Bod Péter egyik leveléből (Erdélyi Múzeum, Új folyam, II. kötet, 257.) kitetszően kétségtelenül 1750 november elején kelt. A megmaradt darabon csak Bándorra vonatkozó kívánságait részletezi, a Sámuelről szóló rész hiányzik. Kezdeté ez: „Kedves Sándor fiamnak (és az Istennek ingyen való kegyelmességéből meg maradván Sámuel fiatskámnak is élete és nékem is életem, ez mostan szintén eléjött szüretezésnek el múlása után kisebb Sámuel fiamat is a Bátyja mellé tanulni a Maros Vásárhelyi Reftum Collegiumba szándékozván én bé-adni) és kevés idő el múlva testvér öttésének Sámuel fiamnak a' meg irtam Ns Refortum Collegiumban való tanittatásoknak, neveltetéseknek és tisztességes s illendő és minden fogyatkozás nélkül jó móddal való interteneáltatásoknak állapotjokról mostani becsületes Praeceptorjoknak Simon István ő kgelmének elméjére adtam s elejében irtam tetszéseim és rendeléseim“.

²⁾ A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban.

³⁾ Ugyanott gróf Lázár János levele Szebenből 1752 május 8. Teleki Sándorhoz: nagyon megörvendett, „midőn a levél végében tett postscriptumban olvashattam, hogy Excellentiád író-deákja Sámuel úrri volt és a czelnai collegiumból oly szép írás származik.“

a gyémántnál is drágább és becsesebb magyarázatját is magáévá tette.* Tanulta tehát a *szegény úrfi* — a hogyan Bod Péter nevezte ¹⁾ — azokat a meglehetősen szellemtelen tudnivalókat, miket a régi hagyományoktól majdnem semmiben sem tágitó magyar iskolák tanítványaik elé adtak s a melyeket klasszikai tanulmányoknak neveztek ugyan, de a latin nyelv tanulását túl semmire sem terjedtek ki. Ezek mellett pedig tanult még vallástant. A másik levél tanúsága szerint 1750-ben az eleven eszű és szorgalmas gyermek mindenik osztály anyagának elvégzéséhez volt közel s az sem állott másból, mint a megelőzők folytatásából. Ha egy év alatt elvégezte a három osztály (a rudimenta, etymologia és syntaxis) anyagát, szinte nehéz elképzelni: mivel töltötte még két évig az időt? Bizonyára azzal, a mivel a kollegiumba járók a poetica és rhetorica classisban: latin iránygyakorlattal és mindig csak azzal. Megmaradt dolgozatai erre mutatnak. ²⁾ Igen jellemző e tekintetben egy levele ³⁾ az akkor 12 éves fiúnak. Kicirkalmazott, de rosszúl mondatjelezett, hosszú mondatok; tökéletesen klasszikus ízű kifejezések; gyermekhez, még olyan fejletthez sem illő bölcselkedő hang — mindez arra mutat, hogy ez a levél is a gyakorlatokkal együtt azok közé a századok óta virágzó *imitatiók* közé tartozik, melyek mintha tervszerűen gátolták volna meg a szellem egyéni, szabad kifejlését. Ebben az esetben természetesen nem tervszerűséggel állunk szemben, mert Teleki Sámuel nevelőjének egész eljárása is csak utánzás: azt csinálja tanítványával, a mit vele csináltak annak idejében!

„A deáki és hitbeli drága tartományokat“ — Bányai Sz. György szava — megtanulta tehát, vagyis tanult

¹⁾ Erdélyi Múzeum, Új folyam, II. kötet, 333.

²⁾ Ezek ismertetését nem láttam szükségesnek.

³⁾ A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban. 1751. dec. 19., Czelná. Nyilván Bányai Székely Györgyhoz szól; a megszólítás: Venerandissime Domine Professor.

annyit, a mennyit más abban az időben, de mai szemmel nézve, igazat kell adnunk Méhes Sámuel idézett nézetének, hogy bizony ez majdnem semmi.

Erdélyben, csakúgy mint Debreczenben, 1770-ig nincsen megállapított, kötelező tanterv az iskolákban s így nem lehet pontosan meghatároznunk, mit tanultak azok a praeceptorok, kik a *czelnai kollegiumban* tanítottak. Tanulásokból ugyanis lehetne következtetnünk a tanításokra. Ha például Nagyenyedről Ajtai Abód Mihály keze alól kerültek volna Czelnára, talán megértett volna rajtok ennek a szelleme, mely rokonságban volt a Maróthi Györgyével, sőt Bél Mátyásévál is. Meglebbent már valamennyire az újabb idők szele, észszerűbb tanításra, az élethez való közeledésre igyekeztek már imitt-amott a protestáns iskolákban, de nem mindenütt. Nem tudtam kivenni, vajjon eljutott-e ez az áramlat Czelnára is? Nem lett volna lehetetlen, mert a szomszédban lakott Magyar-Igenben a tudós Bod Péter, a ki például Tomka-Szászki János pozsonyi tanárról tudta, hogy az magyar történelmet is tanít, sőt ennek Dictataját is ismerte.¹⁾ Azérte sem lehetetlen, mert Teleki Sándor sok könyvet vesz ²⁾ s így más is van a tanító keze ügyében, nem egyedül saját iskolai könyvei. De ezzel a feltevéssel nem megyünk messzire, sőt a Napló adatai ezt egészen hiábavalónak mutatják. Az újabb felfogás ugyanis a realis tárgyaknak akart a tanulásban helyet szorítani, az anyanyelv és földrajz mellett kivált a mennyiségtannak. Teleki Sámuel azonban Baselben az arithmetica elemein kénytelen kezdeni a tanulását (46.), mert bár „gyermekségétől fogva örökké nagy kívánsága volt mathesist tanulni, de abban soha eddig módja nem volt“ (45.). Mindenfelé érzik már az élő idegen nyelv, a német, szükségét; 1732-ben a marosvásárhelyi kolle-

¹⁾ Erdélyi Múzeum, Új folyam, II. kötet, 197.

²⁾ Erdélyi Figyelő, 1880., 200.

gium igazgatója éppen Teleki Sándor sürgetésére „nagy bajjal s munkával megszerződik egy becsületes német praeceptorral,” hogy a főurak és nemesek fiait németül tanítsa,¹⁾ ez azonban sem állandó, sem rendszeres tanítás nem volt, Teleki Sámuelre már semmi hatása nincs, ő a német nyelvet is Baselben kezdi tanulni (Napló 17.).

Azt kell tehát hinnünk, hogy a czelnai tanulásban az újabb felfogás nem érvényesült. Ha a tanítók személyisége ezt lehetővé tette volna, aligha maradt volna nyom nélkül. De még azt sem tudom bizonyosan, kik voltak a praeceptorok, nem hogy azt lehetne tudni, milyenek voltak.

Teleki Sámuel tanítóiról szólva, az is kérdés: egy nevelője volt-e vagy egyszerre többen is voltak. A czelnai *kollegium* tréfás, de állandóan használt neve mintha több tanítót sejtetne, sőt Teleki Sándor idézett útásításai olyankor mondják Simon Istvánt a fiúk praeceptorának, mikor Léczfalvi Orbán Péter is az volt. Hihető azonban, hogy Simon csak a Sándoré volt s hogy a *kollegium* név a rendszeres és a *kollegiumi* rendet követő tanításból származott. A lényegét ez csak annyiban érinti, hogy ekkor nem is kell valami szakszerű tanításra gondolnunk, míg ha több tanító volt, azoknak csak szakok szerint lehetett volna a munkában osztozniok. Csak az imént láttuk azonban, hogy nem is igen volt szak, miben osztozniok lehetett volna. A *kollegium* nevet tehát nem szabad olyan komolyan vennünk, a hogyan Koncz József vette.²⁾

A tanítók közül — Simont nem számítva — háromnak a nevét találtam: a már emlegetett Bányai Székely György, Léczfalvi Orbán Péter és Kolozsvári nevét,

¹⁾ A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium értesítője az 1894—95. iskolai évről. I. rész: A *kollegium* múltja. Irta: Koncz József. 266.

²⁾ Erdélyi Figyelő 1880., komolyan idézi Bod Péter tréfáját, ki Léczfalvi Orbán Péter egyszer (E. M., Új f., II. k., 195.) a czelnai akadémia rektorának csímezte a levélen.

ki 1754-ben volt Teleki Sámuel mellett.¹⁾ Hosszabb ideig — egy adat szerint²⁾ hét évig — volt mellette Léczfalvi Orbán Péter s épen azért sajnálom, hogy erről az emberről semmi olyat nem tudok, a mi mint tanítót vagy általában mint embert jellemezné. Igen hihetőnek tartom, hogy ennek kipróbált hűsége volt egyik indítója annak, hogy terve ellenére Teleki Sándor nem adta be fiát a kollegiumba, hanem a felsőbb tanulmányokat is otthon végeztette vele. Ezekről a magasabb tanulmányokról azonban mindössze annyi jutott tudomásomra, hogy — képzelhetünk-e egyebet? — theológiát tanult; a következtetésnél erről is csak úgy tudunk többet, hogy Bod Péter egyszer „Dominus . . . noster *theologus* Sámuel” néven említi.³⁾

A nevelők rovására nem írhatunk semmit abból, a mi az oktatás egész mivoltában a kornak szomorú fogyatkozása. Sőt az alól is ki kell mentenem az 1747. évi nevelőt (nyilván Léczfalvi Orbán Pétert), hogy csak az ő bűne volna az, a mit most az akkori oktatás jellemzésére felemlíték. Az irálygyakorlatok közt találtam egy hosszú, nyolcvan soros üdvözlő verset, melyet 1747 karácsonyára vegyesen latinúl és magyarúl írt „pro usibus Comitiss Samuelis Teleki” valaki olyan, ki nek sejtelve sem volt arról, mit *szabad* a fejlődő elmével végeztetni, ha úgy látszik is, hogy *lehet*! Ilyen szellemi kényszermunka volt a XVIII. század első felében, meg azután is, a magyar ifjak tanulásának legnagyobb része.

A mint mindezekén végig gondolunk, Bod Péternek az a szava jut eszünkbe, hogy az árván maradó Sámuel apja halála után tanulásra adta magát s a szükséges tudományokat megtanulta. Miket ért Bod ezeken,

¹⁾ Brdélyi Múzeum, Új folyam, II. kötet, 333.

²⁾ Ugyanott. 194.

³⁾ Ugyanott. 253.

tanúlt-e csakugyan Teleki Sámuel 1754–59 között, egyáltalában hogyan élt: minderre nézve nem került elélem semmi útbaigazítás. Bod ugyan hiteles tanú, mégis úgy áll a dolog, hogy hiányait nem pótolhatta, tovább sem haladhatott Teleki, különben nem írná Naplója elején azokat a sorokat, melyek neveltetése történetének lehető összeállítását szükségessé tették.

III.

Tizenöt éves korától a huszadik év betöltéséig tehát homályban van előttünk Teleki Sámuel ifjúsága. A mi világosságot erre a homályra Naplója kezdetén derít, az a kietlenség szomorú képét mutatja. Hiányzik ez öt évből a szeretet: az apátlan-anyátlan árva a testvérek részéről nem részesül ebben, legalább az a körülmény, hogy a Napló ezeket soha sem említi, erre utal. Hiányzik a gondtalan lelki nyugalom: méltatlanságokat szenved és ereje felett való terheket hordoz. Tanulásáról ebből az időből csak annyit jegyez fel, hogy ebben elmaradt. Mindebből semmi részlet sincs előttünk, de ennyi is lehetővé tesz egy tekintetet az ifjú lelkébe. Ha nem figyelhetjük is azokat a mozzanatokat, melyek őt érlelték, legalább megérthetjük azt az elhatározást, mely férfiúvá érését mutatja s kiindulása lett egész jövőjének.

Ez az elhatározás abban állott, hogy kiszakítsa magát a lenyűgöző körülményekből, másokra bízva birtokát, nem gondolva az osztozkodásra sem, *szándékát és elméjét külső idegen országokra s azokban a tisztességes tudományokra fordítja, kívánván mindazt az által pótolni, valamit viszontagságai miatt tanulásában elmulasztott.*¹⁾ Még nincs egészen 20 éves, mikor 1759 november 7-én megindul külföldi útjára.

Nem bizonyítja semmi írás, de nem lehetett más-ként, mint hogy e cselekedet csirája még ott, a czelnai

¹⁾ V. l. d. Napló 3–4.

kollegiumban nyert táplálékot. És ezt még oda kell számitanunk az apa hatásai közé. A négy erdélyi kollegiumból: Enyedről, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Székelyudvarhelyről minden ünnepre ünnepi követ megy Teleki Sándorhoz,¹⁾ nyilván az iskola legjobb diákjai, kiket az otthonn tanuló Sámuel a kis diák érdeklődésével hallgat, mikor ezek a magasabb tartományokról, talán külföldre készülésekről beszélnek. Teleki Sándor több ifjúnak adott segítséget külföldi útjára, ajánló levelet írt érdekökben a professoroknak s a kiküldött tanulók pártfogójóknak levélben tettek jelentéseket.²⁾ Bizonyára be is mutatták magokat a nagy úrnak, de mindenesetre tudott Teleki Sámuel arról, hogy ezek az ifjak milyen kötelezvényeket állítottak ki külföldi magokviselőre és tanulására vonatkozóan.³⁾ Szóval hozzá szokott ahoz a gondolathoz, hogy a tanulás betetőzője a külföldi út s hogy ennek a tanulás a célja. A kikkel családján kívül érintkezett, mind többre, magasabbra buzdították, például Bányai Székely György⁴⁾ még kilencz éves korában *invitálja szívesen a drága folyamattal csergedező tudományoknak forrásaira Marosvásárhelyre, melyek jobbak és drágábbak a czelnai pisztrángos patakoknál.* Hozzá szokik tehát már gyermekkorában, hogy a mit tanult, kevésnek, a tovább tanulást jónak és szükségesnek tartsa. Így meggyökeresedik benne a vágy, hogy ennek a tudásnak forrásait megismerje. Atyja életében megtanúlja, a mit otthonn megtanulhat, de annak halála után bezárul előtte a tovább haladás útja. A kedvezőtlen viszonyok azonban csak kicsiny lelkekben szolgálnak akadályúl. Az

¹⁾ Erdélyi Figyelő 1880., 200.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Közöl egy ilyet Koncz J, a marosvásárhelyi ref. kollegium történetében Id. mű 174.

⁴⁾ Idézett levele.

erőset edzi a nehézség, a világos szándékot csak erősíti az útjában levő gát s a tudás szomjúsága sem szűnik meg oltás nélkül.

Úgy gondolom, így erősödött meg Teleki Sámuelnek az a vágya, hogy tanulását külföldön folytassa. Mikor látja, hogy itthonn vagyoni ügyeiben el kell merülnie, mikor azt tapasztalja, hogy a mit tud, csak napról-napra való életre elég, de nem gyarapítva ez is elapad, mikor meghallja, hogy László bátyjának a fia József s unokatestvére, Ádám, Baselbe indul — könnyű megérteni, hogy a vágy akarássá, a szándék tetté válik. Útja gondolatának a czelnai kollegiumban kellett támadnia, de igen hihető, hogy árvaságának súlyos évei adtak annak a gondolatnak annyira komoly alakot, a fejlődésnek azok a csupán sejtett mozgatói tették útja céljává olyan határozottan a tanulást.

A Napló teszi szükségessé, hogy ezt a célt ennyire kiemeljük. Egész külföldön létének érdekes képe látszik ezekben a jegyzetekben és ebből az egész képből a tanulás emelkedik ki. Ennek a jelzettekén kívül még egy magyarázata van. Mikor ugyanis hire terjed, hogy a fiatal Teleki Sámuel úti engedélyért folyamodott az uralkodóhoz,¹⁾ a nagyszebeni országos diaetán (1759) azt terjesztették róla a rendek között, hogy az ugyan a külső országok látásáért és a tanulásért itt nem hagyja jószágát és az osztozkodást;²⁾ sőt a ki másként vélekedett róla, azt azért megítélték.³⁾ Teleki ezt jól tudta s úgy tekintette, mint arra való törekvést, hogy becsületében kisebbség, előmenetelében megrontsák s jó-

¹⁾ A protestáns ifjakat nem szívesen bocsájtotta a kormány külföldre L. Fináczy Ernő, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I. 52—53. Az erdélyiekre vonatkozóan Török István, A kolozsvári ev. ref. kollegium története. III. 294—5.

²⁾ Napló 4.

³⁾ Bod Péter levele Teleki Sámuelhez Utrechtbe (Magyarigen 1761. nov. 16) Erdélyi Múzeum, Új folyam, II. kötet.

akarói előtt gyűlölséggé tegyék. Megnyugszik azonban abban, hogy okot erre nem szolgáltatott.¹⁾ Igen egyszerű következtetés, hogy ehhez a megnyugváshoz még valaminek kellett járúlnia: annak az elszánásnak, hogy külföldi tanulmányaival ezeket a gyanúsításokat utólagosan se igazolja.

Ilyen lelki indítékait látom Teleki Sámuel külföldi útjának, ezek tehát a Napló keletkezésének is végső okai. A közelebbi okok is ide vágnak. Azzal indul meg, hogy tanuljon. Annyi újat lát, oly sok új érzés, új gondolat rohanja meg, hogy ezekről egy-könnyen nem tud magának számot adni s vele is csak annak kellett történnie, a mi mindenkivel megesik, a ki nyitott szemmel jár idegen viszonyok között: módot keres arra, hogy minél többet megtarthasson abból, a mit érdekesnek talál. Ez a mód, az emlékezet segítésének legegyszerűbb módja: a naplóírás. Ezzel az állapottal az is együtt jár, hogy a jegyzések meglehetősen egyenlőtlenek szoktak lenni: olyan apró dolgok tűnnek fel az író előtt fontosnak, a melyekből az idegen olvasó igazán nem olvashat ki semmi lényegest — a maga szempontjából. Ha azonban a naplóban is az író személyét nézzük, ha e személy fejlődését például a neveléstörténet szemüvegén át figyeljük, sokszor jellemző és általános tekintetben is fontos adatokhoz jutunk. Minél őszintébb a napló, annál inkább. Már pedig minél több az apró adat, a napló annál őszintébbnek vehető.

A kezünkben lévő Napló írója nem tűzi ki jegyzetése célját. Csak annyit mond, hogy mit nem akar: gyermekkorra és serdülő ifjúsága viszontagságait nem részletezi. A Napló azután azzá válik, a mivé válnia kell: tükrévé Teleki Sámuel külföldi életének. Nem látszik ugyan benne minden, a mit mi talán ma látni szeretnénk, de feltűntet igen sok lényeges vonást s be-

¹⁾ Napló 4.

léje tekintve, megfigyelésre érdemes arcot látunk. Előbb azonban a Naplóval kell megismerkednünk.

1759 november 7-én Sáromberkéről való elindulásától 1763 november 17-ig, hazafelé utazásában Gödöllőre való érkezéséig beszéli el Teleki Sámuel életének ezt a négy nevezetes évét. Az utolsó három oldalon e kiadásban azok a jegyzetei vannak, melyek első jegyességére és későbbi házasságára vonatkozóan e Napló többi részével együtt maradtak meg. Ezek csak odavetett jegyzetek, a tulajdonképeni tartalommal semmi összefüggésben nincsenek, bár életének nagyon fontos adatai s a korra nézve jellemzők.

A részek nem egyformák, mert egyszer-egyszer igazi naplót, napról-napra írt jegyzeteket, másutt meg kisebb-nagyobb időközökben tett s összefüggően valamilyen tárgyról szóló feljegyzéseket olvashatunk. Ez a készülés egyenlőtlenességét mutatja. Feltűnő, hogy az egésznek első fele, a Baselbe érkezéstől kezdve, nem tartja meg az időrendet, néhol nagy ugrások vannak, másutt visszatérések, majd pedig mintegy visszatekintő összegeзések. E rész végén pedig a következő részhez hasonlóan napok szerint való jegyzés. Ezt az összevisszaságot megérteti és indokolja az 53. lapon maga Teleki Sámuel: *„Ezen könyvemben nem mindeneket írhattam jó renddel, mert a jegyzéseimet más diariumban tettem volt s csak úgy írtam osztán össze őket, kiváltképpen a közepe táján, majd minden rend nélkül.”* Nyilván elvesztette feljegyzéseit s így a Napló első felének nagyobb darabja csakugyan utólagos fogalmazás. A tisztázás jellegét különben a kézírásos eredeti nagyon mutatja is: az írás ugyan különböző fokú nyugodtságra vall az egyes lapokon, de mindenütt igen tisztán olvasható.

A kézirat két részből vagyis két kötetből áll: az I. a baseli tartózkodás végéig terjed, a magyarok név-

írása van az utolsó lapján (itt 3—54. ll.); a II. rész a rajnai uton kezdődik s 1761 december 20. napján megszakad, hiányzik belőle e naptól kezdve tizenegy hónapról minden adat; de öt lapot üresen hagyva, 1762 november 12-én a bejegyzés újra kezdődik.¹⁾ Az utolsó lapok²⁾ tartalma különböző nagyságú cédulákon be van ragasztva a többi után, de nem pontos időrendben, úgy hogy ezt a Napló sajtó alá rendezője³⁾ állította helyre.

A *Napló tartalma* és rendje tünteti fel Teleki Sámuel külföldi útja irányát is. A már tárgyalta bevezető rész (3—4) után következik az út leírása Sáromberkétől Baselig, 1759 nov. 7. — 1760 jan. 2. (4—12), azután Basel 1760 jan. 2. — 1761 júl. 24. (12—54), az út Baseltől Utrechtig, 1761 júl. 24. — aug. 11. (55—72), az utrecht-i tartózkodás első része, 1761 aug. 11. — dec. 20. (73—87), Leidentől Párisig való út, 1762 nov. 12. — nov. 29. (87—95), Páris, 1762 nov. 29. — 1763 május 2. (95—103), onnan Bécsig tett útja, 1763 május 2. — jún. 15. (103—107), a bécsi élmények, 1763 jún. 15. — okt. 25. (107—113) s végül jegyessége ügye, 1767—68. és házassága, 1768—69. (113—115) Az említett hiány nem csupán az utrecht-i tartózkodás nagyobb részét nyeli el, hanem leideni időzését is, melyre a megmaradt levelékből lehet következtetni, Utrechtben 1762 augusztusáig szándékozott maradni;⁴⁾ de lehet, hogy tovább volt ott vagy pedig mintegy két hónapot Leidenben töltött. Innen való elindulásán kezdi újra jegyzeteit.⁵⁾ A hiány okát nincs miért és céltalan is volna találgatnunk. Később azonban meglátjuk, hogy

¹⁾ V. ö. e kiadás 87. l.

²⁾ Itt a 105. lap francia szövegén kezdve végig.

³⁾ Ifj. Biás István.

⁴⁾ Utrecht, 1762. május 20-án írja id. gróf Teleki Ádámnak Kendi-Lónára „Én már Isten kegyelméből augusztusban Párisban menni szándékozom.” Ugyanezt írja ugyanakkor ifj. Teleki Ádámnak is. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

⁵⁾ Napló 87.

az utreehti időzés leírásában miért sajnálni való a töredékesség.¹⁾

Hazulról Baselig, onnan tovább, majd Párisból újra Baselen keresztül történt utazásait itt nem részletezem, sem a Napló tartalmi ismertetésébe nem kezdek. Ezek a részletek érdekesek, de éppen azért jelenik meg maga a Napló, hogy az érdeklődők elolvashassák. Szükséges azonban, hogy most már ezen a szilárdabb alapon folytassuk Teleki Sámuel fejlődésének megfigyelését.

IV.

Mikor Teleki Sámuel 1759-ben külföldre indult, saját állítása szerint nem mindenki bízott abban, hogy tanulni menjen s Bod Péter a tanúja,²⁾ hogy nem sokan voltak védői, kik komoly szándékaiban hittek s fejlődésétől valami sokat reméltek volna. Miért-miért nem volt ez így, nem tudhatjuk. Talán igen erélyesen védte ifjú létére is igazát s ezzel maga ellen ingerelte a legközelebb állókat, talán ismeretes volt a tanulásban való elmaradtsága s ezt saját hibájának tulajdonították? Bármilyen volt is az ok, hazatérte után egészen más volt róla a vélemény. „Igen ritka kvalitású és nagyraszületett“ embernek mondták s 26 éves korában írja róla naplójában Halmágyi István:³⁾ „Erdélybe abba az aetasban nincs most oly qualificatus ifjú úr, mint Teleki József⁴⁾ és ez a Sámuel; széles tudományokra, experientiájokra és nyel-

¹⁾ E hiányt majdnem semmiben sem pótolja az a parányi kis cédula, mely az 1761 dec. 20. fellejegyzéshez ragasztva a beirandókat így jelzi:

Marquer. le jour que M. K. est parti
le changement de la table
la connaissance de Mr. le C. N.
l'introduction dans les assemblées
la voyage a leide
les entretiennes avec Mr. Wesseling.

²⁾ Idézett helyen.

³⁾ Halmágyi István naplói és iratai. Közli dr. Szádeczky Lajos. Magyar Tört. Emlékek, II. osztály, 38. kötet, 243.

⁴⁾ László fia, Teleki Sándor unokája, kivel Teleki Sámuel Baselen együtt volt. Lásd Napló 12.

vek tudására nézve. Ismeretesek mindketten a francia udvarnál, hollandiai, helvétiai respublicáknál és másutt is. Tüzek igen nagy, a bécsi felségeknél és ministereknél is distinctim ismeretesek.“ A későbbi fejlemények pedig azt bizonyították, hogy ezt a nagy tüzet és széles tudományt sem az uralkodó, sem az erdélyi református egyház nem hagyta felhasználatlanul, mert — a mint ismeretes — Teleki Sámuel politikai és egyházi hivatalokban egyaránt nagy jelentőségű munkát végzett. Ennek részletes tárgyalása a kancellár eljövendő életirójára vár. Itt ezek a körülmények azért fontosak, mert felhívják a figyelmet arra, hogy a serdülő ifjú és a hazatérő fiatal ember megítélése eltér egymástól és emelik szemünkben a jelentőségét annak a külföldi útnak, mely a kétféle vélemény közé esett.

Eddig is különbséget tettünk e lapokon a nevelés különböző tényezői között, most még inkább szükség van erre. Nem azért, mintha külön lehetne választanunk az egyes tényezők hatását s megállapíthatnók, hogy a kifejlett férfiúban mi minek a következménye. Ha ez biztonsággal lehető volna, akkor sokkal nagyobb határozottsággal lehetne a nevelést tervszerűen végezni. Épen azért kell a nevelés tényezőit, a mennyire lehet, egyenként néznünk, mert az eredmény egységes, de nagyon sok felől jövő és sokféle hatásból áll elő s csak akkor láthatjuk valamennyire valaki fejlődését, ha a hatásoknak legalább kiindulását szemmel tartjuk. E felfogással érdemes megfigyelnünk Teleki Sámuel külföldön létében elsősorban a környezetet, melylyel érintkezik, azután a folytatott tanulmányokat.

Általánosságban a környezet is, a tanulmányok is, meglehetősen ellentétesek fejlődése eddigi segítőivel. Gernyeszeg, Czelna, Sáromberke után Basel, Utrecht, Páris a fiatal gróf tartózkodási helye. Itthonn ha útra kelt, ismerős embereket talált ismerős viszonyok között;

négy év alatt odakinn bejárt nagy földet, mindenütt mást, másféle embereket és másforma körülményeket talált. Itthonn hozzászokott az országos és családi ügyek hosszadalmas tárgyalásához, a felsőbbbséggel szemben csaknem tehetetlen erdélyi főurak aprólékos életéhez, melyben az egyéni akaratnak az uralkodó tetszése volt nem tágas határa; külföldi útjában meg arra kellett szoknia, hogy érdeklődjék rá közvetlenül nem tartozó tárgyak, övétől, hazájától idegen szokások iránt, mindenütt, mindenkivel beszélve új meg újabb gondolatkörbe kellett illeszkednie s maga sorsát magának kellett kovácsolnia. De e mellett nem feledheti hazáját és uralkodóját, mert a király követénél jelentkeznie kell, sőt igazolványt kell ettől szereznie,¹⁾ hogy idejét hol s tán arról is, hogyan töltötte. Nem hogy elfelejthetné, de odakinn tanulja meg igazán, hogy születése reá több kötelességet rótt, mint másra s hogy ez a kötelesség nem csupán az udvarhoz köti szorosabban, de a szellemiek terén is feladatokat tűz eléje. A feladat tisztán látása, az élet céljának felismerése és ennek a hazára irányítása a végső eredmény, mely Teleki Sámuel Naplóját s leveleit olvasva, útja eredményeként feltűnik s ha erre rendkívüli hatással volt a környezet, nem kisebb a rendszeres tanulás sem.

Otthonn, a czelnai kollegiumban, bizonyára igen becsületes és tanult emberektől, tanulta azokat az elemi ismereteket, melyeket akkor a magyar iskolák nyújtottak; a külföldi egyetemeken pedig ott űlt azok előtt a tanárok előtt, kik szaktudományoknak legelső képviselői voltak. Itt az ellentét nem csupán abban van, hogy a gyermeknek való tanulás után most a tudományok mélyére kellett hatolnia, hanem abban a nevezetes különbségben, hogy otthonn tanult olyanoktól, kik másoktól szerzett ismereteiket közölték vele; külföldön olyanoktól, kik azok-

¹⁾ Napló 61.

ról az eredményekről tartoztak tájékoztatni, melyekre magok jutottak el. Addig látta — ha látta — a tudás morzsáit és eszközeit, itt fel kellett ösmernie eszköz-voltát mindannak, a mi otthoni tanulásának eredménye volt. Tapasztalnia kellett, hogy mi a tudomány; megértette ennek kihatását az életre; látta, hogyan telik tudományos munkával kiváló emberek élete s alapot nyert arra is, hogy a tudós férfiak megbecsülésében az itthoni viszonyokat az idegenekkel egybevesse.

Ez természetesen általános jellemzés. A külföldi út hatása ilyen lehetett akkor mindenkire, ha nem is egyenlően mély. E hatás elemei, indítékai azonban egyéniek s most Telekire nézve ezeket az egyéni adatokat kell megfigyelnünk.

Közvetlen környezete az első. Gyermekkorában is közvetlen környezete: testvérei, tanítói, de mindenek előtt atyja volt nevelésében az az állandó elem, melyhez fejlődésének mindenik mozzanata fűződött. Külföldi útjának sok változásában is van egy állandó vonás, de egészen más természetű.

Egész útján, Sáromberkétől kezdve a hazába való visszatéréséig, mellette van *Kovács József*, a későbbi nagyenyedi tanár. Méhes Sámuel azt írja,¹⁾ hogy „az ifjú Gróf az érdemekkel koszorúzott néhai N. Enyedi Tudós Professor Kovács Józsefben magának lelki kimivelésére egy hasznos útmutató vezért szemelt ki“; maga útitársnak mondja.²⁾ Az útitárssal azonban állandóan együtt van. Együtt laknak, együtt étkeznek, együtt is tanulnak. Mennyiben vált Kovács lelki vezérré — ez megint olyan kérdés, melyre nincs határozott felelet. Kétségtelen, hogy az idősebb és komoly, a becsülésre érdemes és meg is becsült emberrel való folytonos érintkezés hatás nélkül nem maradt, de sehol sem akadtam

¹⁾ Idézett helyen.

²⁾ Napló 4.

nyomára annak: érezte-e és milyennek tartotta maga az érdekelt fél ezt a hatást. Bizonyos, hogy Kovács Teleki mellett nem nevelő s nem tudom, mily mértékben illik reá a mentor név is. ¹⁾ Tanulmányai legfeljebb a theologiában voltak mélyebbek, egyébként aligha tanult sokkal többet a marosvásárhelyi kollegiumban, ²⁾ mint Teleki Czelnán. A mivel neki több a tapasztalata, azt az idegen viszonyok szokatlansága s a főúri ifjú könnyedsége kiegyenlíti; a mennyivel Kovács idősebb, ³⁾ annyi-
val többet érlelték Telekin élete körülményei. Húsz éves Teleki Sámuel az út elején, vezetőre már nincs is sok szüksége, önállósága sokszor megnyilatkozik. Annál nagyobb a szüksége baráti indulatra, melyre alkalom adtán támaszkodhassék, mely észrevétlen hatásával mindig mellette legyen. Azt lehet gondolni, hogy ilyen módon Kovács csakugyan tudott hasznot tenni. ⁴⁾ A lehetősége ennek megvolt, mert a gróf bízott benne. Maga választotta társul ⁵⁾ s haza tértök után állandóan levelez vele, ⁶⁾ külföldről írt leveleiben rendszeren megemlékezik róla is. ⁷⁾ Nem a mellé rendelt felügyelő, hanem az önként választott társ tehát Kovács, kiben bizonyára megvoltak a szükséges tulajdonságok. Itthon jól ismerték s a nagyenyedi kollegiumban folytatott tanári működése az erdélyi református tanárok sorában nevezetessé tette nevét. ⁸⁾ A tudós hajlandóságú, komolyan tanulmányozó férfiú nem a kemény természetű apa helyét töltötte be az ifjú mellett, de biztosította azt

¹⁾ Az idézett Halotti Beszédek írói nevezik így.

²⁾ P. Szathmáry Károly írja, hogy ott tanult. A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. 398.

³⁾ 1732-ben született.

⁴⁾ Salamon József (id. Halotti Beszédek 273.) *halhatatlan érdeműnek* mondja.

⁵⁾ Napló 4.

⁶⁾ Kovács József levelei a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban.

⁷⁾ Teleki Sámuel levelei Teleki Ádámhoz az Erdélyi Nemzeti Múzeum Teleki-levéltárában (a gyömrői).

⁸⁾ L. P. Szathmáry i. m. 209—212., Török i. m. I. 149.

az állandóságot, melyre legalább ilyen módon minden fejlődő, kialakuló léleknek szüksége van. Teleki Sámuel világosan látta Kovács nagy értékét s mikor az együtt hallgatott előadásokról beszámol,¹⁾ elégedetten jegyzi meg, hogy Kovács kivált a mennyiségtanban szép haladást tett s szerencséjének tartja, hogy ő kegyelmének s általa, ha istennek tetszik, édes hazájának és nemzetének szolgálhatott.²⁾

Kovács József társasága mindenesetre kedvező körülmény. Jól hatott Teleki fejlődésére az is, hogy két, vele csaknem egykorú rokonát: Teleki Józsefet és Ádámot találta Baselben³⁾ s együtt volt velök mintegy öt hónapig, míg ezek Leydenbe el nem mentek. Azokból a levelekből, melyeket azután Baseltől Ádámnak írt Hollandiába,⁴⁾ az látszik, hogy a nála egy évvel idősebb József komoly, az egy évvel ifjabb Ádám igen vig fiú volt. E körülmény azért hatott jól, mert Teleki József komolysága táplálta saját feltett szándékát, jó példát is adott; Ádám vígságában megtalálta a szórakozás eszközlőjét s ennek tréfáit látva, erősödött benne a fensőbb-ségnek az az érzete, melyet gyermekkorra kifejlesztett volt. De a mellett jó volt a két rokon ottléte azért is, mert így könnyebben szokta meg az idegen viszonyokat

¹⁾ Napló 48.

²⁾ Kovács József is írt naplót s ebből ismerem a következő, a grófról való vélekedésére jellemző részt: „Én elhagytam Bétset Augustusnak 19-dik Napján (1763) tíz órakor dél előtt; de el-hagytam elfelejtethetlen egyetlen egy kedves Maecenásomat, Méltóságos R. Sz. Birodalombéli Gróf Teleki Sámuel Urfi ő Nagyságát is, a kinek tulajdonítom tsekély experientiámat, Tanulásomat, sok nagy és tudós embereknek halgatását, könyveimnek legnagyobb számát egy szóval világi boldogságomat.” Idézi Bodola János a Kovácsról mondott gyászbeszédben: „Halotti Prédikázio az emberi tudományoknak ez életben való fogatkozásaikról . . .” Kolosvárott 1797, 58. lap, jegyzet.

³⁾ Tehát nem együtt mentek. Napló 12.

⁴⁾ Az Erdélyi Nemzeti Múzeumban, Teleki-levéltár (a gyömrői). Ádámot nagyon megszerette. Sokszor céloz erre leveleiben. Párisból írja 1762. dec. 14.: „Irt, ha emberséges ember vagy, mert alig várom, hogy leveledet vehessem. Hidd el, hogy grátiámban vagy!”

s tőlök az emberek megismerésére is nyerhetett állapot. Később Kendeffi Elek került Baselbe s együtt mentek Hollandiába is. Kettőjük közül Teleki látszik tapasztaltabbnak; Kendeffi nagy szeretettel ragaszkodott hozzá.¹⁾

Fontosnak tartom Teleki fejlődésére azt a körülményt is, hogy Baselben és Utrechtben a két egyetem s azon kívül Utrechtben még a leydeni egyetem magyar hallgatóival is ismeretségbe jutott. Nem voltak azok mindnyájan kiváló emberek, nem is tud mindenikről az egyház és iskola története, de némelyik kiváló tanára lett később az erdélyi iskoláknak²⁾ s olyan is volt, kinek éppen Telekivel való megismerkedése biztosította későbbi állását.³⁾ A magyarokkal való érintkezéséről a Napló nem igen szól. A baseli egyetem jubileumán (1760. április 15.) együtt levő tizenöt magyar diákkal feljegyezteti a nevét Naplójába; egy év múlva feljegyzi⁴⁾ hogy az ott való tiszteletes magyar companiával vagy két éjszaka diákosan együtt vigadott, — ennyit ír mindössze, de azért a velök való törődése nemcsak ennyiből állott. A baseli magyaroknak ő lett a gondviselőjévé. Ha valami beavatkozásra volt szükség a magyarok ügyében, hozzá fordultak⁵⁾, a kinek baja volt, még Baseltől távozása után is neki panaszolta el s a Telekitől telhető segítségre nem is várt hiába.⁶⁾ Ezek az esetek azonban nem

¹⁾ A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban van ezt mutató üdvözlő verse.

²⁾ Bodoki József kolozsvári, Kovásznai Sándor marosvásárhelyi tanár.

³⁾ P. o. Szathmári Pap Mihály így lett kolozsvári tanár. Bodoki József levele T. S.-hez 1767. febr. 7-én. Marosvásárhelyi Teleki-levéltár.

⁴⁾ Napló 38.

⁵⁾ Napló 36. Nagy Sámuel esete. Erről írja (Basel, 1760 szept. 13.) Teleki Ádámnak: „Az szegény Nagy uram valamennyire gyógyulván, a több deákjainkal haza küldöttük”. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

⁶⁾ Példa erre Borosnyai Lukács Simon (később marosvásárhelyi pap) dolga, ki Trimsteinből, Bern közeléből írt leveleiben nagy keservesen panaszkodik szerencsétlen sorsáról, házasságáról; majd meg alig tud eléggé hálálkodni a gróf hathatós vigasztalásáért, melyet Utrechtből írt levelei adtak neki. A gróf a sárdi papságot ígérte neki hazatérése utánra. L. Borosnyai levele 1761 dec. 20., 1762 márc. 1. és jún. 17. a marosvásárhelyi Teleki levéltárban s Koncz i. m. 240.

magokban érdekesek, hanem hatások miatt. A kinn tanuló magyar diákok valamennyien arra készültek, hogy majd itthon papi, tanári állásban szerezzék meg kenyerüket s szolgálják hazájokat. Természetesnek kell tartanunk, hogy külföldön, hol az egészen idegen embereket is közel juttatja egymáshoz hazájok, nyelvök közössége, ezek a nagyobbára erdélyi magyarok bizalmasan beszéltek a derék erdélyi főúrral kiből apai örökség volt a kollegiumok és egyház iránt az érdeklődés és a kiról tudták, hogy születése és tehetsége által ezeknek az intézményeknek kormányzói közé emelkedik. Mindnyájan kaptak hazulról híreket, közölték egymással és a különböző okból ugyan, de valamennyiöket érdeklő ügyekben bizonyos közös vélekedésnek kellett alakúlnia bennök. Ez a közösség Teleki Sámuelre nézve talán nem jelentett többet annál, hogy tisztára meglátta jövődi hivatásának fontosságát, megszokta a papi és tanári munka méltánylását s ezt a személyekre is átvitte. De ez már nagy dolog. Ennek a nyomát életében több ponton megtalálhatjuk, legalább is nagyon hajlandó vagyok azt hinni, hogy az iskolai ügyekben hazatérése után pár évvel már kezdődő tevékeny érdeklődése azokban a külföldi beszélgetésekben gyökerezik.¹⁾ Felkeltették ezek az érdeklődését a hazai politikai, egyházi és iskolai ügyek iránt; nagyon lehetséges, hogy más világításban tűntették fel ezeket előtte, mint a milyen felfogást eddig a maga körében tapasztalt s így a baseli, utrecht, leydeni magyar diákok, főként Kovács József, Bodoki József, Kovásznai Sándor, Borosnyai Lukács Simon ébren tartói voltak a hazával való összetartozás érzetének, mely egyszer-egyszer mintha nem lett volna Teleki Sámuelben

1) P. o. 1768-ban javaslatot tesz a közvizsgálatok rendjére. Török i. m. I, 144.)

teljesen határozott.¹⁾ Felébred benne a kötelesség tudata, hogy neki s a hozzá hasonlóknak nem egyedül magok tanulásáról, jószágáról kell gondoskodniok; a mit a szülői házban sokszor hallhatott, az itt tudatossá válik lelkében. Innen ered, hogy Teleki Ádámot kéri:²⁾ eszközöljön ki Leydenben a marosvásárhelyi collegium diákjai számára jótéteményt. Megtanúlja azt is, hogy honfitársai között különbséget tegyen érték tekintetében s ha szükségét látja, egyesek rovására is védni igyekszik a kinn tanuló magyarok érdekeit.³⁾

Ezek alkotják tehát legközelebbi környezetét. Ebben még nem látunk ugyan semmit az idegen világból, de ennek a hatása nyilatkozik mindabban, a mit eddig mondtunk.

Az idegen országban más érzések és más okok fűzik össze Telekit s a magyar diákokat, más az érintkezés eredménye is, mit ami itthonn volna s minél nyiltabb szemmel figyelte az idegen viszonyokat, minél több oldalról ismerte meg az ottani lakosságot, annál több alkalma nyílt hasonlításra, egybevetésre. Ez a munka nem folyik az emberben mindig tudatosan. Gyakran egy-egy pillanat teszi a különbséget ismeretessé, az ellentétet

¹⁾ Lásd Napló 67., 8—10. sor. Továbbá 1762. május 20-án Utrechtből írja gróf Teleki Adám consiliáriusnak Kendilonára: „Megvallom igazán, hogy nem a Hazám boldogsága, nem is az én Hazámban remélhető boldogságom óhajtja velem az Hazámba való visszatérést.” Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

²⁾ Basel 1761. jan. 14.: „Nó hogy még el Leydából, minek előtte a marosvásárhelyi collegium számára az alumniát kiszerezned? Kérlek ugyan vedd meg minden tehetségedet s ne hagyd meghúlni ezt a jó dolgot, látod, hogy az szegény Kovásznai uram is hogy sellérkedik az enyedi collegium beneficiumán! „Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

³⁾ Ugyanabban a levélben: „Neked nem sokára Hollandiában vendéged érkezik, amaz híres, nevezetes, Asiát, Africát, Európát bójárt Kalmár György, ha hírét hallottad, ki is a minap itt vala egy fél napig, de látván, hogy itt se becsületre, se beneficiumra nem kaphat, elindula Hollandiában. Vigyázz reája ha mint lehet, hogy valahogy Trajectumban vagy másutt beneficiumot ne kápjon a magyarok kárára s kisebbségekre.”

tudatossá. Teleki Sámuel sem jegyzi Naplójába észrevételeit, de egyszer-egyszer, például Baselből távozásakor, meg leveleiből kitetszően Utrechtben elhelyezkedése idején, világosan látja s meg is jegyzi a körülmények, benyomások eltéréseit.

Mikor baseli tartózkodásáról irt összegező szavait olvassuk,¹⁾ a Napló bevezető sorai jutnak eszünkbe. Hazulról külföldre indulva, keserves éveinek emlékei járnak elméjében s ezekkel kiáltó ellentétben van az a hálás érzés, melylyel azt említi fel, hogy Baselben békességben élt, szorgalmatos és hiv tanítókat, igaz barátokat és jóakarókat, minden jó ember előtt kedvességet talált. Ebben a nem szándékos, de előttünk feltűnő egybevetésben nagy része van érzelmeinek, de mikor a baseli és utrechti lakosságot hasonlítja egybe, már tárgyias megfigyelés az alapja. Baselben úgy találta, hogy az emberek kényesek, gazdagok s pénz nélkül egy nyomot sem lépnek, de jó szívöknék, barátságoknak mégis sok jelét látta²⁾ s nehezen hagyja el őket; Utrechtben a mint szét néz, nem is igen vágyik megismerkedni szélesebb körrel, mert a baseliéhez mérve rosszul végződik a hasonlítás,³⁾ sokkal műveletlenebbeknek találja őket. Párisról ismét harmadikféle a végső ítélete; észreveszi a nagy városban egészen természetes, de előtte olyan tömegben addig ismeretlen, nagy ellentéteket.⁴⁾

Célja tudatosságát mutatja, hogy útjának mindezeket a tapasztalatait az ismeret-gyűjtés, okulás szempontjából értékeli. S ha szavait halljuk, saját tanúsága szerint is baseli időzését kell reá nézve legértékesebbnek tekin-

¹⁾ Napló 54.

²⁾ Napló 86.

³⁾ Utrecht 1761. szept. 30. Teleki Adámhoz: „A Professorokon kívül még itt kevés ösmeretségem vagyon, hidd el, hogy ugyan buták, parasztok ezek a hollandusok; Frantziák a Schweitzerek hozzájuk képest; ennek lelke, teste csak a pénz.” Erdélyi Nemzeti Muzeum, Teleki levéltár (a gyömről).

⁴⁾ Napló 104.

tenünk. Azért is, mert erről ír legtöbbet, erről szól a hála hangján, de kivált azért, mert ez a másfél éve az első odakinn, ennek benyomásai jutnak érintetlen talajba, ettől függ minden további lépése. Baselben szerez jóakaró barátokat, kiknek segítő keze végig vezeti útja folytatásán; itt fejlődik ki mértéke az ítélésre s Baselben szerzi meg ismereteinek igazi alapjait is, melyeken további tanulmányai épülnek.

Baselben a már említett magyar társaságon kívül első sorban az egyetemmel és annak tanáraival való összeköttetését kell megfigyelnünk. Rangja és neve megkülönböztetett helyhez juttatja a tudomány köztársaságában, az egyetemi élet hivatalos nyilvánulásain, de közte és tanárai között saját tulajdonságai és törekvései tették bensővé a viszonyt.

Tanulni megy ki s igen szerencsésen alakul segítségére minden körülmény. A baseli egyetem épen akkor az egész lakosság érdeklődésének fő tárgya, mert háromszáz éves főnállásának ünnepére készülnek. Ez foglalja el az egyetem tanárait és ifjuságát, ez a város közönségét és főként erre irányúl az idegen ifju figyelme is.¹⁾ Az első, nevezetes látvány, melyről Naplójában²⁾ nagy részletességgel megemlékezik, ez az egyetemi ünnepség. Maga előtt lát egy háromszázados munkával világhírt szerzett tudományos intézményt s a *czelnai kollégium* tanítványa, az erdélyi református iskolák született pártfogója elgondolkozhatik azon a jelenségen, hogy ez az ünnep megfordítottja annak, a mihez otthon szokhatott. Sehol sincs a professorok alázatossága és semmi nyoma az előkelő pártfogók kegyességének a tudomány embe- reivel szemben. Nem valami szűk körű, iskolai ünnepet

¹⁾ 1760. január 25. értesíti megérkezéséről gróf Teleki Adám generálist s újságul csak azt tudja írni, hogy . . . a jövő áprilisban ezen universitásnak jubilaecuma celebráltatik. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki levéltár (gyömrői).

²⁾ Napló 12—16.

szemlél, hanem a nagy néptömeg jelenléte az általános érdeklődést mutatja s a városi tanács részvétele arra figyelmezteti, hogy a tudományos intézet élete közügy, virágzása állami érdek. Az egyetem és a város hivatalos összeköttetése, a tanárok és tanácsurak állandó érintkezése megerősíti a tudomány és az állami élet összetartozásának érzetét s mikor látja, hogy a tudás nem a tanárok kiváltsága, hanem minden ember disze és észreveszi, hogy az egyetem ügyei a kívül állókat is foglalkoztatják, hatásos táplálékot nyer benne az az érdeklődés, mely családi örökségül és egyéni sajátosság gyanánt lelkében élt s útjának is forrása volt.

Úgy kellett lennie, hogy a benne élő tudomány-szomj, tanulási vágy lassanként átalakult, kifejlődött a tudás és tudomány általános jelentőségének ismeretévé. S amint ez megtörtént, mindjárt nagy fontosságúakká váltak reá nézve azok a csupán udvariasságból eredő kiváltságok, melyekben az egyetem részéről részesült s a melyeket maga sem tekintett csekély dolgoknak. Az egyetemi ünnepélyre külön-külön meghívják a három fiatal magyar főurat s a díszes menet felvonulásakor az előre megállapított rend szerint csupán a rector magnificus és a városi tanács első küldötte előzte meg őket, ezek után mindjárt a három Teleki haladt, idősbtség szerint egymás után, egy-egy előkelő tanács úr mellett jobb felől. Az elhangzó beszédekkel megajándékozta Teleki Sámuel a rector; a lakomán is különösen megbecsülik.

Teleki sokkal eszesebb, semhogy észre ne venné, hogy ez a megtisztelés nem neki, a 20 éves ifjunak szól, hanem rangjának s még valami másnak is. A születés osztályozta az ünnep résztvevőit. A menetben az ott tanuló nemesek megelőzték a közönséges deákok sorát, az egyetem doctoraival haladtak együtt s így a főnemeseknek még előbb kellett

lenniök. De a három Teleki előtők ment a professoroknak is, tehát annyira kitüntették őket, hogy ennek magyarázatául maga a születés előkelősége sem elég, épen a demokrata Schweizban. Megértjük azonban ezt a nagy megtisztelést, ha tudjuk, hogy abban az időben Basel városa nem csupán tudományos szempontból, hanem gazdasági tekintetekből is érdeklődött az egyetem iránt. *Iselin* Izsák, kivel Teleki Sámuel is megismerkedett, három évvel az egyetem emlékünnepe előtt részletesen kifejti az egyetem javítására vonatkozó javaslatait s ezek végén nyomatékosan kiemeli, hogy az egyetem jobb szervezéséből, hiányzó tanszékek létesítéséből nem csak a tudománynak lenne haszna, hanem a városnak is. Azt óhajtja, hogy sok idegen tanuló keresse fel Baselt s így a lakosság szegényebb rétegeinek (a szállás- és élelemadóknak stb.) a megélés könnyebbé váljék.¹⁾ E felfogásban nem kell az üzleti gondolkodást látnunk, csak a józan számítást és így is megérthetjük, hogy az idegen, ugyancsak messziről érkezett, nagyon előkelő, gazdagnak tudott ifjak iránt olyan nagy tiszteletet tanusítanak. Érthető ez az egyetem részéről is, melynek világhírét a Telekiek jelenléte azok előtt is bizonyította, kik — mint *Iselin* is — az egyetem régi dicsőségét elmúlnak állították. Mivel Teleki Sámuel az egyetem hallgatóival is érintkezik,²⁾ bizonyára találtnók nyomát, ha rajtok kívül más is lett volna Baselben főúr és idegen, nem schweizi vagy német. Úgy látszik tehát, hogy csak magok voltak s ennek köszönhatték a nagy megbecsülést.

Teleki Sámuel ebben állandóan és igen kitüntető módon részesült. Egyedül volt már Baselben a Telekiek közül, mikor 1760 június 5-én kilenc ifjú philo-

¹⁾ Isaak Iselins pädagogische Schriften, Herausgegeben von Dr. Hugo Göring (Bibliothek pädagogischer Klassiker, 1882). Ebben 198—213 Unvorgreifliche Gedanken über die Verbesserung der B . . . schen hohen Schule.

²⁾ Napló 42.

sophiae magister s tizenkét laureatus promoteálására „különösen a magnificus rectortól invitatus“ volt;¹⁾ mindkét évben elmegy hozzá az új rector s meghívja beiktatására, sőt az ilyenkor szokásos ebédre is, melyen nagy szíven fogadják s az új rectorra szóló felköszöntő után mindjárt az ő egészségére isznak, sőt a Teleki-családról sem felejtkeznek el.²⁾ Sokkal értékesebbnek tartom azonban a nem hivatalos érintkezéseket, melyekben talán nem volt része olyan tekinteteknek, a milyenek az eddig említett esetekben nyilvánultak. Ezek ugyanis elősegíthették ugyan — a mint feltehető — az ifjú lelkében a nagy kötelességek felismerését, de másfelől igen veszedelmesen gyarapíthatták volna azt a gondolatot, hogy egyéni érdem és munka nélkül, csupán a név és születés, más által szerzett vagyon ereje által előtte lehet járni másoknak, tanultabb és bensőleg értékesebb, de nem oly magas származású férfiaknak. Telekiben ugyan nem villan meg ilyen felfogás, de nem is volt rá alkalom. A tanárokkal való sűrű és mind bizalmasabb érintkezés pedig szükségképen azt a másik felfogást alakította ki benne, hogy csak a szellem fensősége az igazi fensőség; az adja a jogot, a születés csak kötelességet ró az emberre.

Érdekes különben, hogy a kikkel Baselben legtöbbet érintkezik, azok nagy része eleven példája lehetett előtte a származás kötelező s a szellem jogosító erejének. A tanárok között több volt, hollandiai tanárai között is, kik tudós család sarjai, örökség gyanánt kapták foglalkozásokat, érdeklődéseket s az apai hagyatékot saját szellemök értékével gyarapították. A két Iselin, a jogász s a tanácsúr, Bernoulli Dániel és János, a matematikusok, a két Zwinger, kik orvosok, mind nevezetes,

¹⁾ Napló 82.

²⁾ Napló 34—35.

tudós családból származnak s képviselői a fiatal főúr előtt a szellemi előkelőségnek.

Basel egész társadalma sem nagy, az egyetem köre ebben még kisebb, úgy hogy csaknem minden tanárral volt Teleki valamilyen összeköttetésben. Nem mindenikkel egyenlő mértékben. Jobbára a tárgyak köre szerint szorosabb vagy lazább köztök a kötelék, annak a társaságát keresi inkább, kinek szakja érdekli.¹⁾ E révén leginkább ragaszkodik a két Bernoulli testvérhez s ezekkel érintkezik legöbbit.

Bernoulli Dániel (1700—1782) és János (1710—1770.) akkor a baseli egyetem leghíresebb két tanára volt. Teleki Sámuel nagy szeretettel és tisztelettel ír rólok Naplójában is²⁾, Teleki Ádámhoz küldött leveleiben is és úgy látszik, gyakori és bizalmas társalgások közben közeli viszonyba jutott velök. Hallgatja mindkettőt s a nagyobb tekintélyű, idősebb Dániel megteszi neki azt a tőle szokatlan szivességet, hogy privát kollegiumot tart számára, mert látja, hogy Teleki nem csak nagyon vágyik a mechanikában alaposabb ismeretek szerzésére, de ottléte alatt haladt is annyira, hogy az ő előadásait haszonnal hallgathassa. Kezdetől fogva érzi a fiatal gróf a már akkor 60 éves Bernoulli Dániel szeretetét, tapasztalja szivességét s kiérzi szavából, hogy előmenetelét komolyan óhajtja. Mindkét nyáron esténként együtt sétáltak Bernoulli rendes sétálóhelyén, hol ketten, hol hárman Jánossal, az ifjabb testvérrel s Telekire nézve minden ilyen séta tanulást, okulást jelentett, mert a nagy tudós vele soha egyébről nem beszélt, csak mennyiségtanról, természetanról. Lakásán is szívesen látja s ő is felkeresi Telekit, anyja házához is elviszi;³⁾ résztvesz több ízben azokon az összejöveteleken, melye-

¹⁾ Tanulmányait később mutatom be, egész külföldi idejéről együtt.

²⁾ 45—48.

³⁾ Napló 32.

ket Teleki a lakásán rendez professorok s ifjak számára¹⁾ s mikor érzékenyen elbúcsúznak egymástól, megígérteti tanítványával, hogy a mit azután is tanul és nem ért, levélben megkérdezi tőle.²⁾

Dánielt látom a Naplóból Teleki szívéhez közelebb, de hasonlóan nagy becsüléssel szól Jánosról is. A mit a mathezisben tud, egészen ennek tulajdonítja s vele kivált ottléte végén majdnem mindennap együtt van.³⁾

A két Bernoullin kívül Iselin és Beck volt Teleki Sámuelre nagyobb hatással, mert ezekben látott kiváló, tiszteletre méltó tulajdonságokat.

Iselin (János Rudolf 1705—1779) az első, kit hallgatni kezd.⁴⁾ Két rokonával együtt jár Iselin jogtudományi előadásaira, melyeket homályosoknak mond, nyilván, mert minden előkészület nélkül nem igen érthette sem a jogtörténet, sem az institutiók fejtegetését. Látja nagy olvasottságát, a város és egyetem ügyeiben csaknem korlátlan tekintélyét s észreveszi, hogy Iselin társaságában hasznos lesz forognia. Mikor csak teheti, részt vesz azokban a szűkebb körű gyülekezetekben, melyeket hetenkint párszor Iselin a város előkelőivel tart az esti órákban s melyekre a professor meghívta. Megfordúlnak egymás lakásán is, Iselin viszi el Telekit látogatóba a város első tisztviselőihez⁵⁾, de úgy tetszik, ezzel való viszonya nem olyan meleg, mint a mely a Bernoulliakhoz fűzte.⁶⁾ Iselin szaktárgya, a jogtudomány, nem érdekelte Telekit annyira, mint a mennyiségtan és természettan.

Szintén a szakban van a magyarázata annak, hogy

¹⁾ Napló 42.

²⁾ Napló 48.

³⁾ Napló 46, 51.

⁴⁾ Napló 17.

⁵⁾ Napló 29.

⁶⁾ Iselinnel inkább Teleki Ádám volt bensőbb érintkezésben. Ezt következtetem Teleki Sámuel már jelzett leveleiből.

Beck-et (Jakab Kristóf, 1711—1785.) olyan gyakran kereste fel. Beck ugyanis történelemmel foglalkozott, meg a keleti nyelvekkel s a mi fő, könyvtáros volt. Gyakran órákat töltenek együtt a könyvtárban, együtt tesznek tudományos kirándulást Basel környékére¹⁾ s a búcsúzás ettől volt legnehezebb és legmeghatóbb²⁾. Beck-ről is azt mondja, mint Bernoulliról, hogy tanulásában sokat köszön neki.

Zwinger-ről kell még megemlékeznünk, a két ilyen nevű akkori orvostanár közül az ifjabbikról, ki szelidségével, emberséges bánásmódjával hatott Telekire.³⁾ Ritka, derék embernek tartja Zwingert s különösen megjegyzi róla azt a nagy szívességet, melylyel egy szegény, beteg magyar diák elhelyezéséről gondoskodott.

A Napló tanúsága szerint érintkezett Teleki az egyetem többi tanáraival is. Mindössze 18 tanári állás volt akkor⁴⁾ s a nevek nagyobb részével a feljegyzésekben találkozunk, de azok alapján csak a két Bernoullit, Iselint, Becket és a két Zwingert, kivált az ifjabbat, kell Teleki fejlődésében számbavennünk. A nélkül, hogy bármelyiknek közelebbi jellemzésébe bocsájtkoznánk, könnyen meg lehet érteni, hogy ezekkel való rendszeres társalgása nem csupán komoly irányát erősítette, de ismereteinek gyarapodását is elősegítette. Az öregebbik Bernoulli⁵⁾ sokoldalúan tanult ember volt: matematikus, physikus, orvos és botanikus, ki az anatomia és botanika előadásával kezdi egyetemi tanárságát s később a kísérleti természettant tanítja nagy sikerrel. Irodalmi téren is kiváló tehetséggel működött; Hydrodinamikáját (1738) egyik ismertetője halhatatlan könyvnek nevezte.

¹⁾ Napló 27, 44

²⁾ Napló 52.

³⁾ Napló 34, 36.

⁴⁾ Isaac Iselins paedagogische Schriften. 200.

⁵⁾ Allgemeine Deutsche Biographie II. 478., Napló 45—46.

E sok oldalú és mély tudású férfiúnak Teleki jellemére is hatásának kellett lennie, mert Bernoulli Dániel saját tehetségénél az öccsét többre tartotta s ebből nem is csinált titkot. Bernoulli Jánosban viszont a bátyja iránt érzett tisztelet ragadhatta meg Teleki Sámuel lelkét s így e két férfiúval való érintkezése erkölcsi hatással is volt reá a mellett, hogy a természettudományok iránt keltett benne erős érdeklődést. Iselin tudományos tekintélyét abban láthatta gyökerezőnek, hogy ez kiadta volt Tschudi Chronikon Helveticumát.¹⁾ Ezt azért említem, mert ebben lehet forrása annak az érdeklődésnek, melyet Teleki később a magyarság múltját tárgyaló könyvek iránt tanúsít, külföldön léte alatt is, de sok évvel azután is.²⁾ Beck szintén történelmi érzékét fejlesztette, még pedig nem csupán a politikai történet, hanem az egyház és irodalomtörténete iránt is³⁾, ezen kívül pedig a házában levő nagy könyvtár bizonyos tekintetben mintául szolgálhatott Teleki későbbi könyvtára számára.⁴⁾

Ha ezektől nyert indításait így számba vesszük, észre kell vennünk azt is, hogy a 20—21 éves fiatal ember nem fogad el mindent úgy, a mint kapja; nem hisz tudósnek mindenkit csak azért, mert az illető tanári székből ül s ott, a hová ő tudományért ment, nem lelkesedik olyanért, a ki a professorságban nem a tudományos munkát, hanem a díszes köntöst és a tekintélyt szereti. Az említettekhez való ragaszkodása ítéleten alapúl. Ragaszkodik mindazokhoz, kiknek társalgása is szellemi gyarapodás reá nézve, de csak udvariasan érintkezik olyanokkal, kiktől ilyen hasznot nem remélhet.⁵⁾

¹⁾ Allgemeine Deutsche Biographie XIV. 611.

²⁾ Erre adat Bod Péter levele Teleki Sámuelhez 1761 nov. 16., Erdélyi Múzeum, Új folyam II. kötet; gróf Hadik András levele ugyanahoz 1766 júl. 29. és Kovásznai Sándoré 1789 dec. 13., a marosvásárhelyi Teleki-leveletárban.

³⁾ Napló 45.

⁴⁾ Erről későbbem kell szólanom.

⁵⁾ Igen jellemző Ramspeckről írt véleménye, Napló 35—36.

Nem csak tanárai, de mindenki más is, a ki akkor Baselben tudománynyal, irodalommal foglalkozik, részes Teleki Sámuel fejlődésében. Akkori tudományos és irodalmi viszonyok fejtegetésének itt nincs helye, de fel kell említeni, hogy hosszasabban összeköttetésben volt Teleki *Spreng* Jakabbal, kinek Schweiz irodalmi törekvéseiben jelentékeny szerepe volt; *Herbster*rel, kit a baseli tudós emberek nagy becsületben tartottak; valamint *Iselin Izsákkal*, a tanácsúrral.¹⁾ Ezek közül az utóbbival való ismeretségét jelentősnek gondolom. Nem ír róla majdnem semmit, de annyit mégis látunk, hogy több ízben meglátogatták egymást és hogy Teleki észre vette a fiatal Iselin nagy tanultságát s derék, jó ember voltát.²⁾ A mennyire a szereplő személyeket ismerem, ennek Telekire hatásának kellett lennie. Iselin csak 11 évvel idősebb a grófnál, kihez tehát minden tudós ismerőse között korban legközelebb van; sokat tanult s épen abban az időben oktatásügyi kérdésekkel is foglalkozott,³⁾ a melyek iránt Teleki nagyon érdeklődött ekkor is, később még inkább. Egyik nagy művén, az emberiség történetén⁴⁾ dolgozott ekkor Iselin s könnyű megértenünk, hogy a minden iránt érdeklődő Teleki e széles látókörű emberhez közeledett. Mivel azonban kettőjük viszonyát semmivel sem tudom részletesebben jellemezni, meg kell elégednem azzal, hogy Teleki fejlődésének egyik elősegítőjéül Iselin Izsák rokonszenves személyét is feljegyezzem.

Még egy tényezőt kell tudomásul vennünk. Ez a Deutsche Gesellschaft, hét tagból álló társaság. Tagjai Beck, Herbster, az ifjabbik Zwinger, két pap, a város

¹⁾ Napló 17, 37, 31.

²⁾ A két Iselin rokon, de ellenséges viszony volt köztök, Isaak Iselins päd. Schriften, Einleitung 39.

³⁾ Ugyanott 53.

⁴⁾ Geschichte der Menschheit. Zürich 1764—70.

orvosa és Bruckner registrator, kik minden két hétben egyszer felváltva a tagok lakásán egybegyűlnek délután és „együtt beszélgetnek derék dolgokról”.¹⁾ 1760 szeptemberében Beck révén Telekit is meghívják a társaságba, mely a tagok foglalkozásának különbözősége által épen alkalmas volt arra, hogy legifjabb tagjának világfelfogására eszméltetően hasson. Teleki élt is a jó alkalmmal: soha sem maradt el a gyűlésekről.

A magyarokon és a tudós környezeten kívül van még egy harmadik kör, melyről legalább röviden szintén meg kell emlékeznünk. Ez maga a város, annak hatósága és közönsége. Mindkettő részéről a figyelemnek és rokonszenvnek sok jelét tapasztalta Teleki Sámuel, ki ezt hasonlóval viszonzta, sőt a városi tanácshoz épen maga közeledett először. A mint az egyetem jubilaumán a vezetőkkel megismerkedett, csakhamar látogatást tett a város fejénél. Azután kölcsönösen látogatták egymást, meghívták Telekit összejövetelekre; mikor egy-egy tanácsúr hivatalba lépését lakomával ülte meg, a város előkelőivel együtt a fiatal magyar főúr is a meghívottak között volt. A mint az egyetemi tanárok minden módot megadtak neki arra, hogy a tudományokban haladhasson, a város urai ép oly szivességgel jártak kezére a város szervezetével, szokásaival való megismerkedésben.²⁾ Mindezeknek az a magyarázata, a mit már láttunk: idegen volta, rangja és egyénisége megnyit számára minden ajtót s mélyebben láthat be a viszonyokba is, az emberek lelkébe is, mintha e három tényező ilyen módon nem egyesülne benne.

Ugyanezt mondhatjuk a polgárokkal való érintkezésére is, a miben meglehetősen terhére volt ennek

¹⁾ Napló 41.

²⁾ Napló 29, 38. 41, 23—25.

költséges volta; rangja azonban a takarékoságot nem engedte meg.¹⁾

A közigazgatás embereivel s a lakossággal való sűrű érintkezésében forrását látom ama későbbi jellemvonásának, mely őt a közszolgálat terére vitte. Hagymányai kedvező táplálékot nyertek s egészséges irányban erősödtek ebben a környezetben.

A mint Baselt elhagyja, tapasztalatai napról-napra bővülnek, mert addig ismeretlen körökkel érintkezik: idejének egyre nagyobb részét foglalják el a főúri társaságok, de mindvégig megmarad az az iránya, melyet baseli tartózkodása lelkében egészen meggyökereztetett. Nagy érdeklődéssel indul mindenütt az udvarok s általában az előkelők látogatására, nagy szíveséggel is fogadják minden helyen, de azért útja közben, Utrecht, ben, Párisban, a tudósok, könyvtárak vonzzák inkább. Mikor például azt látjuk, hogy Utrechtben buzgón járja Wesseling és Hahn előadásait, de az ott tanuló angol, német és hollandus főnemesekkel csak véletlenül ismerkedik meg²⁾, Párisban első útja a tudósokhoz viszi s társasága is majdnem mindig ezekből áll, egészen világos, hogy Teleki Sámuel soha sem felejtí útja célját: a tanulást.

E célja felé Baseltől indulva egygyel több segítséget visz magával: ottani tanárainak meleg ajánlatát. Beck, Herbst, Iselin Rudolf, Bernoulli levelei mindenütt könnyűvé teszik megismerkedését és céljához jutását; Utrechttől Wesseling, Párisból de la Lande és de la

¹⁾ Napló 39, 43. A 39. lapon leírt lakodalomról ezt írja Teleki Ádámnak 1760 dec. 5. „Szinte elfelejttem! 1^a hujus egy nagy lakodalomban hívtanak, az erszényem keserűségére; mely is igen elévaló és gazdag emberek között lévén, 8 aranyomban került (tudod már) az itt való szokás szerint.” Erdélyi Nemzeti Múzeum Teleki-levéltár (a gyömrői).

²⁾ Napló 85. Újból jelzem, hogy Utrechtről a Napló nagyon keveset mond s így csak abból következtetek ottani időzésének kisebb hatására, hogy későbbi időben e hatás csupán egy tekintetben látszik. Lásd erre az V. fejezetet.

Condamine ajánló soraival megy tovább. Fejlődésének mindenesetre becses előmozdítója volt az az idegen világ, melyet Karlsruhe, Utrecht, Haga, Brüsszel, Páris legelőkelőbb köreiben megismert¹⁾, de ennek értékelésében is azt kell látnunk, hogy baseli tudós környezetének magas mértéke szerint csak a szellemi előkelőség tudja benne a ragaszkodást felkelteni. Természetes, hogy ezeknek a társaságoknak szokásai, életmódja bőven szolgáltatja Telekinek a tanulságot, de csak ott foglalják el ezek a lelkét, ahol egyéb dolga nincsen, mint például Hágában és Brüsszelben. Utrecht és Páris tanulmányai miatt nevezetes; a Naplóból az látszik, hogy e két helyen baseli élete újul meg, bár nem lehet a három helyen egészen azonosan élnie, hiszen mindhárom egészen más világ, kivált Párisban nem lehet — nem is volna jó — a nagyvilági életet közelebből meg nem ismernie. Baselben mintegy bele illeszkedik az egyetem és a város életébe, mert ez az élet nem széles körű s az idegen ember figyelme nem szóródhat el; Utrechtben már csak épen látogatást tesz a város fejénél s magán társaságokba jár, mert itt a társaság vegyesebb és sem ő nincs hivatalos érintkezésekre szorulva, sem a város fő emberei nem győznék az idegenekkel való állandó barátkozást; Párisban megismer mindent, amit mint idegennek meg kell s mint grófnak meg lehet ismernie, de köre meglehetősen határozott s itt is, mint kivált Baselben, tanulmányaival függ össze.

A Napló mindezt élénken bizonyítja s ezért elég arra utalnom, mert utrechti és párisi életének képe csak a nevekben különbözhetnék, alapelemeiben azonban a Baselről rajzolttal megegyezik. Csak azt kell itt kiemelni, hogy Baselben kezdő Teleki mindenben: az idegen emberek és viszonyok megismerésében, valamint a rendszeres tanulásban is. Utrechtben már a két Ber-

¹⁾ Napló 60, 85.

noulli és Beck van előtte, mikor a tanárokról első találkozás után véleményt alkot¹⁾ s itt is, Párisban is nem a hiányait pótló és tapogatózó újonc, hanem a tudása kiterjesztésére, mélyítésére törekvő, tanult ifjú nyeri meg a tudósok rokonszenvét. Ezért a baseli időzés a legnevezetesebb; az ott nyert indítások meghatározók, a későbbiekből csak az hat reá, ami a baseli benyomásokkal kapcsolódni tud. Épen mert Baselben teljesen kinyílt látni vágyó szeme: felfog Teleki mindent, de tudja kellően értékelni is.

Fiatall ember, tanulni ment ki, egyedül áll és magára hagyva: teljesen érthető, hogy megfigyeléseinek következményeként mindig magára gondol. Így látjuk ezt a Naplóban ott, hol Baselről mond véleményt, ahol Karlsruheban és Hágában nyert benyomásai kerülnek tollára, meg ahol Párisról összegezi tapasztalatait.²⁾ Baselből távoztakor nagyon is emlékeinek hatása alatt van: hazulról elindulása jut eszébe; útja közben is megvillan ez egyszer,³⁾ de a Napló egyébként tárgyias, tehát hű megfigyeléseket mutat. Egész időn át emlékezetében vannak vagyoni ügyei, sokszor sokalja, amit a tisztesség kedvéért ki kell adnia⁴⁾ és ezen a réven egyik élénk tapasztalata épen az, hogy oda kinn jobb a mód s fényesebb az élet az ő körében élők között is. Annak azonban nincs nyoma, hogy ennek okain elgondolkoznék.

Anyagi helyzetének rajzolására nem térek ki, csak annyit jegyzek meg, hogy ennek nagy része lehet abban, hogy 1763 májusában hazafelé tért. Sokkal tovább aligha is akart maradni, de itthoni meghatalmazottja Déesfalvi Simon János ugyancsak sürgette. Mikor 1762

¹⁾ Napló 80—81.

²⁾ Napló 67, 78, 104.

³⁾ Mikor (87.) jószágai pénzre tevésére gondol.

⁴⁾ Napló 39, 43, 86. s másutt.

végén Teleki megírja neki a további terveit, ez egészen ijedten kéri, hogy rövidítsen tervein és siessen haza, mert az ország szerencsétlen viszonyai között több pénzt már nem küldhet neki s amit Párisban kölcsön vesz, majd nem lesz honnan kifizetnie.¹⁾

Negyedfél évvel azután, hogy Sáromberkéről Buda felé indult, 1763 május 2-án ott hagyja Párist és útközben még folytonosan tanulva, az útba eső városok tudós embereit, gyűjteményeit felkeresve, június közepén Bécsbe érkezik. Baselben még egyszer élvezi jó emberei szeretetének melegét s Bécsben már aratja a termését külföldi vetésének. Elismerést és jó indulatot tapasztal mindenfelől, az uralkodó részéről is; ebből azt láthatjuk, hogy jó híre megelőzte s gondolhatjuk, hogy hazájában, Erdélyben sem gyermekkorának emlékei, hanem férfias önállósága, tanultsága, kifejtett jelleme irányítják helyzete alakulását. Útban hazafelé, baseli kedves embereiről írva, szinte bizalmatlanul gondol arra, milyen szívvvel fogadják majd itthonn.²⁾ Aligha lehetett panasza. Egyszerre nagy szívességgel hívják mindenfelé³⁾ s ezt tudva eszünkbe jut, hogy bizonyára a korábban hazatérő magyar ifjak terjesztették el Teleki Sámuel jó hírét,⁴⁾ melyet személye aztán igazolt.

E fejezet kezdetén idéztem róla Halmágyi István véleményét s az elmondottak igazolják egyikét a három

¹⁾ Déstalvi Simon János levelei Teleki Sámuelhez a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban. Ez kelt Sáromberkén 1763 jan. 19. Újévre kívánja, áldja meg az Isten Telekit haza siető szándékkal.

²⁾ Napló 105.

³⁾ Ezt tanúsítja levelezése. Marosvásárhelyi Teleki levéltár.

⁴⁾ Terjedt róla egyéb hirtelés is. Simon János idézett levelében vannak például e sorok, mikor a hazatérésre sürgeti: „Ha pedig Nagyságodnak egyéb feltétele vagyon, melyet én csak másoktól hallok, méltóztassék Ngod velem is közleni. Némelyek bizonyosan mondják, hogy Ngod hollandiai gróf akar lenni, némelyek egy némányszor megházasították Ngodat ide le, Ngodnak talán híre sincsen benne.” Az elsőre nézve a Naplóban látszik az a távoli nyom, hogy a hazai és külföldi viszonyokat egybevetve, nem a hazaiakat találta jobbaknak.

adatnak, amin Halmágyi nagy elismerése alapúl: látszik talán, hogy tapasztalatai valóban széles körűek voltak természetesen ama kor mértéke szerint. Úgy, a hogyan Bod Péter mondja ¹⁾ a három Telekiről: „Országoknak, városoknak, udvaroknak, főiskoláknak szokásaikat, rendtartásaikat ki tanulták, a tudós világnak főrendeivel eszméretséget és barátságot szerzettenek.“ Most még az a kérdés, miben állott Teleki széles tudománya és nyelvtudása, kiemelkedésének Halmágyi ítéletében másik két magyarázója.

V.

„Ez is a felső méltóság engedelmeiből Helvétziában, Hollandiában, Franciaországban nagy szorgalmatossággal és sok költséggel azokat a nyelveket, amelyek a mai időben szükségesek és tudományokat, amelyek ékesítik a keresztyén embert és haza fiát, magáévá tette, melylyel a jó embereknek jó indulatjokat magához vonta.“

Bod Péter jellemzi így Teleki Sámuel tanulmányait, ²⁾ melyeket most a Napló s a levelek alapján valamivel bővebben megismerhetünk. Mit tudott Teleki és mit ért tudományos szempontból — arra e kis tanulmányban nem felelhetek; az is az életíró feladata, ki a cancellár életének minden mozzanatát megfigyelve, ifjúkori készülődésének eredményeit adja majd elő. Itt csak arról lesz szó: mit tanult és amennyire arról is beszélni lehet: hogyan tanult. Ezzel kapcsolódik az a másik kérdés: mi nyoma látszik külföldi tanulmányútján a híres könyvtár gondolatának. A könyvtár történetéhez is kerül itt néhány adat.

Teleki tudása külföldre indulásakor valami széles körű és mély nem lehetett, mert akkor hazánkban sehol

¹⁾ Magyar Athenas ajánló levele.

²⁾ Magyar Athenas 290.

sem és senkinek sem adott az oktatás rendje mély és széleskörű ismereteket. Láttuk,¹⁾ hogy a celnai tanulás a kornak megfelelően főként a latin nyelv gyakorlásából állott; ennek eredménye az egyetlen, aminek nyoma látszik külföldi útján s a minek hasznát is veszi. Indulásakor Bécsben latinul beszél a főkamarással,²⁾ Baselenben is ez a nyelv a segítsége, annyira, hogy a baseliiek eleinte *lateinischer Graf*-nak nevezték, hogy a másik két Telekitől megkülönböztessék.³⁾ A tanulásnak ez a fő eszköze tehát annyira birtokában volt, hogy azzal többé nem kellett tanulás céljából foglalkoznia. Feljegyzései szerint meg is tudta ítélni mások latinságát, latin nyelvű társalgásban semmi nehézsége nem volt⁴⁾ s hogy ez a latin nyelvtudás nem csupán a magyarországi latinság ismeretéből állott, arra nézve érdekes adat Saxe, utrechti professor nyilatkozata, ki Telekinek 1783-ban hozzá írt levelére azt mondta a levelet átadó magyar diáknak: *elegantissimae sunt, uti omnes illius Comitis*, sőt egy másik magyarnak tett nyilatkozata szerint a hollandiai hét provinciában alig van olyan úr, aki olyan szép levelet tudna írni.⁵⁾

Ha azonban a latin nyelvvel nem volt is baja, annál több volt az élő nyelvekkel. Útja közben is érzi már a németül nem tudás nyűgét⁶⁾ s Baselbe érve, egyik első dolga, hogy német nyelvmestert fogadjon.⁷⁾ Nem volt szerencsés, mert akitől először három hónapig

1) Bevezetés, II. fejezet.

2) Napló 7.

3) Levele Teleki Ádámmal 1760. dec. 5.: „... engemet, mikor ide öttem, Lateinischer Grafnak hívtak, mert németül nem tudtam. De már annak régen vége vagyon...” Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

4) Például Napló 78, az öreg Hemsterhuisről (1685—1766) írt sorok. Tévedés tehát Méhes Sámuel állítása (idézett mű 51), hogy „anyanyelvén kívül egyet sem tudott”.

5) Kovásznai Sándor levele Teleki Sámuelhez 1783 febr. 2. Marosvásárhelyről. A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban.

6) Napló 7.

7) Napló 17—18.

tanult németül, a már említett Spreng Jakab, nem igen értett a nyelvtanítás gyakorlati módjához. A helyett, hogy igyekezett volna Telekit a beszélésre vezetni, német írókat magyarázott neki s így tanítványa nem boldogult. Teleki helyes gondolkodását mutatja, hogy nem valami lenéző hangon ír ezért Sprengről, hanem megérti, hogy ennek a tanítása nem olyan kezdőnek való, amilyen ő, hanem „tudós németnek“. Ezért a negyedik hónapban más nyelvmestert kezd magához járatni s hét hónap múlva ír és olvas, de beszél is németül. A nyelvmester azonban csak segítség volt; maga is látta, hogy a nyelv megtanulásában nem ez a fő, hanem a gyakorlás és a kitartás. Gyakorlásra sokszoros érintkezései közben bőven volt alkalma, kitartása pedig jellemében gyökerezett.

Kovács Józseffel együtt tanulta a nyelveket is és így lehet, hogy ennek a hatása volt, de az is lehet, hogy Teleki magától jött reá, hogy egyszerre csak egy idegen nyelvet tanuljon. Körülbelül 1760 novembere végéig tart a német nyelvmesterrel való gyakorlás; ekkor aztán a franciához kezd s folytatja talán egész Baselben létében. A németet és franciát levelezés útján is gyakorolta. Erre Teleki Ádám szólítja fel. 1761 február 18-án írja Teleki Sámuel az első német levelet Baseltől s először 1761 dec. 8-án ír Utrechtből franciául.¹⁾ Az első levél mindkét nyelven természetesen mutatja a kezdőt, de az is látszik rajtok, hogy nem iskolai tanulásnak, hanem kedvvel végzett s önként vállalt munkának az eredményei. A németen és francián kívül Utrechtnben az olasz nyelvhez is hozzáfogott²⁾

A nyelveken kívül többi tanulmányában nem látszik mindjárt kezdetben is a rendszer. Természetes, hogy

¹⁾ Az Erdélyi Nemzeti Múzeumban, Teleki-levéltár (a gyömrői).

²⁾ Levele Teleki Ádámhoz 1762 május 20, Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

a tudománynak nem meghatározott, külön ágára szorítottak tanulmányai; a szakszerűség egyébként sem volt épen Baselben még a tanárok között sem valami határozott,¹⁾ olyan formán, mint még a XIX. század utolsó harmada előtt is sok magyar protestáns iskolában. Gróf Teleki Sámuel nem is szaktudományt keresett odakinn, hanem általában a tudományt, melyet Bod Péter imént idézett szavai kellően körülírnak. Ez érteti meg, hogy a hallgatott előadások sorozata Baselben meglehetősen változatos, Utrechtben — legalább a fogyasztékos adatok szerint — jól megszűkül tudományos érdeklődése köre s Párisban teljesen egyre szorítkozik. Úgy áll tehát a dolog, hogy a széles körben kezdett tanulmányok fokozatosan szűkebb körre vonódnak össze, tehát az általános ismeretgyűjtésből mindinkább szakszerű elmélyedés fejlődik ki. Mennyire vált igazán tudományossá, a Naplóból s a levelekből nem derül ki.

A Baselben hallgatott előadásokat ez a sorozat²⁾ mutatja, melybe a nyelvtanulást most nem veszem fel újra:

I. 1760 január 7. — március 23. Iselintől (J. R.) *historia juris civilis*,

II. 1760 március 24. — december 8.³⁾ ugyanattól: *institutio Iustiniani*. E jogi tárgyakkal párhuzamosan

III. 1760 február 18. kezdve három hónapig *doctor Socintól: electricum experimentumok*,

IV. 1760 február elejétől 1761 június végéig, tizenhét hónapig Bernoulli Jánostól: *mathemieum collegiumok*,

V. 1760 október 3—1761 május végéig Becktől: *historia universalis*,

¹⁾ Sorshúzás döntötte el, hogy ki legyen professorrá a pályázók közül s a ki a tanszékre vágyott, szintén nem igen nézte, milyen üresedett meg.

²⁾ Napló 17, 18, 45, 44, 47.

³⁾ Teleki Ádámnak 1761 jan. 14. azt írja, hogy 16-án lett vége. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői), — A levél hitelesebb a Naplónál. V. ö. Bevezetés III. fejezet.

VI. 1760 júniusában ugyanattól: *historia ecclesiastica*,

VII. 1760 és 1761 nyarán — nem tudni, mennyi ideig — Bernoulli Dániel fizikai előadásaira járt, hetenként egyszer s

VIII. 1761 május közepétől június 15. mechanikát hallgatott tőle.

Ez a sorozat minden magyarázat nélkül is mutatja, hogy Teleki Sámuel tanulmányai nem voltak egyoldalúak. Ha pedig az egyes adatok egymásutánját megfigyeljük, egyéb is kiviláglik. Első sorban is az tűnik fel, hogy olyan keveset hallgatott Teleki Bernoulli Dánieltől, kit pedig tanárai között legtöbbször becsült s a ki hozzá olyan jó indulattal volt. Nem Telekin múlt ez, hanem előzetes, itthoni tanulásának fogyatékosága okozta. Socinhoz épen Bernoulli Dániel ajánlatára jár, kétségtelenül azért, hogy Bernoulli előadásaira előkészülhessen; Bernoulli Jánostól *ex fundamento* az arithmetikán kezdi a tanulást, megint csak az előbbi okból. Annyira szükségesnek ítélte Bernoulli János az előkészítést, hogy egy hónapig napi 2 órán tanította, mielőtt a rendes előadáshoz kezdett volna.¹⁾ Csak a mikor Socin és Bernoulli János iskoláján keresztül ment s a két Bernoullival való beszélgetések közben is folytonosan erősítette alapjait: akkor mer Bernoulli Dániel elé állani azzal a kéréssel, hogy tartson neki a mechanikából előadásokat. Ebből aztán az is kiderül, hogy ebben a tárgyban, a mennyiségtanban, természettanban rendszeres, fokozatosan mélyülő tanulmányt folytatott, minden bizonynyal a két Bernoulli tanácsa következtében. A mennyiségtan az egyetlen, melyről feljegyzi a tanulás menetét,²⁾ ezzel is jelezve, hogy e tárggyal a többinél nagyobb érdeklődéssel foglalkozott. A hányszor Teleki Ádámnak tanulásáról ír, mindig kifejezi a Bernoulliak

¹⁾ Napló 46, 47.

²⁾ Napló 46.

előadásán érzett gyönyörűségét s a Napló illető lapjai igazán benső, tárgyi és személyi érdeklődést tanúsítanak.

Ugyanez látszik Beck előadásai iránt is, melyek hallgatását csak 1760 októberében kezdte volt meg. Beckkel nyilván a Deutsche Gesellschaft összejevetelein ismerkedett meg közelebbről s ez ismeretség alapján kérte meg, hogy az egyetemes történelemből előadást tartson neki. Ugy látszik, nagyon vonzó lehetett Beck előadása, mert Teleki később nagyon sajnálta, hogy mindjárt odaérkezésekor nem kezdte hallgatni Becket. Azt nem tudhatni, melyikök kezdésére hallgatott Teleki Becktől egyháztörténeti előadást, feltűnő azonban, hogy ez az egyetlen vallási vonatkozású tárgy s ezzel is csak egyetlen hónapig foglalkozik. Lehet, hogy a theológiát a celnai kollegiumban kellőképen tanulmányozta vagy — megelégte.

Az is feltűnő, hogy a jogi tudományokból 1761-ben mit sem hallgat. Ezek iránt sem igen látszik valami nagy vonzódása. Iselin maga is háttérbe szorúl Teleki szívében a két Bernoulli és Beck mellett. Ezt inkább Teleki József és Ádám szerette,¹⁾ s nagyon hihetőnek tartom, hogy Sámuel főként ezek kedvéért kezdte Iselin előadásait hallgatni s azután talán becsületből, talán a professor nagy tudománya és tekintélyes személye miatt hallgatta annyi ideig, de mélyebb érdeklődést e tárgyak iránt nem érzett.²⁾

¹⁾ Ez látszik Teleki Sámuelnek Ádámhoz írt leveleiből.

²⁾ Az előbbi sorok Teleki Ádámhoz írt levelein alapulnak. 1760 dec. 5.: „Prof. Beck uramnál is in Hist. Univers. egy collegiumot vettem, mely is kedvem szerint vagyon.” 1761 jan. 14.: „Isellius uramnál is 16-a Xbris vége lett a collégiumomnak; Bernoulli uramtól pedig contentummal hallgatom már egy darab időtől fogva az sublimior mathesist s Beck uramnál az Universalis Historiát Csak azt bánom, hogy Beck uramnál el nem kezdtem, mihelyt ide jöttem.” 1761 május 17.: „Ich habe noch hier meine privata collegia nicht zu Ende gebracht, viel mehr habe ich unlängst mir neues angefangen, bey dem H. Prof. Daniel Bernoulli, so ich mit der grössten Zufriedenheit anhöre; und bey dem anderen H. Prof. Bernoulli handeln wir itzo de Rectificatione Curvarum. Der H. Prof. Iselin hatte neulich über das Jus Publicum ethliche Collegia Publica gar eifrig gehalten, er hat aber bald angehört.” Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

E tanulmányokat legnagyobb részben — az előkelők akkori szokása szerint — magán órákon végezte, melyeken eleinte a két rokonon, majd Kendeffi Eleken kívül csak Kovács József volt vele együtt. Ritkán hallgat nyilvános előadásokat. Nem jegyzi fel, mennyi órát vett hetenként, csak Beck és Bernoulli János előadásairól tudom megállapítani, hogy ezek minden nap folytak. Ugyanez a két tanár német nyelven adott elő.¹⁾ A többi bizonyára latinul.

Említeni való, hogy az ismeretszerzésen kívül a zenére és ügyességekre is gondolt. Legtöbbre a vívásban vitte, táncolni is megtanult, a fuvolázást azonban nyolc hónapi próbálgatás után abban hagyta.²⁾

Baselből távozva maga Teleki úgy számol be ottani tartózkodásáról Bod Péternek, hogy ennek a levelére ez a felelete: „Örömmre vagyok az is, hogy Basileában nemcsak nagy kedvességgel lakott, haszonnal tanult, hanem el is vitte magával jó embereinek, tanítóinak szíveket. Remélem, hogy ez után az idő is azt hozván magával, még több öröme ad Nagyságod alkalmatosságot.“³⁾ Bodot örömmel töltötte el Teleki híradása, minket pedig meglep az a komolyság melylyel Baselből már jó korán tudakozódik s tájékozást igyekszik nyerni arra nézve: hová menjen onnan. Naplójában ennek

¹⁾ Ugyanahhoz írt levél ugyanott, 1761 február 18.: „Was nun meinen Collegia anbelangt, ich bin mit denselben wohl zufrieden, indem das Colleg. in der Allg. Weltgesch. bey dem H. Prof. Beckh, und das Colleg. in math. subl. besonders aber itzo in calcula different. bey dem H. Prof. Bernoulli hõre ich alle Tag mit Vergnügen an und zwar alle beyde in der Deutschen Sprache.“ Napló 49.

²⁾ Teleki Ádámhoz szóló, már idézett levelében, 1761 január 14. írja: „Azt kérdezed, hogy tanulok-e még furulyálni. Hogy immár elmentél, csakhamar belé hagytam, mert Schlegelnél sommire se mehettem; de már egy hónapja, hogy ismét újra kezdettem tanulni Saladinnál; mostan is a milyen az szorgalmatosságom, az profectusom is csak olyan a furulyálásban, azaz röviden értésdre adva: semmi!“ V. ö. Napló 49.

³⁾ Bod Péter levele Utrechtbe Teleki Sámuelhez 1761 nov. 10. Erdélyi Múzeum, új folyam II. kötet.

semmi nyoma ugyan, de leveleiben annál több. Ez a jelenség maga bizonyítja, mennyire a tanulás a fő gondja. Teleki Ádám Baseltől Leydenbe ment s ezért Sámuel is oda készül. Majdnem minden levelében sürgeti Ádámot, hogy a mint a hollandus világgal megismerkedik, tudósítsa, hogy aztán ő atyafiságos leveleinek hasznát vehesse.¹⁾ Azzal azonban nem éri meg, hogy Ádám a hollandus viszonyokról ír, hanem éppen a tanulás iránt érdeklődik: „... a többi között ird meg, tanulhat-e ottan az ember jó móddal francia nyelvet és a németben vagy-e módja magát gyakorolni és hogy egyéb tanítás módja is miképen vagy-e?”²⁾ Mikor pedig Ádám a maga eleven, pajkos hangján egészen másféle tudni valókról tájékoztatja, tréfás rendre utasítás után újra kéri: „... ír valóságot, példának okáért írjad meg, hogy Müssenbrockh uramnál, Gaubius uramnál s másoknál Privatum Collegiumot hallgatsz-e szokásod ellen vagy Publicumot, s ha Privatumot, hogy fizetsz? s ha Publicumot, hányszor tanítanak egy héten? és készülnek-e a tanításra?”³⁾

Hihetően megkapta Teleki Ádámtól is a kért felvilágosítást, de kapott kéretlent is, hazulról. Megírta gróf Lázár Jánosnak, hogy Baseltől tovább készül s ez erről le akarta Telekit beszélni, értesíti, hogy Kendeffi Genfben „nem contentus az ott való tanítás módjáról” s hogy „Hollandiából Kovásznai hasonlót ír és az egy orientalis linguákon kívül semmit sem dicsér. Jobbnak itélném azért csak helyben maradni, míg maga systematicus cursussát ottan elvégzi s azután csak fordulólág tekinteni meg a drágább költségű helyeket.”⁴⁾ Ekkor

¹⁾ 1760 jún. 19., júl. 21., szept. 13., 1761 jan. 14. kelt leveleiben Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömrői).

²⁾ Ugyanott. 1760 aug. 15.

³⁾ Ugyanott 1760 dec. f.

⁴⁾ Gróf Lázár János levele Teleki Sámuelhez 1761 február 28. Marosvásárhelyi Teleki-levéltár,

azonban már erős volt Teleki vágya, mely Hollandiába vonzotta. Bizonyos, hogy Teleki Ádám példája hatott reá s úgy látszik, ez jót írt Leydenről, Lázár szavát pedig talán ijesztésnek nézte, elég az hozzá, hogy Baseltől indultakor még Leyden Teleki Sámuel útjának a célja. Mikor azonban oda érve a tanulmányi viszonyokról tájékozódik s Leyden professorait az utrechtiakkal hírok után egybeveti, Utrechtben telepszik meg.³⁾ Ez a tétovázás érdekesen mutatja, mily befolyása volt egy-egy egyetem hírnevére egyes tanároknak s mennyire egy-egy személyiség volt döntő akkor is (akkor talán még inkább) az egyetem megválasztásában.

Teleki Sámuel Leydenbe *Peter van Muschenbroeck* (1692—1761) vonzotta; talán Bernoulli Dániel is ajánlotta, hogy ezt keresse fel, mint a ki különösen a kísérleti természettanban szerzett megmaradó érdemeket. Ezen kívül azonban nem lát Leydenben senkit, a ki neki való tudományokat tanítson, maga Muschenbroeck pedig minden nap meghalhat, olyan öreg és elalélt. Szakjában utána *Hahn*, az utrechti professor következik s ott van Utrechtben *Wesseling* (1693—1764), a philologia és történelem tanára, meg *Saxe*, ki ókori történelemmel foglalkozott. E három ember kedvéért megy Utrechtbe s ezzel teljesen világos előttünk, hogy Utrechtben azokkal a tanulmányokkal akar foglalkozni, melyeket Baselen a két Bernoulli és Beck, meg részben, mivel a *jus publicumra* is gondol, Iselin J. R. szeretett meg vele.

Nagy érdeklődéssel figyelhetnők a Bernoulliak és Beck tanítványát, a professorokat élesen megfigyelő és megítélő Telekit Utrechtben: mit tanul itt és mire megy. Sajnos, erre Naplója adós marad a felelettel s a levelekből sem tudunk meg valami sokat. Szorgalmasan járja az előadásokat, jó viszonyban van, tehát sokat

³⁾ Napló 74, 75.

érintkezik Wesselinggel és Hahnnal, de a hallgatott előadásokról mindössze annyit tudunk, hogy 1761 szeptember 17-től kezdve minden nap 9—10-ig Wesselingtől egyetemes történelmet s 10—11-ig Hahntól természettant hallgatott és mindkettővel elégedett volt.¹⁾ Alig tehető fel, hogy e két tárgynál többet ne hallgatott volna, legalább ettől a két tanártól s később talán Saxetól is. Kezdetben azért sem lehetett kedve Saxe előadására járni, mert éppen akkor érte ezt Burmann részéről az a jellemét is érintő, erős támadás, melyről a Napló megemlékezik.²⁾ s a melyről Teleki Saxe válasza után botránykozva nyilatkozik ugyan, borzasztónak tartva az egymás ellen használt sok sértő kifejezést, de Saxe védekezése még nem győzte meg ártatlanságáról.³⁾ Így aztán nem csodálhatjuk, ha nem közeledik hozzá. Később azonban kellett vele érintkeznie, különben nem ismerhette volna őt Saxe úgy s nem nyilatkozhatott volna róla olyan módon, a hogyan ott tanuló vagy vele levelező magyarok előtt nyilatkozni szokott volt s nyilván Teleki sem fordult volna hozzá útba igazításért Janus Pannonius kiadása ügyében.⁴⁾

Mennyiségtant nyilván azért nem hallgatott, mert gyengélette e szak tanárát, Castellionit, ki első találko-

¹⁾ Napló 83. és Teleki Ádámmal 1761 szept. 30.: „A szegény Müssenbroeck 20-a praesentis hajnalban meghala; ugyan ki kaptam volna most magamon, ha Leidában mentem volna lakni itt még eddig contentumom vagyon a tanításokban; ez a Wesseling igen nagy tudományú ember s gyönyörűségesen tanít minden nap Historia Universalist. Az ifjú Prof. Hahn is derék ember, jól érti magát s szépen is tanít Physicát; és Chemiát is kezd holnap után, de azt nem tudom. járom-e vagy sem.” Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömről).

²⁾ Napló 82. A két Burmann Péter philologus közül az ifjabbikról (1714—1778) van szó.

³⁾ Levele Teleki Ádámmal 1761 dec. 8. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömről).

⁴⁾ Ezekről Kovásznai Sándor Teleki Sámuelhez Marosvásárhelyről 1781 április 26, 1783 február 2, 1783 szept. 21. Marosvásárhelyi Teleki-levéltár Wesseling nem élt már, mikor Teleki Saxetól kért tanácsot.

zások alkalmával önmagát dicsérte s a Bernoulliakat ócsárolta.¹⁾ Annyira ragaszkodott Teleki ezekhez, hogy a rólok kicsinylőn nyilatkozót nem csoda, ha nem hallgatta. A tárgyat azonban nem hanyagolta el, hiszen Bernoulli Dániellel levelezett.²⁾

Mindez a találgatás természetesen mit sem ér s meg kell nyugodnunk abban, hogy utrecht-i tanulmányairól semmi részletesebb ismeretet nem szerezhethünk. Annyit látunk, hogy érdeklődése itt Wesseling és Hahn tárgyai, a történelem és természettan felé irányul s azon túl csak egy-egy tudós emberrel való beszélgetésekor terjed. A személyiség ereje a magyarázata, hogy Utrechtben a természettan mellett a történelmi és philologiai érdeklődése jobban megerősödik. Épen azért sajnálatos a Napló hiányos volta, mert Wesselinggel való érintkezése hosszú időre hatással volt rá, ebből származik Janus Pannoniussal való eredményes foglalkozása. Életének erről az érdekes részletéről azonban semmi adatunk sincs egyéb, minthogy Wesseling őt saját tudományos munkájával megismertette³⁾ s nyilván így is élesztette érdeklődését.

Párisi tartózkodása alatt mennyiségtan, természettan, főként astronomia foglalkoztatta. Itt már elmarad minden, legalább a Napló nem említi semmit, a mi történelmi vagy philologiai tanulmány lett volna. Párisban léte második napjától kezdve csaknem minden napos érintkezésben volt Franciaországnak akkor legelső matematikusaival, *Clairaut*-val (1713—1765) és *La Condamine*-nel (1701—1774), kikhez Bernoulli Dániel és János ajánlotta.⁴⁾ Clairaut megismertette a híres *La Lande* (1732—1807) astronomussal, ki a harmadik mestere volt Pá-

¹⁾ Napló 81.

²⁾ Napló 84.

³⁾ Napló 82.

⁴⁾ Napló 95, 96.

risban. Semmi határozott értesülést nem nyerünk tanulmányai köréről és menetéről; csak annyit látunk, hogy La Lande ajánlatára Rousselot astronomustól 1762 december 21-től kezdve órákat vesz az astronomiában, eljár La Lande előadására, ki a College de France tanára volt s ugyanehez az observatoriumba is el-elmegy. Tudós barátai segítségével megnéz mindent, a mi Párisban astronomia és mechanika iránt érdeklődőnek látnivaló volt, eljár az Academia Scientiarum üléseire is.¹⁾ Erről az öt hónapról tehát azt mondhatjuk, hogy Baselben kezdett tanulmányainak a betetőzője volt s csupán arra a körre szorítkozott, mely iránt érdeklődését baseli tanárai leginkább felkeltették.

Páristól Bécsig is gyarapodik útjában egy s más ismerettel, Baselben, Bernben, Zürichben tett látogatásai alkalmával. A mennyiségtan és természettudományok iránt érzett érdeklődését mutatják ezek a látogatások is: e szakok művelőit keresi fel leginkább, így Zürichben a nagy tudományú *Gessner* Jánost (1709—1790), kinek nagy növény- és ásványgyűjteménye s természettudományi szakkönyvtára volt. A természettudományon kívül Beck és Wesseling hatása alatt a történelem régibb korszakai iránt érdeklődik s a fiatal *Schmidt* és a zürichi *Hagenbuch* (1700—1763) az utolsók, kikkel hazatérőben e tárgyról társalog.²⁾

Teleki Sámuel tanulmányain így végig tekintve, kiegészítésül még egyet kell megfigyelnünk: hogyan jelenik meg e Naplóban a könyvtáralapító? Életének legnagyobb hatású cselekedete volt a most marosvásárhelyi könyvtár megalapítása. Ennek gondolatát sokan a külföldi út hatásának mondják, mások megint a külföldi utat egyenesen a könyvgyűjtés szolgálatában állónak vélik. E lapokon folytonosan arra igyekeztem,

¹⁾ Napló 95—103.

²⁾ Napló 105, 107.

hogy a mennyire levegőben járás nélkül lehetséges, Teleki Sámuel fejlődésének csiráit, indítóit mutassam fel. Ezt teszem most is, mikor a könyvgyűjtés és a könyvtáralapítás között különbséget teszek.

A könyvgyűjtés semmi különös magyarázatot nem kíván. A könyv szeretete nem ritka vonása a XVIII. század magyar főúranak és épen jellemző a Telekiekre.¹⁾ Teleki Sámuel sok egyéb mellett atyjától örökölte ezt is. Nem feltűnő tehát és sem magyarázatra nem szorúl, sem következtetésre nem ad alapot az a körülmény, hogy Naplójában igen gyakran adja jelét a könyvtárak iránt való érdeklődésnek és soha sem mulasztja el feljegyezni, ha valamelyik tudós ismerőse házában jobb könyvtárat talált. Mindez még természetesen folyik abból, hogy Teleki tanulni akar, a tudós világgal érintkezik s a tanulás eszköze és a tudás jelvénye leköti figyelmét. E figyelem azonban nagyobb annál, a mekkorát így megérthetünk. A könyvet nem csak vásárolja, de rendszeresen gyűjti, szerzése módjáról tudakozódik. Teleki Ádámnak azt is jelentenie kell Leydenből: lehet-e sok jó könyvet Hollandiában kapni olcsón és vagyon-e sok auctio;²⁾ a különböző helyeken tanuló erdélyi magyarok nemcsak hazatérte után,³⁾ de már odakinn létében is gyűjtik számára a könyveket, még pedig határozott utasítások szerint, az egyes kiadások között is válogatva.⁴⁾ Idősebb korában több ízben ír arról, hogy a könyveket ifjúkorában is mennyire szerette⁵⁾ s mikor könyvtára jegyzékét kiadja, annak elő-

¹⁾ Érdekes erre Koncz József adata: Erdélyi Figyelő (Marosvásárhely) 1880, 120.

²⁾ Teleki Sámuel levele Teleki Ádámnak 1760 júl. 21. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Teleki-levéltár (a gyömről.)

³⁾ Erre bőven nyújt adatot a marosvásárhelyi Teleki-levéltár.

⁴⁾ Példa erre Borosnyai Lukács Simeon levele Teleki Sámuelhez Trimsteinből 1762 jún. 17. Ugyanott.

⁵⁾ Levele feleségéhez 1797 május 1. Ugyanott.

szavában maga is külföldi útja idejére teszi a könyvtár-alapítás gondolatának keletkezését. — Ez az előszó ¹⁾ melyet Bajza említett dolgozata is idéz — azt mutatja, hogy a könyvgyűjtés vágyának megerősödése a tanulmányok megkedvelésével járt együtt s célja saját tudományszomjának kielégítése volt. Ez az egyéni cél azonban ugyancsak az előszó tanúsága szerint kapcsolódik azzal a másikkal, melyből a közhasználatra szánt Teleki-könyvtár lett: hazájának akart a könyvgyűjtéssel szolgálatot tenni. Ez a vonás különbözteti meg az ő könyvgyűjtését és könyvszeretétét kortársaiétól. E szerint az ő szemében a könyv az egyéni művelődés fejlesztésén túl közcélokat is szolgál és könyvtárát nem csupán saját gyönyörködtetésére szánja, hanem belőle nemzeti hasznot vár. Csak ez a gondolat érteti meg azokat a nagy méreteket, melyekben Teleki könyvgyűjtése folyt;²⁾ ez indokolja, hogy az ismeretek minden ágából összeszedi a legjelesebb műveket, holott tudjuk, hogy saját érdeklődése éber volt ugyan minden iránt, de tudományos mélységbe csak kevéssé hatolhatott. Ha már most azt kérdeznők, honnan támadt az a vágya, hogy családi javainak növelése vagy a fényűzés hajhászása helyett közhasználatra szánt könyvtárát létesítsen: meg kell gondolnunk újra azt a környezetet, melyben külföldön élt, a mely nem csupán a tudományok iránt erősítette meg lelkében az érdeklődést, hanem a nemzeti közösség iránt való kötelességeire is figyelmeztette. Általánosságban ez sokat megmagyaráz. Épen a könyvtárra gondolva pedig különösen ki kell emelnünk abból a környezetből Beck baseli tanárt, kivel Teleki oly sokat és benső barátsággal érintkezett.

Beck saját könyvtárán kívül megismertette Telekit az egyetemi könyvtárral, melynek őre volt; gyakran

¹⁾ Bibliothecae Samuelis S. R. J. Com. Teleki de Szék Pars Prima. Viennae, 1796, Praefatio XXVIII. s köv.

²⁾ Baselben másfél év alatt 977 magyar forintot és 18 krajcárt adott könyvekért. Napló 50.

órákat töltöttek ott együtt¹⁾ s e közben az ilyenhez nem szokott magyar főúr bizonyára sokat hallott a nyilvános könyvtárak jelentőségéről, használása módjáról, látta szakok szerint csoportosítva a nagy könyvtömeget. Ezen kívül Beck volt a gondozója a Frey és Grynaeus által alapított intézetnek is és az ő házában volt a Frey — néhai baseli tanár — könyvtára, melyben a Teleki-könyvtár gondolatának a forrását látom. Ez a könyvtár ugyanis teljesen magánkönyvtárként gyűlt s később lett meghatározott rendeltetéssel bizonyos mértékben nyilvánossá. A Frey- és Grynaeus-féle intézetnek az volt a célja, hogy a theológiát tanulóknak a rendes előadásoknál mélyebb, a szabályokban előirt anyagnál szélesebb körű tanulmányozást biztosítson.²⁾ Példáját látta tehát Teleki annak, hogy nem valami nagy eszközökkel is igen komolyan lehet használni a tudomány ügyének és ezzel a köznek, ha gondosan és rendszeresen folytatja a könyvgyűjtést. Azt hiszem, ez a Frey-féle könyvtár s ennek a gondozója, Beck, keltette fel benne a később megvalósult szándékot, hogy az egész életében nagy szeretettel és nagy áldozattal gyűjtött könyvtárat örököseire hitbizományként hagyja s bizonyos feltételek alatt a tudomány művelőinek is megnyissa. A Telekiek könyvszeretete és könyvgyűjtő hajlandósága nemcsak a tetőpontjára ért Teleki Sámuelben, de egyszersmind olyan irányba is terelődött, mely a magyar tudományosság fejlődésének hathatós elősegítésére is volt hivatva.

E könyvtár példányainak átnézése hihetően bő világosságot árasztthatna Teleki tanulmányaira, bővebbet, mint amit itt nyerhettünk, mert a külső helyett e tanulmányok mélyébe is juthatna talán néhány sugár. Erre természetesen e Bevezetésben nincsen alkalom.

Beck és a Frey-féle intézet az indító s az ezektől

¹⁾ Napló 43.

²⁾ Allgemeine Deutsche Biographie. II, 213—4. Beck élete.

nyert indítás napról-napra erősebbé válik Teleki külföldi útján. Például Strassburgban Schoepflin hatalmas könyvtára, Leydenben Muschenbroeck, meg Zürichben Gessner imént említett gyűjteményei, kivált Gessnerének nagy hatása, bizonyára részes abban, hogy a Baselben ébredt gondolat Marosvásárhelyen testet öltött. Hozzá járult ehhez Telekinek szinte mindenik tudós ismerőse, mert folytonosan tudományos kérdésekről, ilyen művekről beszéltek vele s így a könyvgyűjtésben útmutatással szolgáltak, sőt magok munkáival meg is ajándékozták. Kezdi ezt a baseli egyetem ünnepélyén szereplő szónokok ¹⁾ s folytatja például első német nyelvmestere, Spreng is. ²⁾

Teleki Sámuel külföldi naplója tehát nem egyedül tanulmányainak folyásáról, hanem a Teleki-könyvtár keletkezéséről is nyújt némi tájékozást. Ezt is felmutatva csupán az van még hátra, hogy néhány szóval az eredményeket állítsuk össze: így látva Teleki gyermekkorát és ifjúságát, mi jelentősége van a most megjelenő Naplónak reá és általában a magyar nevelés történetére nézve.

¹⁾ Iselin Izsák oratioját is megkapta (Napló 15). Ez azért érdekes, mert a baseli egyetem történetére nézve fontos beszéd s Iselin életirója nem tudott nyomára jutni, Isaak Iselins pädagogische Werke 41., 1. jegyzet.

²⁾ Iratai között a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban megmaradt az a levél, melylyel Spreng Telekinek könyveket küldött. Kivül Ill. S. R. J. Comiti Dno Sam. Telekio. Cum fasciculo scriptorum. Bent; Illustrissime Dne Comes. Omni prece Te oro atque obtestor, ne tenues pagellas, quas in devotissimi animi mei signum Tibi offerre ausus fui, ea meute accipias, ac si liberalitatem Tuam lacessere voluissem. Satis illis pretii mihi que lucri, cui sane nihil addi posset majus, accedit, si eas lectissimo Tuo librorum thesauro inserere, meique memoriam, quotias sculum in illas conjicies, recslere dijnaberis. Si quid ergo meas putas esoe eugas, non dubito, quin pro summa Tua humanitate etiam opuscula nomtui ne meo inscripta, quae hic adjungo, eadem serena fronte accepturus sis. Vale, et favore Tuo porro amplectere Illustrissimi Nominis Culsorem perpetuum Sprengium. Dab. in Musaeo meo d. 19. Martii 1769.

VI.

Az író személyét nézve a Napló jelentősége abban van, hogy felmutatja Teleki Sámuel fejlődésének egyik legfontosabb korszakát. Gyermekkorával az összefüggést megtalálva, a Naplóban már a kanczellár egyéniségének bontakozását látjuk. Egyes, általa alig észrevett hatások jelentkeztek s fejlődésnek indulnak parányi csírák. Igaz, hogy a kép nem egészen teljes és hogy Teleki József utódainak, meg a Kendeffi-családnak levéltárából s kivált Kovács Józsefnek — ki tudja, hol — lappangó naplójából a külföldi évek története becses részletekkel bővíülhetne ki, de azért e Napló így is nevezetes forrás azok számára, kik Teleki Sámuel iránt érdeklődnek. Közvetlensége és őszintesége által becses adalék írójának, az embernek, arczatához és nagy segítség lesz annak, ki majd Teleki egész életét vizsgálva, az ifjúságban észre tudja venni a férfi kor alapját. Egyéni szempontból tehát az adja meg a Napló becsét, hogy adattal szolgálva Teleki személyiségének kialakulásához, egész életének megértését és méltánylását segíti elő.

Ez az élet komoly, értékes élet volt s a benne nyilatkozó személyiség a vele foglalkozás közben vonzónak mutatkozott. Mégis nagyobb értéket kell tulajdonítanunk Naplójának egy másik, tárgyas szempontból. A Bevezetés igyekezett felmutatni Teleki Sámuel neveltetésének és külföldi alakulásának tanulságait s az egyént nézve, állandóan szem előtt kellett lennie annak a kornak, melyben élt s a társadalmi körnek, a honnan származott. A XVIII. század végén s a XIX. elején élt elődeink lelki fejlődése művelődésünk történetének nagyon érdekes részlete, mert ebből kell megértenünk sok mindent, a mi azóta történt. A főúri ifjak nevelése iránt pedig különösen kell érdeklődnünk, mert ezek műveltsége fokától széles körök művelődési viszonyai függöttek. Ezért az ilyen naplókat általában a magyar neveléstörténet szempont-

jából is értékesnek kell tartanunk még akkor is, ha — mint ez — nem valami nagy terjedelműek s nem nagyon sokat magyaráznak is. Érteni azért sokat lehet belőlök.

Teleki Naplója először is arra irányítja újból figyelmünket: mily meghatározó volt a külföldi tanulmányútak hatása, mennyire eltűnt e közben az itthon nyert szellemi alap vagy másfelől: mily nagy mértékben indultak fejlődésnek a gyermekkorban szerzett hajlamok. Arra int ez a Napló, hogy államférfiaiink, tudósaink életében a külföldi hatásokat vizsgálva ne a közvetlen átvételeket, utánzásokat vegyük észre, mert az átvevők és utánzók a megfigyelésre úgy sem igen méltók, hanem keressük azokat a nyomokat, melyeket az idegen világ gondolataikon, jellemükön, életök irányán hagyott. Így értjük meg például Alvinczi Pétert, Apáczai Cseri Jánost, Széchenyit, így Teleki Sámuel is és ebben már a magyar nevelés történetének jellemző kis részletét láthatjuk.

Észre kellett vennünk, hogy Teleki Sámuel külföldi útján igen nagy szerepe volt főúri származásának és telt erszényének. Ma nagyon is szokás mindent így magyarázni s a nevelés múltját nézve e körülmény mellett csakugyan nem is szabad olyan könnyedén elhaladnunk. Azonban az sem volna igazságos, ha ennek a Telekire nézve áldásos körülménynek nem azt a hatását néznők, a mely áldását messzire kiterjesztette. Előkelő származása és kedvező anyagi állapota nagy előnyöket biztosított neki, de általános szempontból ez azért nevezetes, mert ezekben az előnyökben társa, Kovács József is részesült. A főúri ifjak és kísérik más esetekben is együtt tanultak, együtt éltek s így e leendő papok és tanárok útján a név és vagyon szerzette kedvezményben közvetett úton a magyar iskolák is részesültek. Épen ez ébreszti azt a gondolatot, hogy iskoláink történetében nem elég megnyugodnunk abban, hogy egyik-másik tanító életének külső körülményeit elsoroljuk. Nagyon érdekes felvilá-

gosításokat nyerhetünk, ha tudjuk, kivel volt az illető külföldön, mert ebből következtetni lehet azokra a forrásokra, melyekből iskoláink sorsának alakulása fakadt. Már utaltam arra, hogy a külföldi ismeretségek mily meszire kihatottak s ha éppen Telekire gondolva felemlitem, hogy a marosvásárhelyi levéltár Kovács Józsefnek, Kovásznai Sándornak stb., egész sereg levelét őrizi, melyekben ezek az enyedi, marosvásárhelyi iskolák sorsáról adnak tudósítást és kérnek intézkedést: meglátszik ennyiből is, hogy főuraink s éppen az erdélyi református főurak külföldi tanulmányútjai tárgyi és személyi tekintetben egyaránt kiindulásai iskoláink további sorsának. Nem lehet itt mélyére mennem annak a kérdésnek: vajjon mi módon, milyen szálakkal fűződik egy-egy előkelő ifjú külföldi élete későbbi működéséhez, de rá kell mutatnom e Napló neveléstörténeti értékére azzal is, hogy a későbbi iskolai főgondnok személyes érintkezéseit, tárgyi érdeklődését megvilágítja. Ezen kívül pedig az egyik legderekabb enyedi tanárra, Kovács Józsefre nézve megismertet bennünket tudománya forrásaival, tehát az enyedi főiskolának a baseli, utrechti, párisi tudós világgal való összeköttetésével. Bár minél több ilyen viszonyt ismernénk alaposan! Ebből is az látszik, hogy a név és viszony hatását nem egyedül e kettő birtokosán kell észrevennünk.

Ez is indokolja, hogy éppen a főúri nevelés múltjával minél többet törődjünk. A Napló erre is becses adat. Vannak nála értékesebbek is, éppen a Teleki-levéltárakban is,¹⁾ de Teleki Sámuel személye a Naplónak is tisztes helyet biztosít. Gyermekkora ugyan nagyon is sajátos volt, tehetsége és jelleme sem közönséges, fejlődése sem lehet így olyan, mint akárkié másé. Általánosítani tehát nem szabad. De azért igen jó hasznát lehet venni, ha

¹⁾ Az Erdélyi Nemzeti Múzeumban a Teleki-levéltár (a gyömrői) őriz sok érdekes kéziratot, nem különben a M. T. Akadémia kézirttára is.

azt vizsgáljuk, hogyan folyt főuraink nevelése, tanulása a XVIII. században s ha valaha a nevelés igazi történetében a nevelés hatásának a történetét is megírja valaki: annak ez a Napló is egyik adata lesz arra, hogy feltüntesse azokat az alapokat, melyeken az illető kor szereplői állanak vagy állani tartoznának.

Teleki Naplójának irodalmi értéke tehát abban áll, hogy adat a magyar nevelés történetéhez. Nagyon sokára juthat majd ez a szak odáig, hogy végleges eredményeket állapítson meg, következtéseket vonjon le s tudományos magaslatról összefoglalóan tekintse művelődésünk fejlődésének e nagyon fontos részletét. A míg addig jutunk, nagyon meg kell becsülnünk minden adatot, mely eddigi tudásunkat erősíti vagy újat mondva bővíti ismereteinket. Már annyit tudunk, hogy mi iránt érdeklődünk, mit kell keresnünk. Így tudjuk éppen azt is, hogy a főúri nevelés történetétől sokat remélhetünk, mert ez ha tán nem is mindig rendszeres, de mégis rendezett volt s levéltáraink kiaknázatlan tömege ehhez bizonyosan sok adatot tudna nyújtani. Sőt ennek kutatása közben úgy jár mindenki, a hogyan e Bevezetés írója járt: bőven akad kezébe a köznevelés történetére vonatkozó adat is, olyan, melyet egy-egy iskola történetírója nem ismer, mert nem is gondolhatott arra, hogy ott keresse. Mindezek miatt azt kell óhajtánunk, hogy a levéltárak pusztuló íratai először is kerüljenek gondos kezelés alá, azután minél nagyobb mértékben jussanak nyilvánosságra, akár feldolgozásban, akár pedig — a mi többet ér egyelőre — adattár alakjában. Sok egyéb mellett ebben is látszik haladásunk természetellenes volta: nagy, összefoglaló történeti munkáink vannak olyan kérdésekről is, melyekre nézve a levéltárak felkutatása még nem történt meg teljesen. Ezért aztán nem csupán őse emlékét újítja fel, hanem a tudománynak tesz szol-

gálatot mindenki, a ki e Naplóhoz hasonló neveléstörténeti adatokat juttat nyilvánosságra.

Sőt szolgálatot tesz vele a jövődőknek közvetlenebbül is. A naplókat az írók utódai, rokonai bizonyosan becsben tartják és el is olvassák. Észrevétlen hatást téve a lélekre, a napló írójának a sorokból kitetsző lelke, jelleme, törekvése sok idő múltán is neveli így az olvasót.

Ilyen paedagogiai szempontból nézve is érdekesek gróf Teleki Sámuel külföldi jegyzetei.

TELEKI SÁMUEL GRÓF NAPLÓJA.

In nomine Domini N. J. Ch.!

Nem szándékom itten hosszasan leírni sem felvett útazásomat bujdosásomat, sem pedig csecsemő koromtól fogva félrevaló vad helyen, majd minden emberi közönséges társolkodáson kívül lett neveltetésemet, anynyival is inkább nem szándékom előszámlálni néhai méltóságos kedves szülémnek s kiváltképen közelebb édes atyámnak halálozások után tanulásombéli sok hátramaradásommal s kárommal gyenge erőm felett viselt terheimet, ügyes-bajoskodásaimat és azoktól, a kiktől gyenge aetasomban s árvaságomban méltán jót várhatok vala, példa nélkült való háborgattatásaimat, pereltetésemet és néhai édes atyámnak hozzám való atyai szeretete miatt szenvedett gyűlöltetésemet s abból származott sok sanyarúságimat, mert azokról egy kis könyvet írhatnék; de minthogy keserves dolog énnékem azokról még csak emlékezni is, arra nézve is elmulatom, külömben leírás nélkül is tudja az elhagyott hazámban minden keresztény jó lélek.

Minekutánna pedig a szent Isten, ki mindazon méltatlanságaimban és bajoskodásaimban én velem volt, azok között annyira való csendességet engedett, hogy szándékomat és elmémet külső idegen országoknak látásokra s azokban a tisztességes tudományokra fordíthatnám, kívánván mindazt az által kipótolni, valamit fennemlített viszonz-

tagságaim miatt tanulásomban elmulattam. Azon szándékomnak Isten szent segedelméből eleget is tettem, midőn az elmúlt 1759. esztendőben Nagy-Szebenben celebrált országos diatánk alatt a méltóságos guberniumtól passusomat elvévén, kiindulásomat meghatároztam és nem gondolván az én kijövetellemmel hazámban nagy bizonytalanság alatt másokra hagyott nevezetes dolgaimmel is, a nevezett 1759. eszt. 7-ma Novembris azon útamot Sáromberkiről elkezdtem. Jöllehet némelyek, kiknek fő czéljok és gondjok abban volt eleitől fogva, hogy becsületemben kisebbsítsenek, előmenetelemben gátoljanak és jó uraim s jó akaróim előtt is gyűlölségesse tégyenek; akkoron is azon diaeta alkalmatosságával nagy és kisebb rendek előtt azt mondották én rollam, hogy én nem fogom a tanulásért s külső országok látásáért a magam jószágomat és az osztzkodást elhagyni. Itélje meg akárki, mely epés gyomorból származott ok nélkül való szók voltak csak ezek is más jó embereknek s jó uraimnak hozzám való indulatjoknak s jó reménységeknek elfordítására, ha többeket nagyobbakat elhallgatok is. De valamint egyéb efféle kisebbségemre kigondolt s kihíresztett találmányokban, úgy ebben is az az vigasztalásom, hogy okot reá nem szolgáltatam, melyre nézve minden jó emberek előtt foganatlan volt, melyet magok is az kik költötték (kiknek számát két, három szóval leírhatnám,) tapasztalhattanak, amidőn ebben is, mint egyéb költeményekben belésültenek.

Én pedig a szent Istennek vezérlése s kegyelmes gondviselése alatt anno 1759 die 7-ma Novembris Sáromberkiről megindultam magam alkalmatosságomon Kováts József urammal (kit is útítársul vettem) és mentem bizonyos dolgaimra nézve Kolozsvárra, onnét Lónára méltóságos gróf Teleki Ádám úr kedves bátyám uramtól bucsút venni, onnét Désre, az holott méltóságos gróf idősb Haller Pál úrtól s ottan talált gróf Teleki Károly

kedves bátyám uramtól, (kit is kijövelelemmel plenipotentariusomnak constituáltam) elbucsuztam. Désről érkeztem remetei házához 14-a Novembris, az holott is mulatván három napot, elhagytam ifiabb désfalvi Simon János uramot, (kit is plenipotentariusomnak s jószágocskáim praefectusának hagytam) elégséges információt adván ügyes-bajos dolgaimról. Itten elhagytam minden cselédeimet is és csak könnyű kocsi-val, magam négy lovaimon 18-va megindultam, általmenvén Hosszúfalvára méltóságos gróf Teleki Sámuel kedves bátyám uramtól búcsút venni; onnét continuáltam útam Remetemező, Lippo, Pálfalva, Dob, Károly, Finty, Lugos, a Tamási csárda felé Debreczenben. Oda érkezvén 23-a Novembris mintegy harmadfél napig ottan mulattam, dr. Buzinkai György uram házánál voltam szállva; itt ösmerkedtem meg az urral Biró Domokos Márton urammal, ki is igen derék jó ember, én voltam magánál és maga is eljött a szállásomra én hozzám, úgy Szeremlyei Sámuel urammal s Debreczenben a közemberek is jó keresztény és emberséges emberek. Debreczenből visszabocsátottam az magam kocsisomat s egy odavalót fogadtam a lovaim mellé Budáig, kivel is 25-a Novembris megindulván jöttem Ujvárosra, a Hortobágyi fogadóra Füredre, ott általjövén hidason a Tiszán Poroszlóra, Átányra, Apátira, Jászberinre, a Tamáskátai csárdára Menda nevű tót falura, Kereszturra és onnét Pestnél hidason általjövén a Dunán, hálni Budára die 30-a Novembris.

1-ma Decembris és 2-a ejusdem ad 3-ium usque délig Budán mulattam, holott is Mátyás király újonnan renovált residentiáját megjártam, mely még nem egészen készült el, de igen szép királyi épület. A budai templomokat is megjártam, melyek igen szépek az épületre és egyéb fényességekre nézve. Úgy az meleg feredőknek is nagyobb részit megnéztem. Az budai várkapuban láttam Tholdi Miklós-nak hajgáló köveit (9 és 10 fontosokat,) dárdáját, pán-

czélát, buzogányát etc. Budáról Pestre is általmentem az holott is minthogy a m. k. Táblához tartozó uraságok benn nem voltak kevés ösmeretségem lehetett. Az Károly császártól építtetett nagy ispotályt itten megjár-tam, minden részeiben egy ott való tiszt elvezetvén az commendans rendelésiből (kinél is voltam), az épület igen igen nagy és drága, annyi is az sok beteg és nyomorék katona benne, hogy némely szobában az bűdösség miatt bé se mehettünk. Ezen épület között vagyon egy szép templom is, úgy egy patika. Az papjok, doctorok és patikariusok ezen ispotálybelieknek mind misericordianus barátok etc. etc. etc. Budáról visszaküldöttem a kocsimat és négy hámos lovaimat a debreczeni kocsisztól dr. Bu-zinkai uramnak, ki még Debreczenbe megalkudta volt őket én töllem.

3-a Decembris Budáról délután indultam egy igen derekas jó Landkocsin és jöttem a Grüne Baum nevű fogadóra, Nyerges-Újfalura, Szönyre, N. Győrre, Öte-vényre, Mosonyra, Oroszvárra és onnét a repülő hidon által érkeztem. 7-a Decembris Pozsonyban ebédre oly re-ménsséggel, hogy ottan a palatinus ő excellentiájának udvaroljak. Pozsonyban az öreg professor Szászki ura-mat meglátogattam, ki igen derék tudós ember. Nem lévén pedig Pozsonyban méltóságos palatinus uram ő excellentiája, siető útamát folytattam ugyan az megírt Landkocsin; az nap, úgymint 7-a Decembris délután on-nét megindulván jöttem Heinburg és Röeckelsburn felé Bécsben.

8-a Decembris ebéd előtt Bécsben érkezvén szállot-tam volt a Szarvashoz, de onnét másnap fogadott szál-lásra költöztem. Bécsben elmentem a főcamerarius gróf Kevenhüller ő excellentiájához, az hová is recommendálva voltam levél által az vejitől, gróf Bethlen Gábor cancella-rius ő excellentiájától; az asszony ő excellentiájához pedig hasonlóképen az leányától, gróf Bethlen Gáborné ő excel-

lentiájától, (minthogy akkor qua regius plenipotentarius Erdélyben volt gróf Bethlen Gábor úr ő excellentiája) és az írt leveleket megadván, azok mellett kértem az ő excellentiájok gratiáját, kik is a leveleket kedvesen vették és én hozzám különös gratiával s leereszkedéssel voltak. Magával a fő camerarius ő excellentiájával de-ákul szóllottam, az asszony ő excellentiájával pedig gróf Bánfi Diénes úr tolmácsolt. Az passusom iránt való memorialisomat 9-a beadván a m. cancellaria által ő felségének, oly szerencsés voltam, hogy 10-ma mindgyárt resováta ő felsége a passusomat, mely még az nap a cancellárián expediáltatott is. Melyet, hogy megköszönjek ő felségének, az méltóságos fő camerárius ő excellentiája által megnyertem az ő felsége kegyelmességit, hogy 16-ta délelőtt az anti cameraban megcsókoltam különösen mind a császár, mind a császárné ő felségek kezeket (minthogy semmi dolgom egyéb nem lévén privata audientiát nem kértem, annyival is inkább, hogy németül jól nem tudtam) és az nap délig mind az udvarnál voltam, holott is a többi között a velencei követet feleségestől nagy pompával láttam, kik is bucsútétel végett az nap voltak ő felségénél audientián. Az f. hercegeket is és herczeg kisasszonyokat (a legkisebben kívül) az alkalmatossággal láttam az udvarnál. Udvaroltam Bécsben méltóságos aulae mareschallus gróf Battyáni Károly ő excellentiájának, hová is igen jól recommendált volt az erdélyi püspök méltóságos gróf Battyáni József úr ő excellentiája, és ez a kegyes úr is igen jól látott; nem lévén akkor a maga házában, mikor hozá mentem (minthogy a f. József hercegnél volt, ki is azon délben ő excellentiájánál lett ebéden) egyed fél óráig kivártam az maga házában. Az alatt pedig, míg ott várakoznám ott lepett a palatinus úr ő excellentiája, gróf Battyáni Lajos úr (kinél már azelőtt voltam) és a bécsi érsek Mikátsi ő serenitása, kik is azalatt míg kijönne az aulae mareschal-

lus én velem nagy kegyességgel beszélgettenek, sőt a palatinus úr ő excellentiája az hercegek képeit rendre megmutogatta és megnevezte az házokban. Ezen palatinus drága jó úrnál ő excellentiájánál kétszer is voltam Bécsben (holott is az fia, méltóságos erdélyi püspök gróf Battyáni József úr ő excellentiája énnékem igen jó útát készítettett volt) és oly gratiával és leereszkedéssel volt hozzám, hogy méltán a legkegyesebb urak közé számlálhatom. Ekkor Bécsben lévén maga is az erdélyi püspök gróf Battyáni József úr ő excellentiája, ki is énnékem igen jó uram, ő excellentiájának háromszor is udvaroltam. Méltóságos gróf Uhlefeld minister úrnál ő excellentiájánál is udvarolván, nagy kegyességgel szóllott velem; bár sok ilyen ember volna a mi felséges udvarunknál.

Méltóságos udvari erdélyi cancellarius gróf Bethlen Gábor úr ő excellentiája a grófnéjával együtt 17-a Decembris Erdélyből felérkezvén, ő excellentiájának is 18-a Decembris udvaroltam. Ezen méltóságos cancellarius úr mind Erdélyben az diaetákon (regius plenipotentarius lévén,) mind Bécsben különös gratiát s favort mutatott én hozzám.

Bécsben voltam a császári bibliothecában is, de erős hideg lévén, egy óránál tovább nem mulathattam benne; az épület is igen drága és nagy, a könyvekre nézve pedig igen gazdag, sok szép manuscriptumok is vadnak benne. Az budai bibliothecának némely reliquiái és az Eugenius herczeg bibliothecája is itten vadnak. Láttam itt, a többi között, üveg alatt egy igen szép, drága machinát, mely az egész világot repraesentálja, melyben secundum systema Copernicanum minden planeták és az föld magok cursusokat rendes idejek alatt folytatják, az esztendőnek négy részei magok idejekben kitetszenek, úgy az órák is.

Sietvén a magam czélomra, Bécsben tovább nem mulattam, hanem 19-a Decembris német köntösben öltöztvén, délután különös postán megindultam és jöttem

ezen posta statiokon, úgymint Purcherdorfban, Sighartskirchenben, Perschlingben, St. Pöltenben, Mölchben, Kelmbachban, Amstettemben, Strenbergben, Eünsben, Lüntzben, (mely igen szép város, igen szép s nagy épületek vadnak benne, de a fedelek többire nem látszik; igen szép nagy harangok vadnak benne; itten estvétől fogva másnap délig mulattam). Innét jöttem Everdingaban, Paüerbachban, Eysenbirnben, (n. b. az austriai határ Eysenbirn és Paüerbach között conterminálódik az bavariai határral, Paüerbach Austriában és Eysenbirn Bavariában esvén). Innét jöttem Passauban. Itt éjszaka menvén keresztül nem láttam egyebet az püspöki és egyéb épületeknél, innét jöttem Wilshowenben, Platlingában, Straubingban, Pfadaban, Regenspurgumban. Bécstől fogva Regenspurgumig in summa költöttem rhfl. 60.

23-a estve érkezvén, 23. és 24. Regenspurgumban mulattam. Itt valamit lehetett megjárta. Az Dunán által való drága nagy kőhid 14 kőlábokon 12 boltos nagy arcusokon áll és az arcusok között lefolyó vízre szép malmok vagynak csinálva. Az épületeket, az ahol az imperialis gyűlések celebráltatnak, az electorok legatusai confluálnak és a hol a senatus vagyon megjárta. Itt láttam a többi között egy mesterséges szép üdő órát. Itt külön van az az ház az hová az imperator és az electorok gyülekeznek, külön az hova a legatusok, külön az hova a városi senatus, mely is még most mind evangelicusokból áll. Az electorok legatusai minden héten, hétfűn és pénteken össze szoktak gyűlni. A többi között itt láttatik Carolus V. és Carolus VI. és Leopoldus császároknak szép képeik, nemkülömben holmi régi császárok képei inscriptiokkal, u. m. Octavianus Augustus pater patriae, Alexander Magnus victor Orientis, Romulus conditor urbis aeternae, Julius Caesar fundator imperii Romani, Justinianus assertor legum, Constantinus Magnus defensor fidei, etc. Itten a templomokat is mind meg-

jártam, a pater Benedictinusoknál láttam Szent Maximilianusnak, Calcedoniusnak, Volfgangusnak, Dionysius ariopagitának üveg alatt való egész tetemeiket kövekkel s gyöngyekkel kiékesítve; item Szt. Emerannak (kinek nevét e templom viseli) megaranyozott tiszta ezüst koporsóját, melyben maga fekszik. Itt láttam egy igen szép könyvet, köves ezüst táblában foglalva, mely is az egész evangelium, mely Carolus Calvus idejében régi római betűkkel déák nyelven íratott. Item láttam Kristus urunk keresztfájából csinált öt kis keresztet egy nagy ezüst keresztben foglalva (de én nem erősítem, hogy az légyen). A Cathedrale templomban, mely faragott kövekből épült, láttam egy feszületet, melyről azt mondják, hogy a haja és szakála nő. Item a Boldogságos Szűznek csudákat tévő és betegeket gyógyító képít, a mint mondják. Itt láttam márványkőből igen subtilis faragást, a mint Kristus urunk 5000 embereket vendégelt. Ezen szép templomnak a tornya félben vagyon most is, mert az az híres mester, a ki építette leesvén a toronyról, mást hozzá hasonlót nem találtak, etc. etc. etc.

25-a Decembris u. m. karácson első napján reggel innét megindulván, 26-a reggel az innep másodnapján Monachiumban érkeztem és egy fél napra szolgát fogadván, az elector udvarát s néhány házait (incognito) eljártam. Az udvar nagyobb helyt fekszik, mint az bécsi, az udvar és házak fényesek, az udvar mellett szép kert is vagyon. Az udvarból egy hosszú folyósón, melyen az elector szokott a templomban menni, elmentem az udvari templomban és ott láttam az Carolus VII. császár temetésit. Itt Monachiumban az jesuiták templomának arcája olyan nagy minden közepiben való oszlopok nélkül, hogy ehhez hasonlót még nem láttam. Az város utczái pedig szép tágasak.

Innét osztán délután elindulván 27-a Decembris u. m. az innep harmadnapján jöttem Augspurgban estve

felé és más nap délig akarván csak ott mulatni az experialást másnap reggelre halasztottam, el is lévén fáradva. De olyan szerencsétlen valék, hogy midőn reggel 9 óra tájban kiindulnék Kováts urammal, hogy ahoz a híres calcographus Scheuterhez mennék s onnét tovább, elesém az utczán és annyira elmocskoltam a köntösömet, hogy sehová sem meheték. Délután szükségesképen el kellettvén indulnam, e volt minden experientiám Augspurgban. Augspurg körül szép kertek vadnak előkerttel békerítve; az utczák benn tágosok, de nem igen csinosok.

28-a Decembris délben Augspurgból megindulván, Ulmában érkeztem 29-a Decembris délután 4 órakor. Itt az armamentoriumban (mely is három contignatiojú nagy épület) elmenvén, egészen megjártam. Igen sok és szép sugár- s mosár-ágyúkkal, apró puskákkal és egyéb fegyverekkel gazdag. Az ágyúk között vadnak, melyekben 400 fontos, 40 fontos, 30 és 24 fontos golyóbisok s bombák mennek. Itt vadnak sok szép vas sisakok, paisok, pánczélók, egyszóval mindenféle hadieszközök. Vagyon egy 15 láb hosszúságú dob, mely az két végétől fogva a közepéig pyramis formán vékonyul és csak az egyik végén vagyon bőr, melyet ha vernek, felette igen messze elhallik. Vagyon egy bőrből csinált ember forma machina, melyben, ha az ember beléöltözik, az fenekire az víznek le bocsátják és ott dolgozhatik, a víz pedig belé nem megyen. Itten Ulmában a nagy templom igen szép faragott kövekből vagyon építve a tornyával együtt; egy nagy szép orgona vagyon benne, mellyel ott voltam isteni szolgálaton, mikor orgonáltanak igen szépen és ennek 3243 sípja vagyon. Itt az asszonyemberek mind feketében járnak, fehér kerek gallér lévén a nyakok körül, mint egy tányér és az fejek is fehérben kontyolva.

30-a Decembris délben Ulmából elindulván jöttem Ehingenben, Riedlingben, Mengenben, Möszkirchen, Stocháchban, Singenben és Schaffhausenben estvére.

1-a Januarii Schaffhausenből jó reggel megindulván jöttem Lauchingában, Laufburgban, Umpfiban és 2-a Januarii reggel 10 órakor Basileában, holott az Koronához szállottam. Az egész útam igen sanyarú volt, a sok havazás, hideg, eső, szél miatt, melyet nemcsak nappal, hanem egész éjszakákon által folytatott utazásomban szenvedtem, de Isten kegyelméből reménységem felett superáltam. Schaffhausentől fogva pedig Basileáig a vizek áradására nézve is veszedelmes útam volt, sokszor megmerültem. Regensburgumtól fogva Basileáig költöttem in summa 84 Rhforintot. Az arany pénz Bavaáriában s attól fogva Schaffhausenig (ha jó) öt-öt német forintban elmegyen; Schaffhausentől fogva pedig Baselig 4 Rhfl. és 40 vagy 48 krajczárt ér.

2-a Januarii 1760. reggel 10 órakor Kováts József urammal egyben Isten kegyelméből Basileában érkezvén, itten találtam gróf Teleki József bátyám uramot és gróf Teleki Ádám öcsém uramot, kikkel is ad 29 usque Maji együtt itt mulattam, 29-a Maji pedig reggel mind a ketten Hollandiában indultanak a Rhenuson.

15-a Aprilis celebráltatott ezen universitásnak harmadik jubilauma mind a város, mind az universitás tagjai által, az melynek megtartására mi is mindhárman 10-a Aprilis invitáltattunk az amplissima regentia nevével külön-külön. Az solemnitás pedig e szerint ment véghez: 15-a Aprilis reggel 8 órakor az itt való óra szerint az Erasmianum collegiumban lévő alsó nagy auditoriumban megjelentenek az ezen solemnitásra invitáltatott személyek és azok, az kik az universitáshoz tartozandók. Az invitatusok közül pedig meg nem jelentenek az ezen esztendőben regnans (regirender) Burger-Meister Falkner uram, az másik Burger-Meister Merian uram, az egyik tribunus plebis (Oberstzunft-Meister) Battier uram rész szerint öregségekre nézve, rész szerint pedig, a mint némelyek mondották egyéb praecedentia felett való okokra nézve.

Megjelentenek pedig az magistratus részről az ezen esztendőben regnans Oberstzunft-Meister Foesch uram és az négy deputatusok. Megjelentünk pedig mi is hárman (egy hintóban menvén), kik is professor Bernoulli János uram és az ifjú professor Zwinger uram által nagy becsülettel acceptáltattunk és az többikhez az nevezett auditoriumban bévezettettünk. Megjelentenek e felett több tanácsbeli személyek is, minden professorok, papok, doctorok, káplányok, és mind, a kik az universitáshoz tartozandók. E szerint azért egybengyülekezvén, mintegy kilenczedfél órakor az ajtóban megállván juris doctor Karker uram, egy catalogusból elő olvasta szép, kicsinált renddel az jelenvalóknak neveket, egyszer csak kettőt, kettőt nevezvén, kik is osztán egymás mellett mentenek, mely szerint ment legelőször az magnificus rector professor I. Rodolphus Thurnisius uram, ennek bal keze felől ment az tribunus plebis I. Rodolphus Foesch uram, azután ment gróf Teleki József bátyám uram és mellette bal kéz felől deputátus Merian uram, azután mentem én és mellettem bal kéz felől deputatus Fürstenberger uram, azután ment gróf Teleki Ádám öcsém uram és mellette bal kéz felől deputatus Burchard uram, azután mentenek jobb kéz felől az professorok és mindeniknek bal keze felől egy-egy tanácsbeli ember, minthogy ezen solemnitásban az professorok mintegy menyaszszonyoknak gondoltattanak, az universitást repraesentálván, azután mentenek az itteni tanuló nemesek Planta, Sprecher, Salis, Zoya, Misanis uraimék sat. a doctorokkal együtt, azután az déákság s az tanulók (ezen alkalmatossággal 15 magyar déákok voltak itten, kik is emlékezetnek okáért subscribálták neveket ezen jegyzőkönyvnek végiben). Mentünk azért ilyen szép renddel az nagy Münster-templomban, két rend fegyveres és felöltözött Land-Militz és burgerség között, kik is az Erasmianumtól fogva az nevezett templomig egymást

érve állottanak csinosan öltözve, dobokkal, zászlókkal és sípokkal, mintegy háromszázan hadnagyságok alá elrendelve parádiroztanak. Az magnificus rector előtt ment egyfelől az academia pedellussa, egy szép ezüst aranyos sceptrummal, e mellett másfelől az írt tribunus plebis előtt egy város szolgája egy más ezüst aranyos sceptrummal. Ilyen renddel bémenvén a templomban, az ülések is ilyen renddel voltak elrendelve. A templom ajtóiban katonák voltak és minekutánna a templom bétölt a sok néppel, bézárattanak az ajtók, hogy csendesség legyen a templomban, de szüntelen úgy omlott egymásra a sok nép, hogy négy-öt katona is alig tudott egy ajtót bétenni. E szerint leüledpedvén, a chorusban való muzsikások serege elkezdette a muzsikálást, mely szép volt; ennek vége lévén, az Antistes Merian uram predikállott hatalmasul, de a zúgástól nem igen lehetett hallani. Ennek is vége lévén ismét muzsikáltak, azután a fennírt renddel a templomból ismét kijöttünk azon az ajtón, a melyen bémentünk volt, t. i. mely az nagy piacz felől vagyon és megkerülvén azon templomnak a piacz felől való oldalát az megírt fegyveres két sor nép között (mely akkor a templom körül kerekén állott) bémentünk a Rhenus felől való egy más ajtón. Ezen templom végiben való nagy auditoriumban (mely Doctor-Saálnak hivattatik, minthogy ott teszik a doctorokat minden facultásokban) és ottan leüledpedvén, az chorusban elsőbben muzsikáltak, azután a magnificus rector egy derekas oratiót monda déákul, mely is hosszú lévén kétszer pausált s azalatt muzsikáltak, (ezen oratio megvagyon nékem az magnificus rector ajándékozásából az Merián uram predikációjával és azon énekekkel egyben, melyek a templomban közönségesen és az auditoriumban az énekesek által énekelttettenek). Ez is végben menvén, a mely renddel bémentünk volt azon renddel ismét a két sor nép között az Erasmianumban vissza-

mentünk és midőn ottan a fennírt auditoriumban együtt volnánk, előjöve Rahts-Schreiber Iselin uram és a két Burger-Meister, két tribunus plebis és az egész magistratus nevével praesentála szép német oratioval (mely is nékem meg vagyon az magnificus rector feleleteivel egyben) az magnificus rektornak egy igen szép ezüstben, aranyoson foglalt strucz tojás lábos pohárt ajándékban az universitás számára, melyet a magnificus rector is hasonló szép oratioval megköszönvén elvett. Ezután ki-ki onnét haza ment, kivált az kik az itt való mód szerint senatori, papi és professori ruhákban és gallérokban voltanak öltözve, hogy köntöseket megváltoztassák. Ismét kevés idő mulva oda vissza gyülekeztünk és onnét a felső contignatioban lévő nagy palotában mentünk (melyben minden szeredán concert szokott lenni) az holott is asztalhoz ültünk (mintegy százon ültünk asztalhoz) és itten is minket különösön megbecsültenek; és ezen palotának felső végiben szép fából faragott tornáczczal elrekesztetett podiumon (holott is rensszerint a muzsikások szoktanak muzsikálni) volt mintegy 12 személyre terítettett különös asztal a végre, hogy oda ültettenek bizonyos személyek, doctorok és licentiatikusok, kik is bort köszöntenek renddel a nagy asztalnál ülő nevezetesebb embereknek egészségekért, melyet osztán mindennek a nagy asztalnál meg kellett innya, mely sokra ment volna, ha magyaroson kellett volna a pohárt tölteni. Ekkoron ittunk igen nagy ezüst poharakból, de úgy, hogy csak az kis kristály pohárt tettük a fenekére és onnét ismét kivévén ittuk a bort a kristályból. A többi között vagyon nagy két ezüst lábos pohár, az melyek az Erasmus clenodiumai közül valók és ismét vagynak nagy és szép poharak, melyek ezen academiának fundatiojokor s eltölt jubilaesimaikor ajándékoztattanak. Asztalhoz ültünk vala mintegy 2 órakor és költünk fel mintegy ötödfél órakor az idevaló óra

szerint, mert az itt való órák mindenkor egy órával hátrább járnak, mint másutt, úgy hogy mikor itt 12 órákor vagyon, akkor másutt csak 11 az óra. Sok embertől s professoroktól kívántam ennek okának végire menni, de bizonyos okát nem tudják, vulgo azt mondják, hogy régen egyszer conjuráltak volt a városnak veszedelmire, melyet alattomban megtudván, az órát egy órával késleltették és eszerint az elrendelt időben megcsalatzván az öszveszövetkezettek a város veszedelmire nem lehettenek és már az ennek emlékezetire vagyon, de e bizonytalan.

Ezen jubilaum celebratioja alkalmatosságával veret-
tettek nagyobb és kisebb ezüst monéták és mind-
hármunknak külön-külön ajándékoztanak két nagyobbat
s két kisebbet. Az monéták szépek, de egy ilyen
gazdag respublicához kicsinyek. Az nagyobbaknak egyik
oldalán vagyon egy olajfa-ágokkal környülvelt pyramis,
melynek két oldalánál vagyon írva *S. C. azaz Senatus
Consultum*, a kerületin pedig ezen oldalának vagyon
írva *Academiae Saeculo Quarto feliciter irrito*. A másik
oldalán pedig ezen nagyobbiknak vagyon Minerva, ki
ki is bal kezével az basileai czímerre könyökölvén egy
cornucopiat tart, az más keziben pedig egy könyvet és
feje feliben vagyon írva *Athenae Rauracae*, alatta pedig
Minervának vagyon írva *Prid. Non. Apr. CIO IO CC LX*.
Az kisebbeknek egyik oldalán vagyon egy olajfaág korona
és belé írva *S. C.*, az kerületin ezen olddálának pedig
vagyon írva *Saecul. Acad. III. celebr. prid. Non. Apr.
CIO IO CC LX*. Az másik oldalán vagyon Apollo ülve
és bal kezivel az basileai czímerre támaszkodva, cum
inscriptione *Musarum nutrix*. Ezen ezüst monéták for-
májára verettek aranyból is egy néhány mónéták, de
tudtomra olyan csak az universitás számára és az magni-
ficus rectornak s az négy Häuptereknek adatott; én
ugyan szereztettem magamnak a nagyobbak közül egyet

három aranyért emlékezetnek okáért professor Isellius uram által.

17-a Aprilis egy tűzi-mesterség producáltatott az Münster-Platzon.

Hogy ide érkeztem csakhamar, úgymint 7-a Januarii in Historia juris civilis privatum collegiumat kezdettem hallgatni professor Isellius uramnál (Joh. Rud.), kinél Teleki József bátyám és Teleki Ádám öcsém uraimék is akkor collegiumat hallgattak in institutio. Ezen collegiumnak három holnap alatt vége lévén, ismét 24-a Martii kezdettem ezen professornál in institutio Justiniani más collegiumat, melyet 8-a Decembris végezett el 1760. Ezen professor Isellius uram igen sokat olvasott tudós ember, nagy bibliothecája is vagyon, de a tanításban homályos, külömben igen szorgalmatosan tanított privatum collegiumain, publice pedig egyszersem tanított. Ez az professor Isellius uram igen nagy influentiájú ember, az itt való főemberek előtt is nagy respectussa vagyon; az universitas dolgában is a mit akar véghez tudja vinni. Többire minden héten háromszor-négyszer estvéli órákon az itt való négy Häupterekkel s egynéhány első emberekkel egyben szokott gyűlni időt tölteni, én magam is invitatus lévén, sokszor megjelentem közöttük, mikor érkeztem dolgaimtól és különösön az Isellius uram házánál is voltam vagy két conversatioban és maga Isellius uram is eljött hozzám conversatioban a több professorokkal együtt mindenkor, mikor conversatiot adtam. Én hozzám különös becsülettel s jóindulattal volt Isellius uram. Kováts József uram is velem együtt hallgatta ezen Isellius uramnál az collegiumokat mind in Historia juris civilis, mind in Institutio Justiniani.

Mikor ide érkeztem németül nem tudtam és itt lévén egy professor J. Jacobus Spreng uram, ki is a német nyelvben omnium judicio Ciceronak tartatik, külömben is igen tudós ember, holmi apróság munkácská-

kot is írt (melyekkel is engemet megajándékozott), most pedig készít déák és német nyelven egy glossát in folio talám 6 vagy 7 tomusban, de bajosan fogja kinyomtatni, mert költsége nincsen hozzá, barátja is itten s másutt annyival inkább kevés vagyon, mert igen csudálatos és különös természetű ember, senkivel jól nincsen, kivált a tudós emberekkel nem alkudhatik s másokkal is nem barátkozhatik csuda természete miatt. Ezen Spreng uramnál három holnapokig hallgattam leczkét privatim a német nyelvben, de minthogy nagy criticus, homályosan tanított, csak az auctorokat corrigálta, még grammaticát se kaphattam soholt, melyet approbált volna. Egyszóval tudós németet kívánt a tanítás a tanítványnak, nem pedig olyat, a ki kezdi a német nyelvet tanulni. Azért kénteleníttettem a negyedik holnapban egy Freyburger nevű Sprachmeistert fogadni, kit is mintegy hét holnapokig jártatván magamhoz, Isten kegyelméből azalatt annyira mentem a német nyelvben, nagyobbára az exercitium s az privatum studium által, hogy alkalmason beszéltem, írtam és a könyveket értettem. Kováts József uram is a német leczkéimet is velem hallgatta. Ezután osztán francziául kezdettem tanulni egy Colen nevű Sprachmeistertől, ki is ezelőtt canonicus pap úr volt Lotharingiában, de már reformátussá lőtt és itt lakik.

18-va Februarii 1760. kezdettem doctor Socin uramot járni gróf Teleki József bátyám és gróf Teleki Ádám öcsém uraimékkal és egynehány rhaetiai nemes emberekkel együtt, ki is minekünk alkalmas készüllettel electricum experimentumokat tanított (az professor Bernoulli Dániel uram recommendatiojából) három holnapokig.

Hogy 2-da Januarii 1760. ide érkeztem a Koronás vendégfogadóban szállottam és megalkuván az gazdával, ki is Joh. Rud. Hauser, az Rhenus partjától, az hol a portus vagyon, csak az ajtaja előtt elmenő utcza sza-

kasztja meg az házát, mind szállást, mind asztalt négy holnapokig ott tartottam, sőt gróf Teleki József bátyám és gróf Teleki Ádám öcsém uraimék is az én idejőve-
telem után ottan tartottanak asztalt elmenetelekig, hogy inkább együtt lehessünk. De osztán megunván a fogadóban lenni szállva, 3-a Maji onnnét elköltöztem más szállásra egy Fechter nevű ötves házához az Fischmarckton, de az asztalomat ugyancsak megtartottam a nevezett fogadósnál, contentus lévén velle. Az asztalomért magam személyétől és Kováts József uramtól minden holnapban 33 n. forintot fizettem és mindenkor egy különös szobában ettünk és mikor valami nevezetes becsületes ember jött, vagy idegen, vagy idevaló tanácsbeli ember, (kik is igen szoktak a fogadóban ebédelni) az is velünk ebédelt. A többi között 22-a Julii egy burgus huszárkapitány érkezett, csinos magyar huszár köntösben öltözve, de magyarul nem beszéllett. A mint azután egy más burgus kapitánytól, ki actu szolgálatban vagyon és helvetiai fiú, kitanultam, most senki szolgálatjában nincsen csak kering, mert az király bizonyos hibáiért kiadta neki az útát. Jóllehet ő azt mondotta, hogy az király táboráról jön és az generális Soeculi (vagy igazabban Székely) regimentjiben kapitány s báró Gottvitz a neve. Elég az, hogy asztalnál ez a kapitány elköszönt egy pohár bort az prussiai király egészségiért s szerencséiért az asztalnál lévő két becsületes ide való tanácsbeli emberekre, de én mint felséges asszonyunknak híve excusáltam magamat s nem akartam innya, melyért a huszár megharagudván duellumra provocált, azt kívánván, hogy néki egy pár golyóbist és bilétet küldjek. Ez az asztaltól való felkelésem után lévén offerálva, azt feleltem, hogy énnékem valakit provocálni nem szabad, de ha ő kegyelme bilétet küld, én elveszem s ha az duellizálásra udvartól szabadságot adnak, ő kegyelmének satisfactiot adok. És más napon osztán mindjárt elmentem

felsőbb asszonyunk itt levő követjéhez, Marschal uramhoz és velle együtt az akkori regens tribunus plebishez, Battier uramhoz, az kinél is Marschal uram proponálta a dolgot, úgy azt is, hogy nékem nem szabad duellizálni és arra nézve tégyenek oly praecautiot, hogy nékem több alkalmatosságot ne csináljon az kapitány a duellizálásra. Mely szerint másnap mindjárt az Häupterek nevével registrator Bruckner uram és egy más tanácsbeli ember által megizentetett az huszárnak, hogy itten a duellum nem szabad, azért annak békít hagyjon vagy pedig a városról eltakarodjék. Ezután énnékem az huszár semmi alkalmatlanságot nem csinálván, contentálódtam azzal a satisfactioval, melyet az Häupterek adtak. A huszár pedig még egy néhány napot itt mulatván a pénzből kifogyott s az gazdának nem akarván fizetni, a gazda az bagasiáját elzárta s azután meg kellett fizetni, onnét más hitvány fogadóban szállott, és a szolgálja is tölle elszökött és maga egy hajnalban innét egy vett vagy fogadott lovon elébb állott.

Én pedig, a míg itt mulatott az szállásomon ebédeltem.

Mikor ide érkeztem szolgám nem lévén, 14-a Januarii egy idevaló Balthasar Hantmannt megfogadtam szolgámnak egy holnapra 16 n. forinton.

Nagybőjt első hetiben itt a szokás szerint a gyermekek, sőt jókora legények is, mindenkor felöltöznek számosan katona köntösben, granadiros süvegekben s fegyverben és az utcán szerteszélyel seregben dobokkal, zászlókkal sétálnak s lövöldöznek az ablakok alatt és minden nevezetesebb emberek előtt, az kikkel az utcában találkoznak, kik is osztán pénzt szoktanak nekik adni, (melyhez nékem is volt egy nehányszor szerencsém.) Ezen sereg előtt szoktanak menni vagy hat derék legények igaz régi Schweitzer katona köntösbe s fegyverben felöltözve és ezek között Vilhelmus Tell egy nyílas

tegezzel és előtte egy kis gyermek a Vilhelmus Tell fia képiben, kinek egy alma vagyon a feje tetején, annak az historiának emlékezetire, mely Vilhelmus Tellről közönséges. Ezek a gyermekek anno 1760. ezen katonáskodás alkalmatosságával, midőn egy hajnalban sereglettenek volna öszve, a Rahtsherr Ralliard uram (ki is az legelső Rahtból való) ablaka alatt doboltanak, mely miatt a Rahtsherr nem alhatván, maga lement az utczára a gyermekeket compescálni s haragjában a késit egy dobban ütötte, melyért a gyermekek megharagudván, lerántották s jól megverték s rajta is száradott.

Húsvét másodnapján minden esztendőben megszokta a magistratus kőművesekkel vizsgáltatni a nagy Münster-templomnak végiben egymás mellett faragott kőből épült két szép veres tornyot, mely is jó magas és az fedele is mind kőből vagyon kifaragva igen szépen s oly móddal, hogy mind a két torony fedelin lévő faragott kövek között által lehet látni. A gombok is a torony tetején kőből vagynak és mind a két torony felső gombjára a fedél oldalán húsvét másodnapján fel szoktak mászni két kőművesek és ezek ottan a gomb tetejire felülvén, egy-egy mérték bort (melyet magokkal visznek fel) ottan megisznak és minekutánna egynéhányot a gomb tetején lőnek, ismét lemásznak és egy-egy tallér fizetések vagyon az magistratustól.

Ugyanekkor a Münster-Platzra szoktanak megjelenni nyolcz molnár legények könnyű és fejr köntösben felöltözve és veres pántlikákkal megczifrázva. Az öltözetek olyan forma majd mind az kengyelfutóké. És ezen a Münster-Platzon leraknak négy sorban és egy-egy lábnyi distantiára, igen igen sok tojásokat és minekutánna a tojások el vagynak rendben rakatva, négyen az molnár legények közül megindulnak futva, mintegy hajtásnyira egymás után és futnak Henningában (mely egy óra circiter Basileához) és onnan bizonyos jelt hozván, a

Münster-Platzra ismét visszafutnak, olyan fáradtan némelykor, hogy némelyik közülök eldől a földre fáradtsága miatt. Az az victor pedig közülök, a ki hamarébb visszaérkezik a Münster-Platzra. Míg ezek négyen Hennin-gából visszafutkosnak, azalatt a más négy legény nyargal a rend tojások között, mindenik közülök egyszeri elkerülésével egy-egy tojást felvévén és egy bizonyos helyre hordván; és ezek közül az az victor, a ki hamarébb a maga rend tojásit felszedheti és együvé hordhatja. Ha pedig a Henningában futók közül valamelyik visszaérkezik akkor, a mikor még a rend tojást egy is közülök fel nem szedte, a lészen az legelső victor. Ezek némelykor fogadnak is egymással 4 vagy 5 nagy tallérban, hogy melyik lészen a victor. De ha a tojást szedő az öszvehordásban csak egy tojást el talál is rontani, már elvesztette a nyerést. A tojást pedig egy nagy cseber vízben szokták hordani. Ez végben menvén hegedű, trombita és más muzsikaszónál kísértetnek az győzedelmek a Kis-Basileában és ottan együtt vígan vadnak s tánczolnak.

1761-ben nagyobbjt első hetiben a szokás szerint a gyermekek s jókora legénykéek is a városon szélyel se-regenként táborozván, a midőn az én ablakom alatt a Fischmarckon keresztül doboltanak, egy néhány forint apró pénzt u. m. fél báztot és rapot, az ablakon kihánytam nekik és nagy mulatság volt a pénz felszedéssel.

Minden esztendőben áldozó csütörtöken szoktanak mind az nagy, mind a kis-baselbeli ifiak és ifiú házasemberek is külön compagniában pompás készüllettel, trombitaszóval s számos sereggel kilovagolni, melyet vulgo Bahnritt-nek hívnak, a baseli határszéleknek megvizsgálásokra, jókor reggel 6 órakor és osztán mintegy tíz óra tájban visszajönnek Nagy-Baselben mind az két compagnia, az holott is az Fischmarckon lévő csörgökút körül egyet fordulnak s azután haza oszolnak. Ezen

alkalmatossággal az egész Fischmarck teli vagyon elévaló emberekkel s köznéppel és az négy Häupterek is a nevezett Fischmarckon mindenkor együtt megjelennek, hogy ez által az ifiúságnak jó kedvetek bizonyítsák. Az következő hétfűn pedig szoktanak a lovaglók nagy vendégséget tartani a nagy-baseliak Nagy-Baselben, a kis-baseliak pedig Kis-Baselben, kiknek bort és kenyeret a magistratus ingyen szokott adni, egyebek iránt pedig ki-ki maga személyétől megfizet. Ezelőtt az vendégséget azon napon u. m. áldozó csütörtökön szokták volt tartani estve, de ezen szokásnak opponálván magát az papság, már most az azután következő hétfűre transferáltatott.

Szent János napján szokott az magistratus változni. Azaz, itt Basileában két magistratus vagyon, u. m. der grosse Rath und der kleine Raht, wovon der kleine Raht hat den Vorzug und bestehet aus vier Herren Häuptern und ohngefehr aus 48 Rahtsherren, der grosse Raht aber bestehet ohngefehr aus 300 Personen worunter auch die besagte Herren Häupter und 48 Rahtsherren zu rechnen und die übrige Glieder werden nur Sechster genant. A négy Häupterek között vagyon a két Burgermeister és az két Oberst-Zunftmeister, kik közül is az egyik Burgermeister és az egyik Oberst-Zunftmeister egy esztendőben, a más kettő pedig az következő más esztendőben regirendeknek (azaz regenseknek) nevezetnek alternatim. Hasonlóképpen a Rahtshereknek is fele egyik esztendőben, a más fele pedig a másik esztendőbe regensek, mely változása is az regirender Häuptereknek s Rahtshereknek minden esztendőnként solemniter szokott végben menni a Szent Péter-Platzon a physicum auditorium mellett lévő nagy házban és rész szerint annak alatta. Szent János napján reggeli hét órakor én magam mind 1760-ban, mind 1761-ben ezen ceremóniát megnéztem, mely is e szerint ment végben:

Anno 1760. 22-a Junii reggel 7 órakor megjelent leg-elsőbben is a kis magistratusnak (mely külömben elsőbb) az az fele, mely azon esztendőben regens volt és azután egy hintóban az akkori regens Oberst-Zunftmeister, vagyis tribunus plebis Foeschius uram az regensségre menendő másik tribunus plebissel Battier urammal együtt a fennevezett nagy szobában. Ezen két Häupterek trombita szóval acceptáltattanak és az hintójok előtt jöttek az város szolgálai (félig fejeér, félig fekete posztó köntösben, mely is az baseli város liberája), kiknek is kezeken Laurusból csinált koszoruk voltak és kettő közülök két ezüst sceptrumokat, egy pedig egy szép koronát hoztak kezekben.

E felett megjelentenek a városbeli elsőbb emberek is, az azon nagy ház oldala mellett lévő más házakban (az holott én is voltam). Ezen házaknak, vagyis szobáknak ablakok alatt lévő pázsindra pedig megsereglett a burgerség. Azután a nagyobbik ablakban megállván az akkori regens, tribunus plebis Foeschius uram, az községnek egy német oratiót mondott és jól elmondotta, holott 80 esztendőnél idősebb ember; ezt elmondván, az ablakból elfordult és az város szolgájától az koronát (mely ezüst és megaranyozott) elvévén, tette aztat rövid német oratioval az régensségre menendő tribunus plebis Battier uram fejiben, ki is hasonló rövid oratioval acceptálta. Ennek azután a tavalyi, vagyis akkori regens magistratusnak képiiben aggratulált egy közülök való tanácsbeli ember. Ennekutánna a fennevezett ablakban áll a Staatschreiber Franc. Passavant uram és elolvasá az községnek az új magistratusbelieknek neveket, az új consulnak és új tribunus plebisnek neveket. Az új consul ekkor lett consul Merian uram, az új tribunus plebis pedig trib. plebis Battier uram. Ez is meglévén, innét lementünk az ezen ház alatt lévő nagy tornácban, az hova az elbucsúzó magistratus bé nem jött, hanem csak az regens-

ségre menendő magistratus és az új regens tribunus plebis Battier uram az előtte való regens tribunus plebissel Foeschius urammal együtt. Holott is előállván nevezett Staats-schreiber uram a szokott juramentum formula szerint az esküvést felolvasá és a szerint Battier uram, az új regens magistratussal egyben a községnek keményen megesküvék. Ennekutánna az új regens tanács közül az legelső, a tanács képiben aggratulált tribunus plebis Battier uramnak, mint maga fejének, rövid oratioval, ki is hasonlóval felele. Ezután mind a Szent Péter templomában menénk, az holott is hatalmasan prédikála az ezen templombeli első pap Brucker uram, ki is igen öreg jó ember, tudós ember is; Bécsben hét esztendeig volt az hollandiai követnek papja. Azt beszélte nekem, hogy Apafi Mihályné erdélyi fejedelemasszonyt is ottan jól ösmerte és az fejedelemasszonynak az úrvacsoráját is adminisztrálta; más sok magyarokról is emlékezett. Ezen ceremoniának alkalmatosságával azon az helyen, az hol az magistratusnak restauratioja végben megyen, az földön s padimentomon mindenütt tiszta sátés fű vagyon elhintve, melyet talám az régi rómaiaktól vettenek, kiknél hasonló szokás volt és azon fűvet *sagmina*-nak nevezték.

30-a Junii reggel 7 órakor introducáltatott ezen új magistratus a tanácsháznál, melynek is solemnítását, hogy jobban láthassam, professor Isellius uram az Häuptereknek megjelentette és énnékem egy különös szobát a tanácsháznál az utca felől megnyitottanak, az honnét is igen jól nézhettem, a mint a Zunftok avagy tribusok és az két tribunus plebis és az egész magistratus, mind az nagy, mind az kicsi, azon tanácsházhoz trombitaszónál bégyülekeztenek, kik is már azelőtt hat órakor mind az nagy Münster-templomban voltak, holott is az Antistes Merian uram predikállott. Minden tribusban pedig vagyon két Rahtsherr és két Meister (kik is az kis magistratus-

nak tagjai) és a felett 12 Sechster (kik is az nagy magistratusnak tagjai).

Bémentem osztán ekkor 9 óra tájban azon nagy palotában, az holott az egész baseli nagy és kis magistratus consideáltanak és ott mulattam egy keveset, körülnézvén az tanácsot. Onnét kijöttem és az HAUPTERENK rendelésiből első cancellista Dienást uram előhozatta s megmutatta nekem azon öszvefoglalt négy festett táblát, melyekre amaz híres, nevezetes pictor Holbein (ki is Basileából való volt) igen gyönyörűségesen lefestette Krisztus urunknak szenvedését, mely festés is méltó a megnézésre. Ezen egész tanácsháznak udvara felől lévő külső falain is igen sok szép festések vagynak s azok között igen nevezetes az, a mely a felmenő grádics mellett vagyon, mely is az utolsó ítéletet repraesentálja; és itten igen megjegyzésre való dolog, hogy a pápa, cardinalisok s barátok a pokolban kínlódva vagynak lefestve és rész szerint úgy a mint az ördögöktől elragadtatnak, holott bizonyos, hogy ez az festés a reformatio előtt való, mert 1510-ben festettetett és azután soha semmit hozzá nem addáltak, hanem csak az régi festést conserválták s újították; jöllehet az pápisták eztet minden fundamentum nélkül az reformatusoknak kívánák tulajdonítani. Ezen tanácsháznak udvarán vagyon egy statuája kőből kifaragva a római generális Munatius Plancusnak, az ki Augusta Rauracorumat megépítette és oda egy római coloniát is deducált volt. Ez az Augusta Rauracorum volt igen nagy város, melyet a mostani rudéráji is bizonyítanak és vagyon Basileától mintegy harmadfél órányira, vagyis inkább két jó órányira. Az város helyin nagyobbára szántóföldek vagynak, melyek rakva vagynak sok téglá s cserép darabokkal s kövekkel, hanem az városnak az Ergitz nevű folyóvíz mellett való részin (mely ott csakhamar a Rhenusban szakad) vagyon egynéhány házból álló kis falucska, melyet ma

is Augustnak hívnak és tartozik Basileához és az baseli magistratusnak egy derék fogadója is vagyon benne éppen az Ergitz partján az kőhíd mellett, melyen szükségképpen által kell jönni, a ki azonfelől az austriai határból a baseli határban akar jönni és erre nézve sánczczal is meg vagyon erősítve az híd kétfelől és mikor háború idő vagyon, vagy mikor volt, katonákat szoktanak ottan tartani a baseliek azon szoros passusnak megőrzésire. Anno 1761. die 12-ma Aprilis professor Beckius uramot kérvén, hogy kijöjjön velem oda Augusta Rauracorumban, az ott lévő ruderáknak megmutogatására (minthogy maga egy könyvecskét is adott ki németül szép Anmerkungokkal iránta). Kimentem oda professor Beckius urammal, Kendefi Elek úrfival és Kováts József uramot is elvittem és ottan a nevezett fogadóban megszállván, mindjárt egy odavaló falusi parasztot fogadtam, az ki elvezetett a nevezetesebb ruderákhoz. Legelsőbbben is mentünk egy összeomlott templomhoz, melyet vulgo hívnak der heidnische Tempel, ennek nagy épületnek kellett lenni, még egész darab kőfalak is látszanak az helyin és egynéhány darab igen vastag márványkő oszlopok is a földön köröskörnyül láttatnak. Innét mentünk oda az hol a theatruma volt a rómaiaknak és ezen theatrumtól mégyen a nevezett templomig a föld alatt egy kőből kirakott aquae ductus (a mint közönségesen mondják), de már most látni nem lehet, hanem ha megásná a földet. A theatrumnak pedig még derék és magas darab kőfalai látszanak köröskörnyül és az kőfalakban tornyok darabjai kerek formában vagy kilencz helyen. Innét mentünk azon helyre, melyet vulgo heiden Lochnak hívnak. Ez egy igen messze kőből kirakott aquae ductus, ezelőtt néhány esztendőkkkel egy darabig belé is lehetett menni, de már most nem lehet, hanem vagy két ölnyi messzeségre belé lehet nézni. Kétségkívül a rómaiak ezen aquae ductuson az Ergitz

folyóvíz által holmi tisztátalanságokat takarítottanak ki az városból. Ez az aquae ductus pedig mégyn három óranyi messzeségre a hegy mentiben egy Lichstál nevű helység mellett el, bal kéz felől (a mint tudniillik az ember Augustból Lichstálra megyen) egy Betken nevű helységig. Innét mentünk a város kőfalainak megnézésekre, melyből az austriai határ felé igen jó darab megvagyon és egy fél circulus formájú ürességű, de szoros tornyok láttatnak sok helyeken az kőfalakban és a kőfalakban láttatnak sok veres cserép vízcsatornák. Még az kőfalaknak vakolások is sok helyeken szépen látszanak. A kőfalak pedig igen erősek és mind téglá formájára nagy munkával kifaragott szép kövekből vagynak rakva. Innét mentünk oda az hol a castelluma volt az városnak, ugyancsak benn a város kerületiben, mely a természettől az Ergitz partjával is igen meg volt erősítetve. Itt láttam sok apró kerek téglákat, mintegy közönséges fatángyér nagyságúakat. Ennek az egész városnak helyin igen sok szép régi római pénzeket s egyéb antiquitásokat kaptanak ezelőtt, de már igen bajos kapni, mert felkeresték alkalmasint; ásní pedig semmiképpen senkinek is meg nem engedí az magistratus, melynek az az oka lehet, az mi az bányá colálásnak nem engedésinek, tudni illik, hogy az földnek gázdagságával s beneficiumával ne alliciálják az szomszéd potentiákat; úgy hogy az egész Helvetiában se arany, se ezüst bányá nincsen, holott a mint mondják, sok bányák lehetnének. Vashányák felesen vagynak. Ezt az Augusta Rauracorumat elsőbben az allemanusok pusztították sokszori irruptionok által annyira, hogy utoljára csak az fennemlített castellum maradott volt, melyet osztán circa annum 450 Attila magyarok királya egészen elpusztított, több Rhenus mellett talált városokkal és erősségekkel együtt; mely Augustának is elpusztulása szolgált Basilea városának népesítésére és építtetésire. Ezeket e szerint eljárván

vagy három órányi idő alatt, bementünk az faluban és ott ebédelvén, haza jöttünk jókor estvére.

Még valamit megjegyzek a tanácsházról. Azon ajtó feliben, a melyen bémenni az tanácsot tartó palotában, alatt, ez az inscriptio vagyon:

D. S.

Cuicunque per arduam
Gerendae Reip. Provinciam adit
publici boni ubique memor
privatos adfectus
Invidentiam, Favorem, Odium, Violentiam
deponito
pietatem DEO.
Prudentiam, Justitiam, Integritatem
Reipublicae
Consulendo, judicandoque
probato
Sedebit olim tremendus Judex
omniumque Dictorum, Factorum, Cogitatum
Rationem exposcet.
CIO IO CIX.

Mikor ide érkeztem akkor voltak consulok Falckner uram (ki akkor regens volt) és Merian uram; tribunus plebisek Foesch uram (ki akkor regens volt) és Battier uram, kikhez is professor Iselius uram anno 1760. die 24-a Aprilis délután elvezetett engemet, gróf Teleki József bátyám urammal és gróf Teleki Ádám öcsém urammal együtt. Ekkor voltunk legelsőbben nállok s igen nagy emberséggel láttanak, de consul Falckner uramhoz bé nem mehettünk, igen öreg s erőtelen állapotjára nézve.

Anno 1760. die 16-a Augusti megholt consul Merian uram életinek 66-dik esztendejiben, kit is 19-a ejusdem a Münster-templomban eltemettenek szép solemnitással.

Ott voltam az temetésin is, az Antistes Merian uram prédikált, az holott is igen felette sok nép volt. Ez az Merian uram már 22-a Junii 1760. regens consullá lött volt Falckner uram helyiben, a mint feljebb megjegyzettem és meghalálózván, lett helyiben consullá az ide való szokás szerint az regens tribunus plebis Battier uram és Battier uram helyiben lett tribunus plebissé (választás és osztán a választottak között nyilvánás által) Rahtsherr Débári uram, ki is ifiú ember.

22-a Augusti 1760. voltam aggratulálni az új consulnak Battier uramnak és az új tribunus plebisnek Débári uramnak, kik is igen nagy becsülettel vették. 6-a Septembris nállam volt maga az tribunus plebis Débári uram, ki is igen nyájas ember. 10-a Septembris pedig consul Battier uram is meglátogatott az házas fia által. 18-a Septembris osztán elhivattattanak ebédre az ide való négy Häupterek mind együtt, az hová is elmenvén igen szép compagniánk volt és különös nagy emberséggel láttanak. A compagnia pedig állott tíz személyekből, úgymint consul Battier uram, tribunus plebis Débári uram, (a más kettő el nem jött erőtelenségekre nézve, kivált consul Falckner uram közönségesen helyen egyszer is nem szokott enni) deputatus Merian uram, Freuerherr Foesch uram, Freuerherr Ortman uram, Samuel Burchárd uram, Weis uram, professor Iselin uram és a strassburgumi híres professor Schöepflin uram, ki ekkor itt mulatozott és én. Az ebéd is igen szép volt. Ebédétől felkelvén mintegy 5 óra tájban, odahozták egy Senftben consul Falckner uramot is, ki 97 esztendő ember és Freuerherr Szarazin uram is odajött s osztán kártyáztanak az öreg consullal, ki is külömben elalélt öreg ember, mégis minden nap kártyázik igen örömet s jól is tud hozza, az elméjiben bomlás nincsen. 4-ta Septembris voltam strassburgumi professor Schöepflin uram látogatására, ki is igen tudós, derék ember, nagy ember

kiváltképpen az historiában, signanter pedig in historia medii aevi, est etiam historicus regis Galliarum. Maga is osztán 9-a Septembris hozzám jött s igen kellemetes ember, én pedig ez után is voltam még egyszer látogatására s külömben is találkozáván véle, esmerkedtem vagy két ízben professor Iselius uramnál is, kivel jó barátságban vagyok.

Die 2-a Octobris 1760. megholt consul Falckner uram is, kinek helyiben succedált tribunus plebis Foesch uram, ki is 87 esztendő ember; 30 esztendeig francia szolgálatban volt, igen nagy experienciájú és okos ember, a tudományokat is szereti. 10-a Octobris aggratuláltam ezen új consul Foesch uramnak és igen kedvesen vette, maga is azután 26-a Octobris hozzám jött az unokájával Rahtsschreiber Iselin urammal együtt, ki is igen tanult derék ifiú ember. Ezen Foesch uram helyiben a választott tribunus plebisek közül nyilvánás által (az itt való bévett rendtartás szerint) tribunus plebis lett Rahtsherr Hagenbach uram, ki is se experienciájával, se tudományával egeket nem hasogat, külömben igen emberséges ember. Aggratuláltam én is neki 11-a Octobris és maga is volt nállam azután vagy három napokkal s nagy becsülettel megköszönte az aggratulationomat.

15-ta Novembris 1760. magam is elmentem Rahtsschreiber Iselin uramhoz, ki maga is azután ismét hozzám eljövén; néhányszor voltam nálla Baselben létem alatt és maga is én nállam. Igen derék jó ember, de beteges; betegségének pedig okát tartják a sok tanulást, Göttingában s más academiákban is sokáig tanult.

1761. 20-a Januarii voltam fennemlített Veis (Marcus) uramnál, az hová is a sógora Bernoulli János uram (professor) vezetett el, ki is igen barátságos ember, a leggazdagabb ide való emberek közül való. Maga is azután valami öt napokkal hozzám jött. Ennek igen szép házai vagynak és az háza mellett gyönyörűséges szép kertje.

1760. 8-a Septembris Samuel Burchárd uramnál is. Ez is a leggazdagabbak közül való. Ennél volt zálogban a bavariai electornak, ki császár is volt Carolus VII. neve alatt, egész aranyból való asztali Aufsatz, az megszorult állapotjában. Ennek, amint az ember Baseltől Lerachra (a Mar[k]graf Baden Durlach városára) megyen, jobb kéz felé a mezőben vagynak szép házai, két halas tója, rétjei, virágháza s igen drága kertje, melyet anno 1761. 3-a Aprilis megjártam, a midőn kimentem volt Lerachra báró Valdbrunhoz, ki is az Baden Durlach Margraf jószága egy negyedrészeinek főinspectora (Ober-Land-Vogt). Igen emberséges ember, sokáig volt austriai szolgálatban kapitány. Lerach pedig alkalmas kis város, vadnak benne egy néhány szép házak; mintegy egy jó órányira vagyon Baseltől.

1760. die 11-a Junii volt reggeli 8 és 9 óra között fogytkozás az napban, melyet professor Bernoulli Dán[iel] és János uramékkal együtt néztünk telescopiumok által és in camera obscura az öreg Bernoulliné asszonyom, azaz az édes anyjok házánál.

1760. die 5-a Junii promoveáltattanak kilencz ifiak philosophiae magistereknek és 12 ifiak laureatusoknak, az Münster-templomnál lévő nagy Doctor-Saalban. Ezeket az ifiakat mind a professorok reggeli 8 órakor a Münster-templomban kísérték, ottan az isteni tiszteletnek s prédikácziónak vége lévén, kísérték őket az nevezett Doctor-Saalban, az hová is mások is sokan megjelen-vén, magam is különösen a magnificus Rectorától invitatus lévén, megjelentem; és az chorusban az muzsikások egy keveset muzsikálván, az Brabenta avagy Promotor professor Birrius uram (Antonius) az cathedrában felment és az 9 magisterek az cathedra alatt lévő hosszú székb-en fekete köntösben s palástokban más rendben állván, és az laureatusok az azon székek előtt lévő székekben veres palástokban más rendben állván, professor Birrius uram

igen szép deáksággal egy rövid oratiót mondott. Azután az laureatusok is egymásután declamáltak és azokután declamáltak az magisterek. Annakutánna az magisterek és laureatusok magok helyekből kikelvén az auditoriumban egymás rendiben állottanak és ezeknek az academia notariusza egy könyvből előolvasta az magok kötelességeket és azoknak megtartására jobb kezeket bévette és onnét az laureatusok az magisterek székekben mentenek, az magisterek pedig mind a kilenczen felmentenek az cathedraban Birrius uramhoz, ki is őket solemniter magistereknek, azaz Artium Liberalium Magistereknek és az laureatusokat laureatusoknak declarálta. Ezt végben vivén, az magistereknek egy-egy arany gyűrűt tett az ujjokban, azzal mintegy eljegyezvén őket. Annakutánna kinek-kinek közüllök derekát maga kezével által övedzette, eleikben adván, hogy azzal mit jelentene t. i. hogy légyenek erősök és állhatatosok az igaz tudományokban és az hitben és legyenek mindenkor felövedzve az hamis tudományok ellen. Annakutánna mindeniknek egy-egy kalapot tett fejében az libertásnak címeréül; annakutánna egy könyvet mutatott nékiek kinyitva és azután bezárolva is, annak jeléül, hogy szorgalmatosok lennének az tanulásban és a tudományok iránt a holtakkal való társalkodásban, de ne csak ex libro saperent, hanem magok okoskodásokkal is promoteálnák az tisztességes tudományokat. Annakutánna mindeniknek jobb kezét bévette in signum fidae amicitiae egymás között. Ez e szerint végben menvén, az első magistert az magnificus rector elvezette, az másodikat pedig én, az többit osztán a több professorok tisztességnek okáért az Erasmianum collegiumban, az holott is a magistereknek aggratuláltak és osztán elosztunk. Ez az szegény professor Birrius uram igen tudós ember, nagy görög és nagy deák és az sok tanulás miatt, kiváltképpen annak alkalmatosságával midőn az *Stephani Thesaurum Linguae Latinae V. tom. in*

folio nagy munkával edálta, megvakult s már most nem olvashatván maga, egy déákot tart szüntelen, az ki néki olvas, és annyira nem lát, hogy az egész actus alatt csak tapogatva s mások igazgatásából tette fel az kalapokat s gyűrűket az magistereknek, s egyebet is csak tapogatva vitt véghez; külömben is már igen öreg ember, az akkori rector professor Thurneisen uram és még más mostani professorok is tanítványi voltak. Az új magisterek között volt az professor Iselius uram fia is. Az actus közben s utánna is muzsikáltak.

Mikor ide érkeztem, volt az magnificus rector Rudolphus Thurneisen uram juris utriusque professor; igen derék és emberséges ember, kinél is az nevemet az academia könyvében béirtam és egy aranyat fizettem. Ennek rectorása alatt celebráltak az academia jubilaema. Az philosophica facultásban pedig decanus volt professor Ramspeck uram és ennél is az philosophica facultás könyviben bé kellett írnom a nevemet, minthogy az mathesisba professor Bernoulli János uramnál collegiumat akartam hallgatni és fizettem hét német forintot.

Szoktanak pedig itten 24-a Junii vállozni az rectorok esztendőnként, mely szerint rectornak választatván az medicina facultásból professor Zwinger uram az ifiú, ki is igen ritka, derék ember.

1760. die 23-a Junii eljött hozzám az új rector professor Zwinger uram és invitált másnapra az Doctor-Saalban elmondandó oratiojának meghallgatására, mellyel az rectorását felvette.

24-a Junii reggel 10 órakor azért ottan megjelentem és megjelentenek minden professorok, doctorok, az universitáshoz tartozó déákok s mások is sokan, úgy az négy deputatusok, papok, candidatusok és az Antistes maga is, az holott professor Zwinger uram egy igen szép oratiót mondott de affectibus moderandis. Az oratio előtt s utánna is muzsikálás volt az chorusban. Innét

kijöven az auditorium előtt aggratuláltunk az új magnificus rectornek.

Másnap osztán professor Iselius uram, az magnificus rector és az Amplissima Regentia nevével elhívott ebédre a következő napra.

26-a Junii reggel megszokott eskünni az magnificus az professoroknak és az academiának és egy rövid német oratiót is szokott mondani és az professorok s minden akademiához tartozó személyek is megesküsznek az magnificus rectornek. Ugyanez nap délben szokott az magnificus rector és az Amplissima Regentia egy ebédet adni az Erasmianum collegiumban ott az hol ordinarie az concertet szokták tartani, az hová én is invitatus lévén, professor Iselius urammal megjelentem és igen nagy becsülettel acceptáltak. Voltunk vagy harminczan asztalnál; elsőben ittanak közönségesen az magistratus rector egészségiért, azután az enyimért etc. etc., mert itt az ilyen ebédlések alkalmatosságával szoktanak pohározni, de senkit nem erőltetnek sok borral. A Teleki familia sem maradott ki a köszönetek közül, mellyel különösön megbecsültenek. Az ebédnek hét órakor lett vége.

Ismét változván a rectorság a szokott időben.

23-a Junii 1761. Az újonnan választatott magnificus rector professor Ramspeck uram hozzám jött s invitált másnapi oratiojára és pro 26-ta ebédre is, és az egész dolog úgy ment végben, mint tavaly s minden ceremóniák a szerint observáltattanak, azt az egyet kivéven, hogy az professor Ramspeck uram oratioja, melyet mondott *de peregrinatione litteraria bene instituenda*, csekélyebb volt, jöllehet maga eloquentiae professor és az maga peregrinationinak előbeszélésivel láttatott éppen az maga elogiumát elmondani. Csak meg kell vallani, hogy ha rend szerint nem következett volna, bizony érdemire nézve rectornek nem tették volna, mert Franciaország-

ból is igen sok szelet hozott, szereti a világot, a veres köntöst és a paszamántos kalapot etc. viselni; a tánczot s az vadászatot is nem kerüli a hol módgya lehet. Nékem a szomszédombba van szállva doctor Hess uramnál. Sokat jön hozzám s én is hozzája, jó időt töltünk beszélgetve egymással, de keveset tanulunk egymástól.

Az mi az előtte való rectort az ifiú professor Zwinger uramot illeti, ez igen nagy ember az medecinában, az Baden Durlachi Marggrafnak consiliarius és archiater. Megvallom, hogy ennél emberségesebb s szelídebb embert nem láttam, mert ez egészen sinceritas és emberség, becsüli maga is az igaz kamarán költ emberséges embert. Hozzám igen jó szívet mutatott eleitől fogva, az miolta megösmékedtem véle. Nem lehet, hogy ide fel ne jegyezzem a nagy emberséginek példájául egy dolgát ennek az keresztény jó embernek. Az úr Rádai Gedeon uram fia praeceptora Nagy Sámuel uram ide feljövén gyenge egésséggel, itten elbetegesedett s utoljára elméjiben is megháborodott annyira, hogy az gazdája hozzám jövén declarálta, hogy disponáljam más helyre, mert az házánál tovább nem tartja. Erre nézve elmentem ezen Zwinger uramhoz, mint akkori rectorhoz, kérvén, hogy az Erasmianum collegiumban vagy másutt valahol csináltatna helyet szegény Nagy uramnak, melyben nem is sajnálotta oly nagy szorgalmatossággal eljárni, hogy maga személye szerint elment az Erasmianum collegiumban az praepositushoz helyet keresni. Elment az Nagy uram gazdájához is, hogy ha lehetne szenvedné el továbbá is ő kegyelmét az házánál és eljött egy nap három rendben én hozzám ezen Nagy uram dolgában, mely fáradságot nem hogy egy rector, de közönséges déák is ritkán cselekednék egy ösmeretlen idegennel ilyen helyen, az hol az emberek kényesek, gazdagok s pénz nélkül egy nyomot se lépnek.

Az öreg professor Zwinger uram is, ki igen híres és nagy ember az medicinában és tiszta emberség, mint az öcsce, eljött háromszor is az én kérésemre a Nagy uram látogatására, pedig valami 80 esztendőös öreg ember s messze is lakik a Nagy uram szállásától. Ennél az öreg Zwinger uramnál láttam igen szép Scheletonokat. Voltam egy néhányszor nálla és maga is volt én nállam.

Anno 1761. die 19-a Maji elhordozott az Baden Durlachi Marggraf consiliariusza Herbster uram az Marggraf archivumában, cabinetjében és házaiban, melyek is az Herbster uram keze s curája alatt vagynak. Az Baden Durlachi Marggrafnak itten Basileában szép udvara s nagy épületje vagyon, de maga igen ritkán jön ide s mikor jön is, nem mulat. Az közelebb megholt Marggraf pedig lakott is itten néhány esztendőket. Bátorságnak okáért az archivumát, cabinetjét, bibliothecáját s fegyvereinek jobb részit az Marggraf itten tartja és e végre két consiliariusza is lakik benn az udvarban, kik közül is Herbster uram az első és egyszersmind archivarius. Igen derék és tudós ember, kiváltképpen in historia medii aevi, jure civili et publico és igen derék antiquarius is. Sokat járt Olaszországban s Rómában is mulatott; itten is nagy becsületben tartatik az tudós emberek között. A mi az Marggraf archivumát illeti, igen nagy és jó rendben is vagyon. Az bibliotheca nem igen derék; az cabinetban sok szép festések vagynak s egyéb apróságok, de nevezetesen szép és sok monéták aranyból s ezüsből, rómaiak, görögök, de kiváltképpen a közelebbi saeculumokból való s különös alkalmatosságokra emlékezetnek okáért vert nagy arany pénzek nagy számmal vagynak, melyeket még mostan is gyűjti az Marggraf. Az megholt Marggraf háló házában mind mezitelen rusnya állású asszony-emberi képek vagynak, melyektől az megholt Marggraf elevenen sem irtózott.

Anno 1761. 25-a Martii volt nállam az felséges asszonyunk itt lakó követje de Marschal uram, ki is ez előtt Parisban volt követ, most pedig a helvetusokhoz küldetett. Igen emberséges ember s nagy experientiája vagyon az udvar dolgaiban. Hogy ide érkeztem egy néhány napok mulva hozzá elmentem, de otthon nem találtam, azután osztán másnap maga hozzám küldött s ebédre invitáltatott, az hová is elmenvén az passusomat, mely az udvartól vagyon, repraesentáltam. Ezután is sokszor hivatott el ebédjire s külömben is gyakran mentem hozzája. A többi között 1761. die 28-a Junii akkor hivatott el, midőn a francia király követjít (ki is gróf Chavigni ő excellentiája) és az ide való négy Häuptereket tractálta. Ez az francia követ vagyis Ambassadeur igen híres ember, sok udvaraknál is volt követ u.m. az bécsi, constantzinápolyi és portugáliai udvaroknál, már pedig előregedvén ide az helvetusokhoz küldötték, minthogy ez az ide való követség nyugodalmas és igen jövedelmes, mert minden esztendőben százezer tallérja vagyon, melyről számot adni nem tartozik, ezen kívül vagyon az fizetése. Az residentiája pedig Solodurnumba vagyon.

26-a Martii 1761. nállam volt tribunus plebis Debári uram.

21-a Martii 1761. délben érkezett meg ide Parisból gróf Teleki József bátyám uram és az innepeket itten együtt töltvén s vagy két éjszaka déákoson együtt vígadván az itt való tiszteletes magyar compagniával a magunk szállásunkon. Azután 27-a Martii innét jó reggel elindult Bécs felé.

28-a Martii 1761. ide érkezett Genevából Kendeffi Elek úrfi, ki is az Koronához szállván velem egy asztalnál volt itt mulatásunkig, az barátságos compagnia kedvin.

1761. die 1-a Junii volt nállam az ifiú Battier uram az apja, az consul küldéséből látogatni, minthogy magam azelőtt az apjánál voltam.

Anno 1760. die 24-a Novembris hozzám jött egy ide való ifiú becsületes ember Bischof uram, ki is meg akarván házasodni, az lakadalmában elhívott, melyet a költségre nézve örömet elmulattam volna, ha az becsület engedte volna. Azután 26-a ismét invitáltatott az szokás szerint az vőfi Richner uram által (ki csak most jött haza olaszországi peregrinációjából). Azután 27-a úgymint az lakadalom napján ezen vőfi egy hintóban el is vitt az lakadalmas házhoz, az holott igen sok vendég volt, mintegy másfél száz személy. Az asztali készület is pompás volt. Többire mind elévaló városi emberek s asszonyok voltak az vendégek. Engemet pedig igen nagy becsülettel láttanak. Az ide való szokás szerint pedig nekem is mint hivatalosnak ajándékot kelletvén küldenem az menyasszonynak, az lakadalom előtt való nap küldöttem egy pár ezüst igen szép és új gyertyatartót, melyet nyolcz aranyon és egynéhány forinton vettem. In summa a lakadalom többbe került tiz aranyomnál az köntösömön kívül. Erre nézve idegen földön nem vágyom arra, hogy sokszor nekem ilyen becsületet tégyenek. Az lakadalom s ajándék ugyan ennyiben nem került volna nekem, ha mind az vőlegény, mind az menyasszony gazdag és elévaló házból valók nem lettek volna.

1760. die 11. Septembris celebráltak itten Basileában és az egész Helvetiában az reformátusok között inepet, melyet neveznek Faszt-dauer-buss und Bätt-Tag, melyet minden esztendőben régi szokásból szoktanak megtartani azon az napon, az mely az tigurumi Antis-testől e végre designáltatik esztendőnként. Ekkor háromszor mennek egy nap az templomban, minden ember bőjtől estig és egy különös penitentiális könyörgést nyomtatnak, melyet az templomban és az házaknál is el szoktanak mondani.

Anno 1760. 1-a Septembris az mely circiter 200 vagy 250 emberből álló Frey compagnia itt Baselen

vagyon (mely is szabadakaratból beálló válogatott burger ifiakból áll és hadi exercitiumokban gyakoroltatik) egyforma katona uniformában az S. Paul kapun kívül egy tágas mezőre (melyet hívnak vulgo Schitz-Matte) magok tisztjeikkel, ágyúkkal, bagasiás szekerekkel, egyszóval egész tábori készüléttel sátorokban kiszállottanak és ott az Lagerben hálván, másnap reggel hat órakor kétfelé szakasztván magokat, ellenség formán egymás ellen kilencz órakorig tüzeltenek ágyúkkal, apró puskákkal és gránátokkal. Ezen táborozásnak vége lévén, azután egész estvéig azon az helyen az katonák czélban lödöztenek és az magistratustól praemiumok voltak kitéve a czélban lövők számára u. m. sok ón edények, ezüst kalánok, egy ezüst nyelű kotzperd és egy 6 aranyos flinta. Erre az exercitiumra annyi ember jött ki a városból, hogy talán $\frac{1}{4}$ a városnak maradt az városban. Én magam is reggel 6 órakor kísértáttam professor Bernoulli János urammal s ott múltattam valami 9 óra feléig, azután ebéd után ismét kimentem professor Ramspeck urammal. Az katonák derekason viselték magokat, az Håupterek is kijöttek délután nézésekre és osztán estve 8 órakor szép muzsikaszónál bėjöttek a katonák az városban, bagasiástól s ágyústól együtt. Ezen katonák itt legkisebb szolgálatot se tésznek, nem is kötelesek semmire, hanem nyárban, midőn szép idő van, minden vásárnap estve felé az Szent Péter Platzon tűzzel exerciroznak magok jókedvekből és az magistratus örömet szenved, hogy azáltal gyakoroltassanak s szoktattassanak az hadakozáshoz, melyre ez a nép hajlandó. Az idevaló (Zeughaus) armamentarium meglehetős feles ágyú s apró fegyver vagyon benne és egyéb hadiszerszámok is. A többi között vagyon két nagy ágyú, 96 fontos golyóbisos és Carolus Audaxtól nyert két nagy ágyú, maga páncélja és az lova fején hordozott vas sisakja és az maga fejiben hordozott sisakja is, melyet

az helvetusok nyertenek, mikor Carolus Audax megverték Náncynál.

1760. 18-a Novembris voltam egy vendégségben, melyet Rahtsherr Richner uram (az theologiae professor Richner uram fia) adott akkor, mikor Rahtsherr lett, az hova maga invitált és egy hintóban el is vitegett. Igen szép ebédet adott és nagy emberséggel látott. Voltanak az vendégek mintegy hatvanon, mind elévaló városi emberek és professorok.

1761. 27-a Februarii hasonló alkalmatossággal ebédre invitáltatott Ratsherr Meyer uram.

Itten szokott egy Societas tartatni (melyet neveznek die deutsche Gesellschaft), melynek is tagjai Herbster uram, az Marggraf Baden Durlach consiliáriussa; professor Beck uram; professor Zwinger uram, az ifiú; tiszteletes Buxtorfius uram, a kis Basileában első pap; tiszteletes Zwinger, a Sz. Leonhard templomában pap; medicus dr. Buxtorfius, a város physicussa; registrator Bruckner uram. Ezen Societas pedig szokott egybengyűlni minden két hétben egyszer csötörtökön délután és együtt beszélgetnek derék dolgokról. Őszvegyűlnek pedig a Societas membrumai házokhoz rendre-rendre, az holott is az az kinél a gyűlés esik conversatiot szokott adni. Engemet is 20-a Septembris 1760. tiszteletes professor Beck uram által ezen Societas membrumai invitáltanak, hogy az gyűlésekben elmennék, mely szerint mindenkor az gyűlésekben el is mentem és különös nagy emberséggel láttanak. Magam is 1761. 7-a Maji ezen Societast magamhoz invitáltam s az szállásomon egy conversatiot adtam és mindnyájon magok jelenlétekkel megbecsültek. Külömben ritkán esik meg, hogy valaki közülök el ne maradjon. Kendefi úrfi is már ekkor itt lévén, jelen volt a compagniánkban.

Ezek a Societas tagjai mind derék tudós emberek s igen nagy nyereségemnek tartottam, hogy ittlélem alatt

mindvégig ilyen derék tudós emberekkel társalkodhattam ; bár örökké ilyen compagniát gyakorolhatnék !

Ennek az registrator Bruckner uramnak házánál igen szép és meglehetősen gazdag cabinetjét láttam in petrefactis et naturalibus. Most is szüntelen szaporítja collectioját mindenféle antiquitasokkal s természeti raritasokkal s pénzekkel. Egy munkát is dolgozik németül von den Merckwürdigkeiten der Landschaft Basel ; már 16 tomus in 8° ki is jött belőle.

Anno 1760. die 26-a Aprilis adtam egy conversatiot az szállásomon, melyben is voltanak gróf Teleki József bátyám uram, gróf Teleki Ádám öcsém uram, Bernoulli Dániel uram, Bernoulli János uram, Isellius professor uram, az francia pap tiszteletes Chavanne uram és a rhaetiai nemesek : Herr von Sprecher, Planta, Salis, Misanis, Zoya uraimék és ezeknek gubernatorok Neseman uram.

Anno 1760. 23-a Augusti adtam ismét egy conversatiot az szállásomon. melyben jelen voltanak Bernoulli Dániel és Bernoulli János uram fiastól, professor Beckius uram, professor Iselin uram fiastól, doctor Socin uram, doctor Hess uram ; rector Zwinger uram elmaradott, beteg lévén.

Item : másnap ismét egy conversatiot adtam, mint-hogy az szállás szorossága miatt mind egyszersmind el nem hívhattam, akiket akartam, Ebben pedig jelen voltanak a rhaetiai nemesek : Herr von Sprecher, Planta, Salis, Misanis, Zoya uraimék és ezeknek gubernatorok Neseman uram és az francia pap tiszteletes Chavanne uram, doctor Thurneisen uram.

Anno 1761. die 4-a Februarii ismét egy conversatiot adtam, melyben nállam volt az akkori magnificus rector az ifiú Zwinger uram, professor Bernoulli Dániel és János uraimék, professor Beck uram, professor Isellius uram, professor Ramspeck uram, Herr von Salis, item a Bernoulli János uram fia és az Isellius uram fia is.

Az ilyen conversatiok ugyan alkalmasint felkerül-
tenek az én erszényemhez képest, de megvallom, hogy
nékem igen kellemetes és hasznos volt, hogy ez által
annyi derék tudós emberekkel bővebb ösmeretségem és
társalkodásom lehetett.

Ittlétem alatt többire rend szerint az Szt. Péter tem-
plomában jártam és mikor ottan Úr-vacsoráját vettem,
mindenkor veres palástot kellett magamra vennem az
idevaló szokás szerint, melyet itten az botránkozás el-
távoztatására az idegenek is meg szoktanak cselekedni.
Hogy a francia nyelvet is kezdettem valamennyire érteni,
az itt való francia templomban is sokszor elmentem s
Úr-vacsorájával is éltem, az holott nem kívántatik meg
az veres köpenyeges ceremonia.

Az idevaló publica bibliotheca igen szép, sok szép
manuscriptumok s nyomtatott könyvek vagynak benne.
Az cabinet is igen szép és sok régi arany és ezüst
monétákkal s Holbeinnak drága festéseivel s egyéb rar-
itásokkal gazdag. A többi között Holbein lefestette Kristus
urunkat (a mint halva szokták az embert kinyújtóztatni)
igen gyönyörűségesen; ennek az festésnek ritka is párja.
Carolus VII. császár, a ki bavariai elector is volt, har-
minczezer német forintot ígért ezen képért, de nem
adták oda.

A bibliothecarius lévén tiszteletes professor Beckius
uram, igen gyakran elvitt az bibliothecában és sokszor
csak az én barátságomért elment és ottan órákot töltött
én velem. Ennek az Beckius uramnak az maga házá-
nál is igen szép és nagy bibliotheca vagyon a magáén
kívül, tudni illik az néhai professor Frey uramé,
melynek is ex instituto Freyiano lectora professor Beck
uram életéig tanquam professor etiam philologiae
sacrae, mert ez az bibliotheca legáltatott Frey uramtól
az professor philologiae sacrae hasznára s könnyebb-
ségire.

A szállásomért a Fischmarkton fizettem holnaponként 8 német forintot, tudni illik: egy házért és egy tanuló kis cabinetért s háló rekeszért magam számára, más egy házért Kováts József uram számára, harmadik kis kamarácskáért az szolgám számára. Ez az szállás nem volt igen olcsó, de csinos kis szállás volt, igen nyugodalmas is volt és szép helyen állott. Egész ittlétem alatt pedig a Koronánál ebédeltem és egy ebédért magamtól s Kováts József uramtól fizettem holnaponként 33 német forintot. Ez elég olcsó volt, mert mindenkor tisztességes ebédet adott, de e mellett bezzeg meghuzott minden holnapban a pogány extraordinariumért, ha volt is oka réá, ha nem is, különben itt az igen szokás mindenütt. Azért, ha az ember az egyiket elhagyná is az efféléért s máshoz járna, csak eben gubát cserélne.

Itten igen sok és gazdag kereskedők vagynak és sok fabricák. De az kereskedők kivált az idegen embert örömet csalják.

Az mi az én itt való tanulásomat illeti, azzal igen contentus voltam. Derék és tudós embereket hallgattam, bár mindenütt olyanokat hallgathatnék! A mit feljebb is írtam professor Isellius uramnál tizenkét holnapokig hallgattam collegiumot in historia juris civilis et in institutionibus Justineanei. Doctor Socin uramnál mintegy három holnapokig jártam másokkal együtt egy experimentale electricum collegiumat.

3-a Octobris 1760. kezdettem tiszteletes professor J. Christophorus Beck uramnál egy privatum collegiumat in historia universali, ki is az Cellarii Historia universalissa szerint tanított német nyelven és elvégezte eleitől fogva végig nyolcz holnapok alatt, úgymint májusnak az végén 1761-ben, mely collegiumat az vége felé Kendeffi Elek úrfi is hallgatott, ide érkezvén 28-a Martii Génévából. Ennek az collegiumnak vége lévén, kezdett

Beck uram egy néhány déákoknak historia ecclesiasticát tanítani az Alphonsus Turretinus Compendiuma szerint déákul és én ezen collegiumát is hallgattam június végeig. Ez az professor Beckius uram igen drága jó ember, nagy theologus, nagy historicus, mind in historia civili, mind in historia ecclesiastica, az orientalis nyelvekben is tanult ember. Sincerus ember és igen nagy örömmel kíván minden emberséges embernek szolgálni. Az magyarokat különösen szereti és sok jóval is vagyon hozzájuk és elmondhatom, hogy apjok az magyar déákoknak Baselben. Hozzám igen nagy szívességet és szeretetet mutatott, sokszor maga is eljött hozzám; kellemetes beszédű ember és olyan, a kinek az beszédjiből is eleget lehet tanulni, in historia litteraria is nagy cognitioja vagyon. Az collegiumaiban igen tisztán, értelmesen és szép renddel tanít és nagyon kívánta az én tanulásomat promoteálni mindenképpen, és sokat köszönök ezen drága jó tanítómnak.

4-a Martii 1760. kezdettem Bernoulli János uramnál, ki is matheseos professor ordinarius az mathematicum collegiumaimat privatim. Gyermekségemtől fogva örökké nagy kívánságom volt mathesist tanulni, de abban soha eddig módom nem lehetett, mostan pedig a szent Isten, a ki minden dolgaimat kegyelmesen igazgatta, ebben is jó alkalmatosságot parancsolt, olyant pedig, hogy ehhez hasonlót Baselen kívül ritkán, sőt talám nem is találhattam volna, mert e mái napon ritka párja az mathesisben a Bernoulliaknak, sőt én nem is tudok még senkit, a kit hozzájuk hasonlíthatnék és semmiben egyébben nem vétenek, hanem hogy munkákat nem írnak (mint az apjok, ama nagy emlékezetű Bernoulli János cselekedett s dolgozott). Igaz dolog, hogy praemiumért sokszor irtanak és gyakran repoltáltanak praemiumat mások felett és az ilyen munkácskájok ki is vagyon nyomtatva, de ezen kívül nem sokat irtanak. Az idősebb atyafi Bernoulli Dániel uram írt egy Hydrodynamicát in 4° és valami

Exercitationes mathematicát. A kisebbik atyafi Bernoulli János uram pedig az praemiumért dolgozott munkáin kívül könyvet nem írt, hanem az írás helyett használ az tudós világnak szorgalmatos és épületes tanításával. Igaz az, hogy az methesis Newton és Leibnitz után senkitől nagyobb incrementumat nem vett, mint az Bernoulliaktól, tudni illik ezeknek atyjoktól Bernoulli Jánostól és annak testvérétől, Jakabtól és az mostan élő két testvér atyafitól Bernoulli Dánieltől s Jánostól. Én ugyan boldognak tartom magamot, hogy az mathesisben ilyen praeceptoraim lehetnek. Akarván azért ezen jó alkalmatossággal az mathesist ex fundamento tanulni, kezdettem leczkéimet az arithmeticán, melyben semmi bizonyos auctort nem követtünk, hanem aztat Bernoulli János uram maga írásaiból s fejből tanította. Ennek vége lévén, kezdtünk geometriát és azt tanultuk az Pardies geometriája szerint. Ennek is vége lévén, trigonometriát tanultunk az Taquet trigonometriája szerint. Azután az algebra principiumaimat tanította az Erasmus Bartolinus szerint. Ezt is Isten jóvoltából elvégezvén, kezdette tanítani Volfiust, elkezdvén in elementis analyseos az III. caputon mind végig egészen az calculus differentialisig és az calculus differentialist, differentio differentialist, integralist, exponentialist és infinitorumot, hasonlóképpen mind végig Volfius szerint tanította egészen, igen nagy contentumommal és épületesen. Megvallom, hogy in mathematicis ilyen nagy facilitást s promptitudot senkiben nem gondolhattam, mint ebben az emberben vagy on és a mit a mathesisben tudok, Isten után egészen néki tulajdonítom s holtig köszönöm. Az cursusomat az mathesisben e szerint elvégezvén circa finem Maji, hogy mégis ezen nagy mathematicusnak tanításából épülhessek, kezdettem nálla tanulni az atyja leczkéit, melyeket adott Marchio de l' Hospitálnak az calculus integralis felett és az melyek az atyja munkái

között bé vagynak nyomtatva az harmadik tomusban. De nem continuálhatám sokáig, mert június végén félben kellették hagynom az Hollandiába való készülődésem miatt. Mindössze tizenhét holnapokig jártam privatim az collegiumait ezen jó praeceptoromnak, minthogy az elmúlt februáriusban két órán jártam hozzá minden nap azért, hogy az egész cursusomat jobban absolválhassam, melyet, Istené a dicsőség, egész contentumomra absolváltam is.

Bernoulli Dániel uram nem szokott különben senkinek is privatim collegiumokat adni. Nyáron által pedig szokott az physicum auditoriumban, többire minden hétben egyszer, experimentum physicát tanítani publice igen gyönyörűségesen és ezen collegiumait mind az két nyáron jártam s nagy örömmel hallgattam. Minekutánna pedig az öcscsénél in mathesi sublimiori és az calculusokban progressusokat tettem volna, nagy vágyásom volt ezen ritka tudományú nagy mathematicusnak is tanításából privatim valamit épülni. Azért midőn a többi között egy alkalmatossággal estve az Sz.-Péter Platzon sétálnék e nyáron ezen Bernoulli Dániel urammal s holmi mathematicumról s magam tanulásáról véle discursálnék, megjelentém szándékomat, hogy én igen kívánnék nálla egy privatum collegiumat venni az mechanikában, minthogy már az calculusokat tudom annyira, hogy azok által az mechanicát is megérthetném s tanulhatnám (mert az igaz, hogy az mathesisnek egy részit is calculus nélkül nem lehet olyan jól megtanulni s megérteni, mint az calculusok által). És azon beszédemre mindjárt ígéré jóakarattját, minthogy ez az drága ember engemet eleitől fogva szeretett és hozzám nagy szíveséget mutatott s annakelőtte is gyakran hozzája eljártam s maga is én hozzám eljött s megvallom, hogy mindenkör mikor véle voltam, az discursussából is igen sokat tanultam s nagyon is kívánta az én előmeneteletem az

mathesisben segíteni és arra nézve minden velem való beszélgetése mindenkor tanításból állott. Sokszor nyáron által estve kiszokott sétálni menni az Szent Péter Platzra, (mely is a legkiesebb sétáló hely Basileában) hol egyedül, hol pedig az öcscsével és ottan egymásra találván, együtt sétáltunk hol tíz, hol pedig némelykor tizenegy órákorig is és ilyen alkalmatossággal soha egyéb dologról nem beszéllett, hanem szokása szerint mathematicumokat, physicumokat hozott elő és azokról nagy tudományyal beszélgetett és ennél distinctusobb embert az tanításban s beszédben is sohasem hallgattam. Gyönyörűséges szép renddel és igen világosan tanítja a legnehezebb dolgot is. Kezdettem pedig a mechanicában privatim járni az tanítását ezen drága s tudós embernek 18-a Maji 1761., melyet Kendeffi Elek úrfi is én velem együtt hallgatott és hallgattam s jártam volna az tanítását éppen elindulásomnak napjáig nagy örömmel, de 15-a Julii félben kellették hagynom reménységem s akaratom ellen, mert bizonyos alkalmatosság adván elő magát, elindula az nap délután egy órákor Bernoulli Dániel uram Helvetiában bizonyos dolgai végett, mely útját is az én szerencsétlenségemre el nem halaszthatta. Elindulása napján pedig tíz órától fogva egész tizenkét óráig egymásvégiben tanított igen szépen *de legibus motus et viribus vivis*, kívánván a mennyiben lehetett kipótolni az mit el kellett mulatnia elútazásával. Tizenkét órákor pedig egymástól igen szépen elbúcsúzánk, egymást megcsókolván és így kedves jó praeceptoromtól meg kellették válnom, a kit örökké becsülök, szeretek és a kinek tanulásomban sokat köszönök. Elbúcsúzásomkor is megkért, hogy az mit távollétemben tanulok s nem érthetek, tölle levelem által megkérdjem.

Mind Isellius uramnál mind Beckius uramnál, mind az két Bernoulli uraméknál az collegiumaimat Kováts József uram velem együtt hallgatta s az mathesisben

nevezetesen szép progressusokat tett és én magam részéről nagy szerencsémnek tartom, hogy ebben ő kegyelmének és ő kegyelmében, ha Istennek tetszik édes hazámnak s nemzetemnek szolgálhattam.

Isellius uramnak fizettem ez collegiumaimért 16 új aranyokat körmőczieket, Beckius uramnak is 16 új körmőczy aranyokat, Bernoulli János uramnak pedig 51 új körmőczy aranyokat, Bernoulli Dániel uramnak pedig a két holnapra 6 új körmőczy aranyokat, doctor Socin uramnak 3 aranyokat. A német Sprachmeisternek Fri-burger uramnak 24 leczkéért 3 német forintot, a francia Sprachmeisternek, Colen úrnak 24 leczkéért 4¹/₂ német forintot. Még volt egy más Colon nevű francia s német Sprachmeisterem is, ennek 16 leczkétől egy-egy aranyat fizettem. NB. Ez Freymauer volt s még pedig közöttök Logis-meister, igen derék eszű ember.

E felett tanultam Flautroversirozni is nyolcz holnapokig, minden holnapban 16 leczkét vévén s minden 16 leczkéért egy aranyat s nyolcz báztot fizetvén; de ebben nem sokat proficiáltam, mert nem is igen sok időt vesztegettem reája, utoljára az mellem gyengesége miatt belé is hagyám. Egy darabig egy Schlegel nevű mester járt hozzám, azután egy Saladin nevű; mind az kettő derék flautás, de egyik sem tanított igen jó móddal.

Egy Fannenschmid nevű tánczmesternél is tanultam tánczolni hat holnapokig, minden holnapban 16 leczkét adván egy-egy aranyért. Ezt mégis nem épen olyan ingyen jártattam magamhoz, mint az Flautmeistereket, mert ettől valamit csak tanultam, a mi nélkül el nem lehettem.

Egy Hindenlang nevű Fechtmeisternél nyolcz holnapokig tanultam fechtirozni, mely is igen szép és nemes exercitium. Az mester is igen jól tanított, maga is derék és híres fechtmeister lévén. Ebben az több exercitiumok között legtöbbet is proficiáltam.

Mikor Basileában érkeztem 2-a Januarii 1760. volt kész pénzem ezerkétszáznyolczvan forintom. Azután percipiáltam Vechsel által Erdélyből 1760. die 14-a Augusti 200 aranyokat idevaló pénzü, azaz Louis d'orokul. Azután ismét 18-a Decembris 1760. percipiáltam hasonlóképpen 200 aranyokat. Item Csontos uram felhozta dr. Buzinkai uramtól Debreczenből az lovaim árokat 48 aranyokat és ezen pénzemet Basileában mind elköltöttem, még e felett mostan elindulásomra leválván itten előre 300 aranyára pénzt Geymüller uramtól, (minthogy Simon János uram késik a megírt 300 aranyomnak felküldésével, én pedig azért itten nem várakozhatom) abból is elköltöttem itten Basileában vagy kétszáz német forintot és így a 2-a Januarii 1760. usque ad 24-tium Julii 1761. költöttem Basileában mindenestől fogva: könyveimre, köntöseimre, magam és Kováts uram intertentiójára s szolgám tartására, szállásomért s egyéb apróságért, collegiumaimért etc. etc. in summa vide infra circa finem háromezerkilencszáz német forintokat, (az aranyokat is ide való pénz szerint forintokra reducálván). Mely ezen summából is fizettem könyvekért, a melyeket itt szerzettem in summa: kilencszázhetvenhét magyar forintokat s tizennyolcz krajczárokat, a mint azon könyveim catalogussából kitetszik, melyeknek is egy részit auctioban, más részit pedig bibliopoliumokban szereztem. Megvallom, hogy sohase gondoltam, hogy itten annyi idő alatt annyi pénzt elköltssek, de az is igaz, hogy abból semmit el nem vesztegettem. játékra s haszontalan helyre semmit sem költöttem, hanem a mi szükséges volt arra fizettem és oly tisztességesen éltem, hogy se tékozlással, se pedig rendkívül való fősvénységgel senki sem vádolhat. E mellett megvallom azt, hogy nagyobb haszonnal soha a pénzemet nem költöttem, mint itten az tanulásra nézve.

Anno 1761. die 18-a Julii voltam legutoljára az

német Societas gyűlésében consiliarius Herbster uram házánál.

19-a voltam búcsúzni tiszteletes Buxtorfius uramnál, ki maga is azután másnap én hozzám jött.

Eodem voltam búcsúzni professor Rod. Thurnisius uramnál doctor d' Annone uramnál (ki is igen derék ember), dr. Thurnisius uramnál, kik másnap magok is hozzám viszont eljöttek.

Eodem voltam búcsúzni consiliarius Herbster uramnál, az két professor Zwinger uraiméknál, az magnificus rectornál, professor Ramspeck uramnál, kik is másnap mind nállam voltanak.

20-a voltam búcsúzni az két Burgermeisternél, Foesch és Battier uraiméknál; az két tribunus plebisnél, Debári és Hagenbach uraiméknál.

21-a az két tribunus plebis nállam volt.

21-a voltam búcsúzni az ő felsége itt való residensénél de Marschal uramnál és ott kellett maradnom nálla ebéden. Ezen de Marschal uramtól egy testimoniumat is vettem itt mulatásomról, az felséges udvarnál lejendő legitimatiomra.

22-a nállam volt professor Isellius uram búcsúzni, minthogy kimenni szándékozott az nap az városból, hogy a mezőn lévő kertes házánál mulasson és curával éljen egy néhány hetekig.

23-a nállam volt professor Falckner uram búcsúzni, az kihez én nem érkeztem menni sok foglalatosságaim miatt. Eodem az consul Battier uram hozzám küldötte az nagyobbik házas fiát, az ifiú Battier uramot, az ki által is töllem elbúcsúzott, maga nem jöhetvén erőtlensége miatt, minthogy rosszacskán volt. Eodem nállam volt registrator Bruckner uram búcsúzni, úgy doctor Socin uram is.

Nem is jegyeztem fel ide naponként nállam léteket kedves praeceptoraimnak, Bernoulli János uramnak és

Beckius uramnak, kikhez is vagy tíz napoktól fogva minden nap vagy magam elmentem, vagy pedig magok hozzám jöttek, egész elindulásomnak napjáig.

Mely is volt 24-a Julii jó reggel, délelőtt hetedfél baseli órakor, az mely előtt való nap is, délelőtt elmentem Bernoulli János uramhoz utolsó búcsúmat venni, ki akkor nem akarta az búcsút acceptálni, hanem az nap estve felé maga jött én hozzám búcsúzni és egymást megcsókolván, drága jó tanítóm töllem s én is tölle elbúcsúzánk. Délután ugyanazon napon elmentem búcsúzni az én kedves Beckiusomhoz is és egymást megcsókolván tölle is elbúcsúzámm. De ez nem volt elég és nem lehetett vége a mi barátságos társalkodásunknak, hanem másnap reggel hat órakor ezen jó barátom s kedves praeceptorom, minekelőtte elindultam volna hozzám jött és együtt kávézván, a Rhenus martjáig kikisért, az holott is midőn hajómban beszállanék, az parton egymást megcsókolván, egymástól elválánk, (ez az jó emberem bizony megkönnyezett, mikor elbúcsúztunk s elváltunk egymástól) mely ezen barátságát is méltán sokra becsülöm, hogy érettem ilyen igen jó reggel magának alkalmatlankodott, felkölt s hozzám eljött, holott az én szállásomtól különben is igen meszsze lakik és maga is már alkalmas aetasú ember.

Volt szándékomban 21-a vagy 22-da Julii Basileából elindulnom, de teljes lehetetlen lőn, mert magamnak is sok esmerőseim, jó barátaim lévén, sok helyekre kellett mennem búcsúzni és hozzám is annyin jöttek minden nap, hogy sokszor egy nap tizen is voltanak nállam, (kiknek is mind neveket ide fel nem írhattam sok dolgaim s distractioim miatt) annyira, hogy majd mi időm se lehetett könyveimnek bérakásokhoz és az útra való elkészüléshez. Ugyan csak valami nagy nehezen elkészülék és 24-a Julii jó reggel hetedfél órakor Baseltől az Rhenuson, hajón megindulék Kendeffi Elek úrfival, tiszteletes Borosnyai Lukáts Simeon urammal és

t. Kováts József urammal s az szolgálommal baseli Hartmann Boldizsárral, az kiről feljebb is tettem emlékeztet. Az hajót pedig e végre magam mondva csináltattam az magam és az Kendefi úrfi költségén, hogy annyival is bátorosabb lehessen az vizen való hajókázásunk és baseli hajósokat fogadtunk Moguntziáig. A baseli fogadós gazdánk, a kinél egész Baselben létem alatt magamnak s Kováts uramnak asztalt tartottam, elkisért Strاسبourgumig fiastól.

Szándékom lévén Carlsrouhban, Manhemiumba, Moguntziában és Coloniában az udvaroknál megjelenni s udvarolni, köntőseket kellett magamnak csináltatni vagy két rendbelit, selyem materiából. A szolgálomnak is kellett egy tisztességes paszamántos köntöst e végre csináltatnom.

A könyveimet ládákbá jól elrakva hagytam a Fischmarkton a szállásomon Fechter uram házánál. Adtam eljövetelemkor Fechter uram keziben 8 német forintokat, hogy az én leveleimet váltogassa ki, a melyeket oda fogok írni a professoroknak és juttassa kezekben, mint-hogy Beck urammal és mind a két Bernoulli uraimmal correspondentiát kívánok tartani, melyre engemet magok megkértenek, azt mondván, hogy ha személyek szerint nem segíthetik absentiámban tanulásomat, leveleik által örömmel kívánják segíteni, csak írjak nékiek.

Feljebb, a hol a pénz költségemet írtam le Basileában nem jól írtam, mert még akkor nem fizettem volt ki mindeneket és többre ment osztán a költségem az mintsem én gondoltam volt. Mert a Geymüller uramtól előre percipiált 300 aranyára pénzből nem hétszáz német forintokat költöttem el Basileában elindulásom előtt, hanem ezerszázhatvan német forintokat és így Basileában tett egész költségem mindenestől fogva tészen 4360 német forintokat.

Ezen könyvemben nem mindeneket írhattam jó renddel, mert a jegyzéseimet más diariumban tettem

volt s csak úgy irtam osztán öszve őket, kiváltképen a közepe táján, majd minden rend nélkül.

Légyen az Úr Istennek hála, a ki az én Basiláiban való mulatásomat, tanulásomat s szorgalmatosságomat haszonnal és boldog előmenetellel megáldotta! és én-nékem ottan erőt, egészséget és békességet szolgáltatott, szorgalmatos és hív tanítókat rendelt, igaz barátokat, óakarókat parancsolt és minden jó emberek előtt kedvességet adott!

Megvallom, hogy édes Hazámban is nagyobb kedvességben s becsületben élni nem kívánok, mint Basilában voltam.

Ezután is az Istenre bizom magamot, a ki vezérelje útamot és minden dolgaimat. Amen.

D. T. O. M. sit L. H. et G. in aeternum.

Jubilaeo, quod tertium celebravit 15-a Aprílis anni 1760. universitas Basiliensis, interfuimus Hungari:*)

Josephus Kováts, Transsilvanus mpr.

Simeon Lukáts Borosnyai, Transsilvanus mpr.

Stephanus Kotsis, Hungarus mpr.

Paulus Fábián Őri, Hungarus mpr.

Stephanus Farkas, Hungarus mpr.

Joannes Pásztohai mpr.

Mathias Setét mpr.

Michael Tóth mpr.

Josephus Tóth Kabai, Hungarus mpr.

Andreas Katona mpr.

Michael Tarczali mpr.

Michael Szappanos mpr.

Franciscus Fodor mpr.

Samuel Nagy mpr. Hungarus med. studiosus.

Samuel Thordai, s. theol. studiosus mpr.

*) L. 18. lap.

Anno 1761. die 24-a Julii jó reggel hetedfél órakor hajónkban ültünk Basileában és a Rhenuson leindultunk nyolczan, u. m. én, Kendeffi Elek úrfi szolgáljával a dominus Feketével, Borosnyai L. Simeon uram, Kováts József uram, az én szolgám Hantman és az én s az Kendefi úrfi költségünkön eljött kísérésünkre a basileai fogadós gazdánk is Hauser uram fiastól (a kihez egész Basileában mulatásom alatt tartottam asztalt magamnak s Kováts uramnak). Basileán alól csakhamar jöttünk el Hünninga mellett, mely a francziának igen erős, de kicsiny vára, építtetett Ludovicus XIV. által, mindenekben olyan formára és azon egy Ingenieur Vaubán mestersége által, mint az *argentoratumi citadella*, az *mortieri* és *új brisáki* erős fortalitiumok. Basileától valami három órányira osztán jöttünk el egy *Isten* nevű faluhoz közel, melynek szép szőlői vagynak és az baseli püspökhöz, ki is most Brundrutba lakik, tartózik. Ezen alól jöttünk el egy *Rhein-weyler* nevű falú és kastély mellett, melyet az svecusok demoliáltanak volt. Ezen alól *Neuburg* mellett, mely felséges asszonyunké, de az erősségét az francziák elpusztították s most mindenképpen rongyos. Innen éppen 12 órakor érkezénk *Alt-Brisákhhoz*, az holott is egy kevésbé a vár alatt kikötöttünk, az hajósok vámot adtanak, mi magunk

az hajóban jól ettünk s ittunk, velünk lévén a baseli fogadós gazdánk. Ez az város szép dombos helyen fekszik, felséges asszonyunkhoz tartozik, felette erős hely volt, de az francziák ellen való hadakozásban demoliáltatott magok az austriacusok által és a munitiókat, fegyvereket s katonákat kivitték belőle Freyburg defensiojára, de ugyancsak evel se sokat használtanak, mert a francziák megvették Freyburgot is és el is rontották. Ezzel általellenben vagy on a francziáknak csaknem messze egy *Mortier* nevű és egy *Új-Brisák* nevű igen erős és új fortalitiuma, azon formára, mint a hűnningai vár és az argentoratumi citadella. Igaz az in genere, hogy a Rhenus partjához közel a mennyi derék várai és erősségei voltanak az austriai háznak, az az francziák által mind elrontatott, elpusztított, az emberek is benne igen szegények. Az francziáknak pedig a Rhenus partjához közel, Alsatia felől igen sok és derék erősségeik vannak, többire mind újak, de az emberek Alsatiában is szegények. Itt szánni lehet és sajnálni méltán az austriai háznak az francziáktól szenvedett sok kárait. Estve felé Isten kegyelméből ez nap békességben megérkezénk Argentoratumhoz, mely Basileához 24 óra. Ezelőtt derék imperialis város volt, most ezt is az francia birja, egész Alsatiával együtt. Itt szállattunk az Geist nevű fogadóban.

25-a Julii egy Lehn Laquájt fogadtam és elmentem egy Elias Stoeber nevű becsületes emberhez, a kihez recommendált volt levele által professor Beckius uram, mint maga jó barátjához. Ezt otthon nem találtam, mert éppen akkor az oskolában volt, minthogy rector az oskolában, de ebéd után maga hozzám jött. Igen ember-séges, derék és tudós ember, némely munkácskákot is adott ki; most már régtől fogva dolgozik az *A. Gellius Nocturnae Atticae* kiadásán ex variis antiquis partim etiam manuscriptis codicibus. Ez az Stoeber uram hozzám különös emberséggel volt és minden helyeken el-

hordozott, szüntelen velem volt s kívánt minden nevezetes dolgokat megmutatni. Elsőbben is elvitt az professor Schoepflin uram bibliothecájában, maga itthon nem volt, hanem Carlsruhban, de a bibliothecájában találtuk az bibliothecariussát, az ki minekünk az könyveket és egyéb antiquitasokat megmutogatott. A bibliotheca igen nagy és válogatott szép könyvekből áll; öt ház egymás mellett rakva vagyon mindenütt szép könyvekkel, az könyvek többire mind francziai kötésben vagynak s igen gyönyörűségesek. Itt a mi az antiquitasokra s országok, nemzetségek históriájára tartozik majd minden meg vagyon a legszebb és jobb editiokból. A mi nevezetesen az francziai históriát illeti, arról annyi vagyon, hogy a parisi bibliothecában is annyi nincsen, azt mondják, maga Schoepflin uram lévén etiam historiographus regis Galliarum. Itt láttam Mátyás királynak egy igen szépen festett képét. Az magyar históriára is szép könyveket és rész szerint ritkákat láttam. Láttam egy sinai betűkkel Sinában nyomtatott s kötött könyörgéses könyvet in folio négy darabban; a papirosa olyan szép és fein, hogy ahoz hasonlót Európában nem csinálnak, a betűk vagyis nyomtatás nincsen mindenik felin a papirosnak, hanem két levél mindenütt kivágatlan vagyon és minden levélnek csak egyik faciese van megnyomtatva. Itt adtam egy nagy tallért ajándékba az bibliothecariusnak. Innen mentünk a nagy Münster-templomban, melyet a capitulatio alkalmatosságával a pápisták számára elvett a lutheranusoktól a franczia király Ludovicus XIV. A templom igen nagy, gyönyörűséges és nagy faragott kövekből vagyon épülve. A torony szörnyű magas, egészen faragott kőből vagyon rakva, fedele is egészen faragott kőből vagyon, úgy pedig, hogy mindenfelől által lehet rajta látni. Ehez hasonló magas és szép tornyot még soholt se láttam. Most éppen a torony gombjánál és a templomon is erősen dolgoztanak, mert ezelőtt

valami három vagy négy esztendővel kétszer egymásután csakhamar megütvén a menykő mind a tornyot, mind az templomat, szörnyű károkat tett, melyet egynéhány száz-ezer forintokra becsültenek. A pléh ekkor leolvadván a templom fedeliről, már most rézzel fedték meg.

Ezen templomban vagyon egy mesterséges óra, az tetejiben az óraütés után egy kakas kiterjesztett szárnyaival szépen kukorékol, a halál üti az órát, egy angyal a tactusát veri, egy rekeszből az óraütés előtt rendre előjönnek a 12 apostolok; egyéb sok mesterséges munka s alkotmány is vagyon rajta, melyet bajos és igen hosszas volna mind leírni. Az óra alatt vagyon 32 esztendőkre, két nagy táblákon a nap és holdbeli fogyatkozások és adspectusok és az óra alatt egy igen nagy coelestis globus. A templomban látám, hogy vagy két barát tüzesen gyóntat vala vagy két menyecskét; eddig nem láttam volt, hogy megyen véghez az auricularis confessio. Innét elmentünk az Citadellában, mely az várostól nem messze s az várossal által ellenben a Rhenus partján vagyon épülve. Az Citadella sánczain nem engedik meg sétálni. Az Citadella szörnyű erős. Az város körül szép sétáló hely vagyon a sánczon, fák között. A városban vagyon az argentoratumi püspöknek, ki is egyszersmind cardinalis is, igen szép residentiája. Az jesuiták is igen szép residentiát kezdettenek építeni; megvettenek volt alatomban egy egész utczáat, de sokat vissza kellett engednie az király parancsolatjából. Az lutheranusoknak vagyon Argentoratumban még hét templomok, de egyik is szolgálja sem lehet az elfoglalt nagy Münster-templomnak. Az szebbikben voltam is 26-a úgymint vasárnap reggel, isteni szolgálaton, igen sok nép volt a templomban; ezt az templomat hívják die neue Kirche. A városba vagyon két ispotály; egyik a városé, más a franczia katonáké. Az város ispotályában magam is voltam Stoeber urammal. Az ispotály nagy és szép, jó

gondviselés alatt is vagyon. Egyszer régen egészen elégett volt, csak az egy pinczéje maradt meg, mely is igen nagy szép pincze, mindenütt bolthajtásos és olyan nagy, hogy tizennégyezer ohm bor fér el benne (egy ohm pedig circiter hat erdélyi veder). Ezen pinczét megjártam Stoeber urammal és a pinczemesterrel; igen nagy hordók vagynak benne, úgy, hogy némelyikében hatszáz ohm, némelyikében hatszázhusz ohm is belé fér. Sok mesterséges hordók is vagynak benne, némelyikének az egyik vége ovalis, a másik vége pedig egészen kerek. Vagyon ezen pinczében három igen régi hordó bor, de csak kevés ohm vagyon mindenikben, sok hijánossággal lévén az hordók. Az egyik 1525-beli, a másik 1519-beli, a harmadik 1472-beli. Mindeniket megköstoltuk egy-egy kis rosolisos pohárral, meg lehet ugyan innya, de nem kedves ízű. Itt adtam két forint trinckgeldet a pinczemesternek.

Elmentem Stoeber urammal a botanicus kertben, mely igen nagy, szép és jó rendben vagyon, sok idegen plánták is vagynak benne.

Elmentem azután Stoeber urammal egy igen emberséges emberhez, Silbermannnak hívják, ki is úri házakban lakik s maga mesterembereivel orgonákat és egyéb instrumentumokat csináltat. Maga inveniólt és készített most egy clavicordium forma új instrumentumot, melynek az hangozását akarátja szerint változtathatja az ember és valami fél óráig igen gyönyörűségesen muzsikált rajta az én kedvemért.

Voltam Stoeber urammal egy néhány nevezetesebb professoroknak látogatásokra, de csak kettőt találtunk otthon u. m. professor Joh. Philip Graccel uramot, ki is physicus professor, derék embernek mondják, most rosszacsán volt s azért semmit sem mutathatott, más napra ugyan invitált, de el kellett indulnom. Item professor Joh. Jerem. Brackenhoffer uramat, ki is matheseos

professor, ifjú ember, a calculusokról s magnesről beszélgetett velem.

A Szent Thomás templomában néztem meg vagy két holt testeket imbalsamálva, jól conserválódtanak még eddig és igen szép réz koporsókban vagynak.

27-a Julii reggel Hauser uram fiastól visszament Baselben, én pedig Kendeffi úrfival, Kováts urammal, Borosnyai urammal, a dominus Feketével és a szolgálommal a fenn nevezett baseli hajónkban s baseli fogadott hajósokkal megindultam Carlsruhe felé és az nap estvére Isten kegyelméből érkeztem békességben egy Werth nevű faluban, mely az Palatinatushoz tartozik. Itt háltunk a Napban, mely csekély vendégfogadó.

28-va reggel 7 órakor érkeztünk egy Schrek nevű faluban, mely Carlsruhehoz két óra és azzal híres, hogy Károly Lotharingus herczeg Schreknél költözött volt által a Rhenuson, mikor béütött volt Alsatiába. Nem lehetvén pedig Carlsruheig hajón menni, elhagytuk a hajót Schreknél és magunk egy fogadott kocsin bementünk Carlsruhban (ad quietem Caroli). Carlsruhban szállottam az Syrenhez s az nap ott is ebédeltem, ebéd után elmentem Geheimer Rahts-President báró d'Üxkül uramhoz, kihez is voltam adressirozva consiliarius Herbster uramtól Baseltől, ki is igen nagy emberséggel látott. Drága jó öreg ember, az udvarnál is nagy becsületben vagyon; nálla találtam professor Schoepflin uramot, kit is ezelőtt Baselben ösmertem volt meg és más egy-néhány consiliariusokat is, kik ottan voltanak egy compagniában. Schoepflin uram mihelyt meglátott velem öszvecsókolódott. Ezen Schoepflin uram egy-néhány hetektől fogva mind Carlsruhban mulatott, ottan dolgozván a Baden Durlachi háznak históriáját ex antiquis monumentis, melynek első tomusát már a Marggrafnak praesentálta is, ezután a másodikon fog dolgozni. A Marggraf most egy pár igen nagy és szép arany monetát a maga képire

verve küldött neki ajándékban, melyet nékem meg is mutatott barátságából. Ennek a Schoepflin uramnak igen sokkal tartozom, mert én hozzám eleitől fogva, hogy megösmertem, de kiváltképpen mostan Carlsruhban, igen nagy szeretetet s szívességet mutatott és éppen mint egy jó barátom úgy viselte magát én hozzám és az udvarnál is nagyon segítette az én ösmeretségemet. D'Üxkül uramtól elmentem consiliarius Bürcklin uramhoz, kihez is adressirozva voltam Baselből consiliarius Herbster uramtól és professor Isellius uramtól, de ezt otthon nem találtam. Azután estve felé maga Bürcklin uram a szállásomra hozzám jött, az hová is superveniált professor Schoepflin uram, Ring urammal, ki is az Erb-Printzet tanítja és egy keveset a szállásomon beszélgetvén, négyen elmentünk sétálni s megjártuk a Printz Kristóf kertjét és a városnak szebb részit megkerültük, osztán estvére haza mentünk ki-ki a maga szállására.

29-a reggel 9 órakor elmentem Kendeffi úrfival professor Schoepflin uramhoz és ottan Schoepflin uram sok antiquitasokat mutatott papirosra delineálva, melyeket maga detegált a Marggraf territoriumaiban (melyeknek leírása itt nem szükséges). Sok egyéb derék dolgokról is antiquitásokról s historicumokról szokása szerint beszélgetett; az maga nevit a Stambuchomban is béírta. Innét haza menvén, én magam 11 órakor elmentem Bürcklin uramhoz s otthon találtam; emberséges jó öreg ember. Délben 12 órakor hozzám jött ismét Ring uram, ki is igen emberséges és tanult ifiú ember, Schoepflin uram tanítványa volt s sokat is peregrinált. Superveniála csakhamar professor Schoepflin uram is és valami egy fertálylyal 12 óra után eljövén az udvarból utánnam egy udvari hintó egy udvari szolgálával; Schoepflin urammal ketten beléülénk és az udvarhoz felmentünk (mely éppen a szállásommal által ellenben vagyon). Az holott az ajtóban az Ober-Hofmareschall acceptált és az palotára

bévezetett s ottan Printz Wilhelmnek praesentált. Ezután csakhamar bėjöve maga is a Marggraf a palotára és ennek is praesentáltattam és mindketten egy keveset ebéd előtt is beszélgettenek velem, osztán asztalhoz leültünk. A Marggrafnak jobb keze felől ült Printz Wilhelm és Printz Wilhelm mellett én ültem, mellettem pedig ült Schoepflin uram. Asztalnál is szóllott hozzám a Marggraf, de kivált Printz Wilhelmmel sokat beszéltem, mert jóllehet most a sardiniai király szolgálatjában General Feld-Mareschal-Lieutenant, de ifiú korában a császár szolgálatjában is volt az Printz Baden von Baden regimentiben granadiros kapitány és három esztendőket töltött Erdélyben. Szebenben is sokáig lakott; dicséri Erdélyt erőssen és azt mondja, hogy seholt se laknék örömeztobb, mint Erdélyben. Sokat is discourált az erdélyi szokásokról s dolgokról; igen affabilis kegyes Printz. Ebéd után is a palotán maradván, a Marggraffal s Printz Wilhelmmel sokat discouráltam. Schoepflin uram is jelen léven, megpirította az orczámot, mert érdemem felett jó mathematicusnak dicsért a Marggraf előtt és osztán sokat kérdezősködött a Marggraf az infinite parvumról. Azt kérdezte a többi között, hogy mi módon lehetséges az, hogy egy curva örökké közelebb-közelebb accedál a maga asymptotussához és mégis sohasem concurrál? melynek okát a mint lehetett megmondottam.

Ugyanekkor délután az Ober-Hofmeister által audienziáért instáltam a Marggrafnének, melyet most senkinek nem szokott adni, mert igen viselős és az maga házából már valami hat héttől fogva ki sem jön. Erre nézve nekem is ez nap audienziám nem adatott, hanem holnap délutánra megígértetett és erre nézve még holnapra is meg kellett maradnom, mert Carlsruhban jönni s az Marggrafnét nem látni olyan forma, mint Rómában menni és az pápát nem látni.

Ebédután ismét azon hintón a szállásomra visszavittének. Estve felé öt órakor professor Schoepflin uram hozzám jöve s elmenénk ketten az Marggraf kertjiben sétálni (mely is az udvar előtt vagyon) és ott találók a fák alatt az két kis Printzeket Ring urammal és egy-néhány udvari szolgálkkal. Kendeffi úrfi is superveniált. Ezek osztán velem beszélgetvén megbarátkozának és minden kedvek szerint való dolgokat megakartanak mutatni. Elsőbben is elvittének az istállóban, a fársáangi szánokat tartó házakban, az nyerges és szerszámos házakban, az holott is drága szép portékákat, lóra való öltözeteket etc. láttunk. Ezeknek nézéseken sok időt töltöttünk és nyolczadfél órakor kísértük (az udvar ajtajáig) haza a két kis Printzet. Ring uram véllek maradott és a többi is szállásokra haza oszlottanak vacsorára. Én pedig Schoepflin urammal nem vacsorálván, még az kertben maradtunk sétálni és egyet fordulván az sorban ültetett fák alatt, reménységünk kívül ott találók az Marggrafot sétálni az Ober-Hofmeisterrel együtt és gróf Leiningennel együtt (ki is a Marggraf Leibgardéjában hadnagy) és egész kilenczedfél óráig hárman sétáltunk; az Ober-Hofmeister gróf Leiningennel együtt visszamenvén az udvarban, csak hárman maradánk. A Marggraf mind derék dolgokról, tudományok állapotjáról beszélgetett s kérdezősködött az protestánsok állapotokról is a Magyar-hazában. Kilenczedfél órakor az Marggraf vacsorálni menvén, én még Schoepflin urammal ott maradtam s még egy keveset a hivesen sétálván, haza mentünk a szállásunkra.

Ez nap ebédután a szállásomon keresett praesident d' Üxkül uram, de nem voltam itthon, mert ekkor éppen a kis Printzekkel sétáltam.

30-a Julii reggel tíz órakor hozzám jöve professor Schoepflin uram és csakhamar superveniála consiliarius Bürcklin uram és tizenegyedfél órakor hárman felsétál-

tunk az udvarban a két kis Printzek udvarlására és egyszersmind tanulásbeli exercitiumoknak meghallgatására, minthogy erre veniát kértem volt tegnap, mikor a kis Printzektól elbúcsúztam. Oda menvén, Ring uram a geographiából és históriából holmi kérdéseket tett a kis Printzeknek, és aetasokhoz képest igen jelesen megfeleltének s gyönyörűségesen viselték magokat. És tizenkettőfél órakor innét elbúcsúzván a szállásunkra visszajöttünk, de a két kis Printzek ebédutánra invitáltnak engemet és Schoepflin uramot, hogy még vélek sétálni menjünk. Tizenkét óra után ismét egy udvari hintón az udvarhoz felvittenek ebédre és ekkor a palotán találtam a Marggrafot magát és a Marggrafnak testvér öcscsét, ki is az hollandusok szolgálatjában generalis, és Printz Wilhelm. Osztán csakhamar ebédhez ülénk. Ekkor a Marggrafnak bal keze felől ült Printz Wilhelm (jóllehet idősebb mindeniknél) és jobb keze felől ült a testvér öcscse (ki is ifiú ember), ennek pedig mellette én ültem s mellettem Schoepflin uram. Ebédnél felkelvén, mint szintén tegnap is, a palotán megmaradtunk s kávéztunk, azalatt superveniála Printz Kristóf, ki is Printz Wilhelmnek testvére és az királynénk szolgálatjában General-Feldmareschal-Lieutenant. Ebben az hadakozásban is szolgált, de öszveveszván general Daunnal, már most negligáltatik valami két esztendőktől fogva, az regimentje ugyan az armadán vagyon. Ennek praesentált maga Printz Wilhelm és igen kegyesen discourált velem, többire az magyar regimentek állapotjáról. Innét az Ober-Hofmeister felvitt a felső házakban és ottan az Marggrafnének praesentált; Schoepflin uram is feljött, de a Marggraf maga és a nevezett három Printzek a palotán maradtanak. A Marggrafné leültetett minket mindketten és igen nagy kegyességgel látott; nagy bölcsességgel és szép tudománynyal bír és admiráltam, mely jelesen discourált külömb-külömbféle derék dol-

gokról. Deákul is tud és a festés vagyis képírás mesterségiben igen tudós, szereti nagyon az olvasást; felséges asszonyunkkal vagyon mostan is levél által correspondentiája. Egy darabig a Marggrafnéval beszélgetvén, el akarék búcsúzni. Jelentvén elmenő szándékomat és azt kérdé, hogy ha elbúcsúztam-é már a Marggraftól? és én felelvén, hogy még nem, azt mondá, hogy most el nem búcsúzik tőlem, hanem menjek le búcsúzzani el a Marggraftól és osztán ismét jöjjök fel, mert sajnálja, hogy tegnap is szemben nem lehetett velem. Én azért lemenék az Ober-Hofmeisterrel a Marggrafhoz és az palotán találván, elbúcsúzám az Marggraftól és a fenn nevezett három Printzektől és ismét felmentem az Marggrafnéhoz, Schoepflin uram ott maradott volt az alatt a Marggrafnénál. Egy fertály óra mulva superveniála a Marggraf is maga, testvér öcscsével együtt és praesident báró d'Üxkül uram, consiliarius Brücklin uram. Ekkor a Marggraf előtt mind felállottunk és többször le sem ültünk. A Marggrafné maga sem ült le az Marggraf előtt, hanem fennállva beszélgetett. Hozta elő a többi között a Marggrafné, hogy tegnap a két kis Printzei előbeszéllették, hogy velem sétáltanak és mindeneket megmutogattanak és már tanácsot kérdettenek, hogy ma hová vigyenek s mit mutogassanak, mert már nem tudják a mi elmaradott volna. A Marggrafné osztán a kertbeli idegen plántákat s állatokat mondotta. Valami másfél órát teszen, a mit két izben mulattam a Marggrafnénál; osztán mind a Marggrafnétól, mind a Marggraftól újra elbúcsúzám és a Marggrafné azt parancsolá, hogy ismét Carlsruhe felé jöjjök vissza. Ugyanekkor velem együtt Schoepflin uram is elbúcsúzott, maga is el akarván indulni. Elbúcsúzván e szerint az udvari hintón a szállásomra visszamentem, osztán consiliarius Brücklin uram hozzám jött s egymástól elbúcsúzánk. Öt óra tájban felmentem ismét a két kis Printzek udvarlására, de ekkor

az anyjoknál lévén, bementem a Ring uram szállására és ott voltam, míg a kis Printzek sétálni kihívtattak, osztán együtt sétálni mentünk az idegen plántákhoz, állatokhoz, madarakhoz és mind a két Printz kétfelől a kezemnél fogva hordoztanak s igen nagy szeretetet mutattanak hozzám. A nagyobbik Printz, a ki haereditarius, valami kilencz esztendő s vagy tíz, a kisebbik valami hét esztendő, igen drága lelkek. Osztán nyolcz óra tájban haza kísértem a kis Printzeket s töllek is elbúcsúztam.

Azután elmentem Schoepflin uramhoz búcsúzni s egymástól elbúcsúzánk, ekkor is megcsókolódtunk. Az udvari szolgának, a kit az udvarból rendeltének a szokás szerint az én szolgálatomra, ajándékoztam egy Louis d'ort. In specie, a kocsisnak pedig, aki hordozott, fél Louis d'ort. E felett fogadtam volt még egy ide való Laquájt, ennek is egy nagy tallért adtam.

Ez a Carlsruhe ezelőtt tiszta erdő volt. Ennek a mostani Marggrafnak az nagyatyja kezdette volt elsőben 1714-ben építeni, csak mintegy Lusthaust és már most egy igen szép kis város vált belőle és a regens Baden-Durlach Marggrafnak residentiája. A residentia még ugyan nem egészen kész, de igen gyönyörűséges épület, szép formára vagyon építve, kies helyen is vagyon, köröskörnyül szép kertekkel vagyon kereken körülvéve s az erdő mindjárt az egyik oldalában vagyon, mely igen szép és sok alléokra vagyon kivagdalva. A városnak szebb épületei többire mind in circulo az udvar körül kereken vagynak és egyformára vagynak épülve igen szépen többire téglákból.

A mi az udvart magát nézi, elég pompás, de nem sok ceremoniát kívánnak az embertől. Az idegeneket igen szeretik s jó szívvel látják, úgy hogy jobb szívvel seholt sem, ezért is ritkán vagyon az udvar idegen cavallierok nélkül. A Marggraf maga igen kegyelmes úr,

jámbor és szelíd ember, sokat utazott Német-, Francia- és Olaszországokban; Angliában kétszer volt s Hollandiában is. A Marggrafné Darmstad Landgrav házból való, igen kegyelmes és magát szerettető dáma, ritka bölcsességgel s tudománnyal felékesített. Az udvari tisztek is igen emberséges emberek. Az két kis Printzeket igen okosan és jól nevelik, a déák nyelvre és egyéb tudományokra szorgalmasan taníttatják. Megvallom igazán, hogy ha a jószágomat pénzzé tehetném, seholt örömesebb s csendesebben nem lagnám, mint Carlsruhban.

31-a Julii reggel egy kocsit fogadtunk Carlsruhban és kimentünk ismét Schrekre s ottan hajónkban ülven, Isten kegyelméből, az nap estvére szerencsésen Manheimban megérkeztünk és szállottunk in dem Pläzischen Hof nevű fogadóba. Itt olyan szándékkal és reménységgel voltam, hogy a palatinus electornak udvaroljak, de igen szerencsétlen valék, mert az elector ekkor Swetzingában mulatott három órányira Manhemiumtól, én pedig oda nem mehettem és így Manhemiumban olyan szerencsés, mint Carlsruhban nem voltam. Erre nézve magamat a fogadóban ki sem adtam, csak studentnek mondtam, úgy is fizettem csak, mint student, mert meg nem huztanak.

1-a Augusti reggel mindnyájon elmentünk qua idegenek az elector residentiájában, mely is szörnyű nagy épület és szép is; ehez hasonló nagyságú udvart még seholt se láttam. Itten kerestünk egy tisztet, a ki a házokra gondot visel és a kinél a házok kolcsai vagynak, ki is minékünk az házokat megnyíttatta és megjártuk mind az electornak lakóházait, cabinetjét, úgy az electornénak is lakóházait, cabinetjét, az egy háló házokon kívül. A házok igen czifrák és drága mobiliákkal vagynak felékesítve, melyekhez hasonlót még eddig nem láttam. Abban az házokban is voltunk, melyekben az bavariai electorból lett császár Carolus VII. lakott; ezek

is drágán felkészült házak. Az egyikben nevezetesen a függő és falon való gyertyatartók mind tiszta ezüstök, az kanapénak és székeknek lábai s karjai mind ezüsttel vagynak béborítva, s közben-közben ezüst virágok vagynak; a nagy tükörök is a falon mind ezüstben vagynak foglalva, az ajtók is ezüstösök és ezen házat ezüstháznak is (Silber Zimmernek) hívják. Azokat a szobákat is megjártuk, az melyekben a megholt coloniai elector szokott volt szállani, ezek is elég szépek. Manhemium igen szép és erős város; új módira vagyon építve; egyenes és tágos kirakott utcái vagynak. Az utcák keresztben mennek és az utcákon mindenütt végig lát az ember a kapukra. Az épületek is benne igen szépek, én még soha szebb városban nem voltam, mint Manhemium.

Az residentiát e szerint megjárván, kimentünk az hajónkhoz és Isten segedelmével elindultunk s jöttünk Vormatiában s ottan kikötöttünk s az várost megjártuk egy kevéssé, mely is igen rongyos, szegény. Még lutheranusok vagynak benne s templomok is, oskolájok is vagyon. Estvére ez nap jöttünk egy Gernsheim nevű rongyos városkában és egy rossz fogadóban az Angyalhoz bészállottunk. A városkát megjártuk, elég rusnya.

2-a Augusti reggel Gernsheimből elindultunk s érkezünk meg délután Moguntziában. Az útban Oppenheimnél kikötöttünk és ottan a francziáknak széna magazinok vagyon. Moguntziában szállottunk a Ritterhez. Itt is szerencsétlen voltam, mert az electornak nem udvarolhattam, 13 órányi földre lévén Moguntziától. Erre nézve magamat itt is ki nem adtam; az elector házait ugyan megjártam, a residentia nem igen nagy, az házak is nem igen czifrák. Az nagy Münster-templomat megjártam, sokfelé mondták a misét benne, sok szép epitaphiumok vadnak benne s márvány s alabástrom kőből kifaragott archiepiscopusok, electorok. A prédikáló cathedra

igen szép és drága munka, alabástrom kőből mesterségesen vadnak kifaragva a táblái. Egy epitaphiumat is láttam, máltai munka, alája is vagyon írva *opus Maltense*. Ez igen szép munka, egészen rakás külömbkülömbféle színű márványkövekből s mégis olyan egyenes síma, mintha csak egy darab szépen pallirozott márványkő volna; 36000 forintban került. Moguntzia nagy város s meglehetősen szép házak is vagynak benne, most francia katonák is vagynak benne. Innét a baseli hajószármazót visszabocsátottuk, az alkalom szerint fizettünk nekik a hajóval együtt Baseltől fogva Moguntziáig hét Louis d' ort és minden napra, az hol a mi kedvünkért mulatniok kellett két-két forintot az alkalmon feljül; e felett trinkgeldet adtunk nekik harmadfél nagy tallért, mert igen jól hoztanak, emberséges emberek is voltak.

3-a Augusti megalkudtunk egy coloniai hajóval hat nagy tallérokban, hogy egy kis hajóban elvigyen Moguntziából Coloniába. E szerint tíz óra után reggel, Isten segedelmével, megindulánk ismét hajón Moguntziából (de ez sokkal rosszabb alkalmatosság volt, mint az baseli és félelmes is volt). Jöttünk az nap hálni Boppártban, az holott is francia katonák vadnak, mint szintén az több Rhenus mellett lévő helységekben s városkákban.

4-a Augusti Boppártból elindultunk s Coblentznél kikötöttünk, mely is szép városka és a Rhenuson túl egy hegytetőn erős kis vára is vagyon; az treviri electorhoz tartozik, de most mind azon várban, mind az városban francia praesidium vagyon és a francziák egy hídat is kötöttenek itten által az Rhenuson hajókra. Az treviri electornak egy kis csinos residentája is vagyon itten, éppen a Rhenus parton az vár alatt. Estvére ez nap jöttünk hálni egy igen rossz fogadóban Bröelben, az hol csak szalmán háltunk.

5-a Augusti reggel 8 óra után megérkeztünk Coloniában, szállottunk az Geist (Lélek) nevű fogadóban, az

gazda igen emberséges ember. Itten is akartam az új electornak udvarolni, de nem volt Coloniában, hanem a Bonnban, (melyet én nem tudtam, mikor Bonn mellett a Rhenuson lejttem). Erre nézve itt is magamat ki nem adtam, hogy inkább az költségnek kedvezhessek, de ez a gazda okosabb volt a többinél s a mint a maga hozzám való viseletiből láttam, nem úgy viselte magát hozzám, mint studenthez, a contót is nem úgy írta, mint studentnek. Soha rusnyább s büdösebb, gazosabb városban nem valék, mint Colonia. Nagy bolond város, sok pap, barát, mindenféle szerzetes vagyon benne; csak templomok, kápolnákkal együtt 270 vagynak benne, utálja az ember az utcán járni. Az elector residentiája csekély, a jesuiták residentiája s templomok igen szép, nagy és királyi épület. Az városi házak régi épületek s rútak. Az város tanácsháza alkalmas épület; az bemenetelinél igen szép régi római inscriptiokat lehet olvasni. A nagy Münster-templomban is voltunk; ez szép épület, régi módra vagyon épülve, faragott szép kövekből, festett ablakokkal; a tornya félben áll, elkezdették igen szépen építeni a templom építése alkalmatosságával, de még akkor félben maradt s úgy áll. Az három Magus királyoknak koponyájokat ezen templomban az oltárnál lehet látni. Mi ugyan nem láthattuk, csak kívülről láttuk az ezüst koporsót, a melyben tartatnak, mert mindenkor egy canonicus szokta megnyitni, mi pedig el ákarván mindjárt indulni, azután nem várakozhattunk. Megjegyzésre méltó, hogy ezen három Magus királyoknak koponyájokat Mediolanumban is megmutatják, melyből az következik, hogy két feje volt mindeniknek; már lássák a pápisták, hogy hihetik, hogy három embernek hat feje legyen. Itten egyéb szentek reliquiáit is lehet látni, melyekkel itten írást nem szaporítok. Coloniában igen sok francia katonák, egészségesek és betegek vagynak és egy híd is vagyon általkötte az Rhenuson.

6-a Augusti egy kis hajót fogadtunk Coloniában 29 forinton Arheimig és azon elindulván 11 óra tájban olyan irtózatos záporosó ért és szélvész délután 4 óra tájban, hogy mindenünk a hajóban elázott s magunknak is lehetetlen volt tovább menni, hanem egy rossz városkában megszállottunk.

7-a Augusti u. m. másnap osztán Düsseldorfra mentünk ebédre. Düsseldorfnál is a francziák egy hidot kötöttek által a Rhenuson és a városban erős praesidiumot s magazinokat tartanak. Düsseldorf különben tartozik a palatinus electorhoz, egy kis resiedentiája is vagyon benne. Düsseldorfnál a francziák régi Lagerek helyin mostan szörnyű sok Proviánt szekerek s lovak voltak; a városból is szörnyű sokat kísértettek által a hidon a francziák befedve fegyveres katonák által, nem tudjuk hova s merre? A híd végénél is dolgoztanak, sánczokat csináltak a hídnak oltalmazására. Itten az kapuban előkérték a francia passusunkat, mert Coloniában az francia commendanstól generalis d' Andlautól francia passust kellett venni, mert különben sok helyeken arestáltak volna a Rhenus partján lévő francia Vachtokon, mert a Rhenus mellett mindenütt katonaságok s strásájok vagyon az francziáknak. Erre nézve igen bajos is most útozni, az mely fogadóban beszállottunk ott találtunk vagy 26 kezeseket, melyeket az francziák vettek a clivai ducatusból, a prussiai király birodalmából az reájok vetett nagy adónak lefizetéséig. Szollottam véllek, de nem igen mertenek beszélni velünk, idegenekkel. Düsseldorfban a piacon vagyon kiöntve igen szépen metallumból, lóháton ülve az palatinus elector. A város is alkalmas szép város. Sok francia katonaságot láttam Düsseldorfban, kiket alá s fel troupponként commendiroztanak a városban s az hídon által, de soha nyomorultabb, rongyosabb s szájátátottabb népet annál nem láttam. Az egy francia szolgálatban lévő

Írlandusok jó forma legények voltak. Innét ebéd után jöttünk hálni egy Orsovai nevű helységben, mely is már Cliviában, a prussiai király birodalmában esik; csak egy kis városocska, de most az egész cliviai ducatussal egyben, francia kéz alatt vagyon.

8-a Augusti jöttünk ebédre Véselben. Ez igen erős város és szép is. Sok széna és egyéb magazinumok vagyon az francziáknak benne s körülette. A praesidium is igen nagy benne. Ezt az derék várost is a prussustól foglalták el a francziák s még eddig egész Cliviával együtt meg is tartották, jöllehet mostan is szüntelen vigyáznak és félnek erősen az hannoveranusoktól. Az francia passusunkat itten is bé kellett küldönünk a commandanshoz, minekelőtte a városban bébocsátottanak volna. Innét mentünk hálni Emmerich nevű kis városkában, mely még Cliviához tartozik. Itt jól meghúzának; én pedig itt igen rosszul voltam. Nő! eddig annyi francia Vachton jövének által, hogy már meguntam volt azokat a sok alkalmatlanságokat szenvedni, mert majd minden helységnél ki kellett kötni s francia passust kellett mutatni. Olyan rongyosok s nyomorultak pedig mindenütt a francia katonák, mint a legyek tavasszal; a német, schweitzer és írlandus katona mind kiösmerszik mindenütt a francia nemzet katonák közül.

9-a Augusti Emmerichből reggel elindulván csak az hajónkban ettünk és estve jókor Arheimba megérkeztünk. Gyönyörűséges szép kis város, hollandiai módra vagyon épülve, szép, kirakott tiszta utczái vagynak. Estve sokáig sétáltam az piaczn Borosnyai urammal s vagy két hollandus szolgálatban lévő schweitzer kapitánynyal, kik is nagy barátságot mutottanak, hogy megtudták, hogy Helvetiából jövünk. Itt szépek ám a katonák!

10-a Augusti alkudtunk meg ugyancsak a coloniai hajósunkkal két aranyban s tíz stüberben, hogy elvigyen Arheimból a Fártig s e szerint megindulván, délben csak az

hajóban ettünk egy keveset és estvére Fártra elérkeztünk. Ott háltunk, mely is szép kis helység. Innét az coloniai hajósunkat visszabocsátottuk és

11-a Augusti reggel 6 órakor a közönséges hajóban ültünk, mely rend szerint minden két órában egyszer szokott Ultrajectumban indulni és azon igen commode jöttünk Ultrajectumban az canalison s fizettünk bagsiánkért s magunkért 48 stübert Ultrajectumig. Ultrajectumban érkezvén 8 órakor reggel, szállottam *au vieux Chateau d'Anvers* nevű fogadóban és valaminthogy Baselnél éppen a Korona fogadónak kapuja s ajtaja előtt ültem a hajóban, úgyszintén itten is a fogadónknak éppen ajtaja előtt szállottam ki a hajóból, úgy hogy a baseli szállásomnak ajtajánál vízre ültem s attól fogva egész ultrajectumi szállásomnak ajtajáig mindenütt vizen jöttem, melyet méltónak tartottam ide feljegyezni.

Isten kegyelmességiből Baseltől fogva egész Ultrajectumig békességes útam volt, de mindenütt minden drága volt a hadakozásra nézve. Féltünk ugyan Moguntziától fogva egészen míg Hollandiában bėjöttünk, de nevezetesen Cliviában, hogy az hannoveranusokra ne kapjunk valahol s azok el ne fogjanak. Az Isten meg is őrzött, hogy semmi bajunk nem esett. Kármány András uram, egy Miklós nevű déákkal más nap mindenütt nyomunkban jött és azt beszéli, hogy már akkor sokkal más állapot volt a Rhenus mellett, mint mikor mi ott eljöttünk, mert az hannoveranus lovagok ott keringettenek a Rhenus mellett és arra nézve az francziák ágyúkat szegeztettenek ki a Rhenus martra s embereket commendoztanak.

11-a Augusti Ultrajectumban érkezvén, az nap, más nap és harmad nap is mind a fogadóban voltunk szállva. Bezzeg itt is jól felkerül az élet, mert egy személytől egyszeri ételért boron kívül egy forintot fizetek és azonkívül minden boutellia borért egy forintot s hat stübert.

Hogy ide érkeztem, itt találtam Kovásznai Sándor uramot Kováts László nevű enyedi becsületes déákkal, kik is Leydából jöttenek ide csak Ultrajectum látására. E felett itt találtam ezeket: Farkas uramot, Szappanos urat, Molnár urat, Benedek urat, Sós urat; itt találtam még egy szegény magyarországi exul papot Polgári uramat, ki is feleségével, két gyermekeivel itt nyomorog. Superveniált az nap, hogy én ide érkeztem, estve felé Kármány András uram is Miklós urammal együtt és így magyarokul másnap egyben gyűlvén egy egész compagnia magyar volt Ultrajectumban, kik közül is némelyik, a ki már néhány esztendőktől ide fel kering s más szegény legény kárával a beneficiumot vesztegeti, nem sok becsületire vagyon az magyaroknak.

Hogy ide jöttem, az nap elmentem professor Wesseling uram látogatására, de most itthon nincsen, Hágában vagyon; a több professorok is oda vagynak szélyel.

Én olyan szándékkal jöttem volt el Baseltől, hogy Leydában menjek tanulni, de a leydai déákjaink Leydát nem igen dicsérik, nincsen most ottan Müssenbroeckon kívül egy nevezetes ember is, a ki tanítana nékem való tudományokat. Müssenbroeckért ugyan örömet odamennek, de nem merek, mert igen öreg, elalélt ember, úgy lehet, hogy egy nap tanít s más nap vagy megbetegszik, vagy meghal, a mint az gyengeségit describálják és én osztán hijában fizetek ott esztendeig a szállásomért és egyébért. Itt pedig szorgalmatosan tanít Wesseling uram históriát és jus publicumot is, a kik kívánják azoknak és ez in eo genere scientiarum legelsőnek tartatik az hollandiai tudósok között. Professor Hahn uram is tanít physicát, ez is abban igen híres embernek tartatik Hollandiában és Müssenbroeck után másodiknak. Gondolom ugyan, hogy nem leszen olyan nagy mathematicus, mint a Bernoulliak. De Saxe uram is itten professor s nagy antiquarius. Én azért a magam

tanulásomra nézve jobbnak tartottam itt maradni, mind Leydában menni tanulni; mások is inkább javallották. Ezért

13-a Augusti egy alkalmas és tisztességes szállást fogadék sok utánna való járással, magam és Kováts uram és szolgálom számára, esztendeig 140 forintokban a sok discretion kívül, mely itt szokásban vagyon. A szállás vagyon *Meister J. Eberlein* nevű szabó házánál *op het St. Janskerkhoff* nevű piaczon a szegelet ház; és az nap estve a szállásra is költöztem a fogadóból, az fogadóst kifizetvén az eddig valóért. 14-a Augusti *au vieux Chateau d'Anvers* nevű fogadóban ad interim hét számra egy asztalt fogadtam magamnak. Csak ebédért egy hétre fizetek magamtól 8 forintot és 15 stübert; bort is ad fél boutelliával mindenkor.

20-a Augusti ezen fogadóst kifizetém egy elfolyt hétre olyan véggel, hogy többé ne tartsak nálla asztalt, mert igen drágán fizetteti az ebédjít s mégis rossz ebédet ad, nem vagyok contentus véle.

21-a Augusti jó reggel Kováts urammal s az szolgálammal együtt a rend szerint innét Leydában menni szokott hajóban béültem s elmenék Leydában (mely is ide 8 óra). Fizettem hármunktól a hajósnak holl. fl. 3 és 6 stübert és e felett egy cofferért vagyis ládámért ismét 6 stübert. Az úton megállott a hajó egy néhány helyeken a szokás szerint, de csak öt-hat minutumat mulatott a bolond, hogy még nem is ehettünk. Nevezetesen állottunk meg egy Voerden nevű helységnél, itt szépen szollék annak az paraszt hajósnak s még két stübert is adék, hogy várakozzék bárcsak addig, míg egy kis vajas kenyeret s kevés sajtot falatozunk; de nem is ehettünk csendesesen miatta, alig várakozott tíz minutát. Az a gonosz hollandus fogadós is meghúza, mert a kis kenyérért, kevés vajért és sajtért 1 forintot s hat stübert ránta, igaz, hogy még egy fél boutellia rossz veres bort

is adott. Ez az Voerden legszáltól való városa a hollandiai provinciának Ultrajectum felől; ezen túl vagyon osztán a hollandusoknak egy kis fortalitiumok, melyben csak katonák vagynak és igen jól meg vagyon erősítve, kiváltképpen vízzel erősen körül vagyon véve, ezért is tartatik Hollandia kolcsának. Ezen túl osztán vagyon egy Bodegraeve nevű városka. Estve felé Leydában megérkezénk, Isten kegyelméből, békességben és szállottam *in Hof von Holland* nevű fogadóban és azon estve mindjárt elmentem Abrahamus Gronovius uramhoz, hogy megadjam azon levelet, melyet professor Isellius uram engemet néki commendált volt Basileából, de nem találtam otthon. Onnét elmentem Müssenbroeck uramhoz, hogy ösmerkedjem meg velle, de nem lön szerencsém hozzá, mert most kívül mulat az városon a vacatio alatt. Innét elmenék osztán professor Hemsterhuisius uramhoz, hogy ösmerkedjem meg ezzel a nagy tudományú emberrel is és egyszersmind adjam meg néki a Stoeber uram munkáját s köszöntésit, melyet általam Argentoratumból nékie küldött. De csak az fiát találám, magát nem. Elmenék osztán a collegiumban Kovásznai Sándor uramhoz s ott egy darabig elbeszélgetvén, onnét a szállásomra mentem Kováts urammal s ottan jól vacsorálván, lefeküvénk. Másnap reggel u. m.

22-a Augusti 8 órákor csak magam a szolgámmal (Kováts uram elmaradván Kovásznai uramnál) a rend szerint való hajón megfogadván a Rufot, elmentem Hágában. A Ruf, minthogy egészen csak enyim volt, került Hágáig holl. fl. 1 és 11 stüberben. Megérkeztem Hágában 11 és $\frac{1}{2}$ órákor; szállottam *in Parlament von Engelland* nevű fogadóban és 12 óra tájban elmentem B. Reischak, az ő Felsége követje udvarlására, a midőn is nálla találtam a braunschweigi herceget, ki is most mint curatora a kis Statthalternek, Hágában lakik. B. Reischaknak praesentáltam a passusomat és megjelen-

tettem Hollandiában maradásomat esztendeig. B. Reischak becsülettel látott s ígérte jóakarátját Hollandiában való mulatásom alatt és azt mondá, hogy akkor ebéden leszen a francia Ambassadeurnél, gróf d’Affrienál másokkal együtt, hanem ebéd után menjek fel én is a francia Ambassadeurhez és fog nálla auffirolni. Én azért ebéd után egy hintót fogadtam s ötödfél órakor felmentem az francia Ambassadeurhez, az holott is sok nagy urakból, köve-
tekből s dámákból álló compagniát találtam. B. Reischak auffirolt itten a francia Ambassadeurnek, a spanyol Ambassadeurnek és Ambassadeurnének (ki is B. Reischak leánya) s másoknak, a kik ott voltak. Itt mulattam valami egy órát, mert a spanyol Ambassadeurné clavicordiumon muzsikált. A francia követ igen kegyes úr, sokat beszéllett velem; németül is tudott, de a spanyol követné jöllehet német leány mégis németül nem tud, csak francziául kellett velle beszéllelem; kegyes úri dáma, jól tud muzsikálni is. Valami hét óra tájban innét elbúcsúztam s kimentem az Statthalter Printz nyári mulató residentijába, mely is valami fél órányira vagyon az várostól, ottan reménlvén, hogy találhatom professor Weiss uramot, ki is most szüntelen a Statthalter mellett vagyon s tanítja. De éppen azelőtt valami egy órával elment volt onnét Leyda mellé az maga nyári mulató kertjiben s azért ott se találhatám meg; hanem találtam ott egy Joncourt nevű igen becsületes embert, ki is francia fiú, a mint mondja már tíz esztendeje, hogy a kis Printz mellett vagyon, kinek is históriát s litteraturát s francia nyelvet tanít. Ez osztán elhordozott a házokba, palotákba, melyek is igen csinosok. Kiváltképpen egy nagy palota vagyon, melynek belső része különös szép festésekkel ékes. Elhordozott a kis Printznek háló, tanuló s mulató házaiban is (szintén azon órában menvén ki a Printz a házából a kertben mulatni). Elvitt osztán a kertben, az holott az kis Printzet

is láttam, de nem akarván ekkor velle szemben lenni, elkerültem. Innét a városba visszajöttem és a hintót elbocsátottam. A fogadós gazda itt igen emberséges ember, franczia fiú, nagy roppant háza vagyon, többire teli idegenekkel. Ez a gazda sokat fáradott érettem a városon is szélyel, hogy a Wesselingius uram szállását megtalálhassa, nékem hintót fogadjon, etc. Igen jó asztalt is s szép házat adott, mégis legkisebben meg nem húzott. Hága igen nagy, de igen szép város, a melynél szebbet s csinosabbat sohasem láttam még eddig. Nincsen ugyan kőfallal, vagy valami erősséggel körülvéve, de gyönyörűséges szép épületek vagynak benne, külömben is sok uraság, követek, pompa és vígság vagyon benne, annyira, hogy a kinek pénze s kedve vagyon a világi gyönyörűséghez, vig élethez s pompához, csak Hágában menjen, mert seholt maga kedvinek jobban eleget nem tehet és a pénzt is ott alkalmasint elköltheti. Erre nézve Hágában sokáig vagy sokszor lenni, nem magyar cavalliérnak, nem is magyar erszényhez való.

23-a Augusti reggel 7 órakor megindultam Hágából a hajón, a Rufban s jöttem 10 órákorra Leydában s mindjárt mentem Abrahamus Gronovius uramhoz. Otthon találtam. Szintén az Minutius Foelix editioján dolgozva, egy néhány varians lectiok s codexek is voltak előtte. Az Isellius uram levelit neki megadtam, kedvesen vette és engemet igen nagy szeretettel látott. Déákul beszéltem velle; marasztott Leydában és ígérte szolgálatját itt maradásom alatt is. Innét mentem Hemsterhuisius uramhoz, ki is igen öreg ember; legöregebb professor az ide való hét provinciákban, úgy, hogy senki nálla régibb professor nincsen, mert 1705-ben már Amsteldamban professor volt. Drága jó ember, nagy becsülettel látott, sokat beszéllett velem de re litteraria, az parisi, bécsi, oxoniumi s leydai bibliothecákról. Lambeciusról azt mondá: *Fuit admodum prodigus eruditionis suae*

Dicsérte osztán az itt való professor Wesselingius uramot tudományáról, kivel is Franequerában együtt volt professor. Soha még ennél az Hemsterhuisnél szebb s jobb déákkal nem beszéltem; valósággal ki lehetne nyomtatni a discursusát pro specimine elegantiae latini sermonis; az kik ösmerik s tudnak hozzá, azt mondják felölle, hogy capax volna görögül is olyan szépen és olyan prompte beszélni, mint déákul, olyan nagy görög. Mikor a tudósok itten citálják, vagy egyszer Hemsterhuisust tanításokban vagy írásokban, úgy is szokták citálni: *Magnus Hemsterhuisius, qui omnes Graeciae angulos perreptavit*. Külömben is egyebekben is igen tudós ember.

Innét mentem ismét Müssenbroeck uramhoz, azt gondolván, hogy minthogy vasárnap vagyok, talám befordult a városban, de ekkor se lőn szerencsém látni ezt az nagy embert, melyet igen sajnálok. Osztán mentem az collegiumban professor Schultens uramhoz, ki is igen emberséges ember, ifiú ember. Ezzel németül beszéltem. Azt mondják, hogy jó zsidó, jó arabs, jó persa, jó syrus, jó török, annyira, hogyha midőn az ordoknak valami napkeleti nyelven írott levelek érkeznek, azt mindenkor ehez a Schultenshez küldik és ő szokta fordítani s megmagyarázni belga nyelven.

Innét a szállásomra visszamentem négy órakor délután s egy hintót fogadván, kimentem egy Warmond nevű faluban, az holott is vagyok az nyári mulató kertje és háza professor Weiss uramnak s végtire sok keresésem után itt megtalálám Weiss uramot éppen asztalnál, nagy compagnia volt nála. Elsőbben hogy meglátott Teleki József bátyám uramnak gondolt lenni. Azután megadtam az Bernoulli János uram levelit, Isellius uram levelit és a baseli professor Falkner uram levelit, melyekkel is engemet commendáltanak Weiss uramnak. Ez az Weiss uram igen tudós derék ember s barátságos

ember, engemet jó szívvel látott, sétálni kivitt s velem sokat beszélgetett; lehet tanulni ennek is az conversatiojából. Basileai fiú, derék s gazdag házból való. Oda való professor is volt, onnét Leydában hozták. Leydából a Statthalter Printz mellé vitték s már régtől fogva ott lakik a Printznel Hágában és ottan igen nagy becsületben s kedvességben vagyon. Le is mondott immár a leydai professorságáról; mást is hoznak most helyiben Wittembergából egy Ritter nevűt, azt is tudós embernek mondják. Estvéig ekkor mind Weiss uramnál mulattam, estve osztán visszamentem s Kovásznai uram egy Kováts nevű becsületes enyedi déákkal hozzám jött s osztán együtt voltunk s beszélgettünk négyen jó darab ideig. Leyda szép város, csinosok benne az házak a hollandiai szokás szerint, de az aër nem oly egészséges benne, mint Ultrajectumban, sokkal alább is fekszik Ultrajectumnál. Az fogadós, a hol szállva voltam, emberséges ember, német fiú; tisztességesen acceptált s csak türhetőképpen húzott meg. Szintén el is felejttem vala, mely kies szép kertek vagynak Hága és Leyda között, egész gyönyörűség csak nézni is őket, mely drága szép munkák!

24-a Augusti reggel 9 órakor Leydából a hajón megindultam Kováts József urammal s az szolgálammal s jöttem 7 órakorra estve felé Ultrajectumban. Jövet is annyit fizettem, mint menet; jövet is úgy koplaltam, mint menet s jövet is úgy húza meg egy kis sajtos kenyérért s két pohár serért a vén szipa Voerdenben, mint menet. Estve osztán a szállásomon Utrechtben egy keveset falatoztunk csak hollandus módra.

25-a Augusti egy német traiteurnél ebédeltem, nem tudom még, hogy leszek contentus véle. Ebéd után professor Hahn uramot kerestem, de még nem jött haza Heidelbergából, mely is hazája. Item voltam matheseos professor Castellionius uramnál csak ösmerkedni, de nem volt otthon, osztán most estve maga nállam volt egy

darabig; beszélgetett én velem a sectio conicákról s az calculusokról, de megvallom, hogy ha szabad első tekintetre itélni, rossz opinióm vagyok rolla, mert 1-o magát dicséri jó mathematicusnak, mely ha úgy volna is, nem illik; 2-o a két Bernoulliak tudományokban s tanításokban hibát s fogyatkozást keres, azt mondván, hogy mindent csak anlytice demonstrálnak s resolválnak és nem tudják a geometrica demonstratiók szerint resolválni úgy, a mint kellene tudni azokat a problémákat is, melyeknek resolutiojok könnyebb s világosabb volna methodo grammatica, mint anlytica. Már pedig eo ipso, hogy olyan embereket gyaláz (a kik praescribáltanak in mathesi a tudós világ előtt) nem tarthatom derék embernek. Nem szégyenli azt mondani arról az éles eszű s az egész tudós világ előtt nagy meritumú bölcs Bernoulli Dánielről, hogy tud ugyan inveníálni, de a mit inveníál nem tudja componálni s jól leírni. Pedig én Bernoulli Dánielnél soha jobb s tisztább tanító embert nem hallgattam és nexust valakinek az gondolataiban jobbat s világosabbat mint neki, sohase tapasztaltam. Külömben is, ha jól meggondolja az ember, bajos volna a mathesisben egy olyan embertől új inventiókat várni, a ki azt, a mit már egyszer tud is, nem capax jó rendben s nexussal leírni, mert az mathesisben egyik dolgot a másikból kell az embernek kihozni, megérteni s methodo mathematica deducálni s demonstrálni. Denique meglátom ezután mit ér Castellionius uram s hogy ha lehet-e praeceptora Bernoulliaknak a mathesisben?

30-a Augusti előjövén professor Wesselingius uram Hágából et professor Hahn uram Heidelbergából; elmentem ebéd után mindenikhez. Igen emberséges jó ember mindenik s jó szívvel fogadtanak s mindenik offerálta szolgálatját. Ez az Hahn uram csak ifiú ember, de igen tanult embernek látszik. Wesseling uram már öreg ember, de igen drága jó ember; hogy nálla voltam, sokáig be-

szélgetett velem s megmutatta Herodotust is, melyet most akar kiadni; már a hetedik liberig ki is vagyon szépen nyomtatva. Most az hetediken dolgozik angliai, parisi, bécsi, leydai, római vaticánabéli s más sok régi manuscriptumokból s varians lectionkból. Megvallom, hogy első ösmeretségre is igen megszerettem mind Wesseling uramot, mind pedig Hahn uramot.

31-a Augusti nállam volt ebéd előtt professor Hahn uram; s offerálta, hogy az ide való praetor urbishoz, gróf Nassauhoz s más nevezetes helyekre ösmerkedni elviszen.

6-a Augusti elmentem theolog. professor Voget uramhoz, a ki is itt leghíresebb az theologiában. Drága jó öreg ember. Néhai szegény püspökünket, nem régiben megholt tiszteletes Szathmari uramot (ki is Groningában tanítványa volt) emlegette, kérdezte s igen nagyon dicsérte; úgy az nagyenyedi theol. professor, tiszteletes Borosnyai uramról is jól emlékezett.

6-a Augusti voltam professor Saxe uramnál is, ki is tudós embernek, de kivált nagy antiquariusnak tartatik. Szintén másfél óráig mulattam nálla, sokat discsurált s igen szépen az tudományokról; igen nyájas derék ember. Megajándékozott engemet két kis munkácskájával. Ezt a Saxe uramot Petrus Burmannus Secundus egy világ eleiben kiterjesztett s kinyomtatott leveleivel, szintén most nem régiben, ugyan megmocskolta s mocskolja máig is. Könyvek s holmi manuscriptumok ellopásával és plagiummal is minden kedvezés nélkül vádolja, mely alól még magát Saxe uram ki nem tisztította, jóllehet ígérte, mert a déákok az elmúlt diligentia végén czédulákat ragasztottanak ki az academia ajtajára, hogy magát Saxe uram ezen bectelen hír alól tisztítsa, már megválnak mit csinál. Én soha életemben ezen levélnél mocskosabbat s gonoszabbat nem láttam, nagy ingeniummal is vagyon írva.

7-a Augusti maga nállam volt ez az professor Saxe uram.

8-a Septembris professor Wesseling uramnál voltam Kendeffy úrfival, minthogy az úrfi még nem volt nálla többször.

15-a Septembris nállam volt professor Wesselingius uram, de nem talált ide haza.

17-a Septembris állott bé az diligentia. Reggel elmentem 9 órakor professor Wesselingius uramhoz universalis historicára, kinek is volt több száz tanítványánál a házában. Sokan fenn is állottak, sokan az ajtón kívül a pitvarból is hallgatták, a kik a házban bé nem fértek. Soha tudósabb s jobban kidolgozott leczkéket az Wesseling uraménál nem hallottam. Ugyan tudja a históriát és mindent a világon valami ad illustrationem historiae tartozik.

Onnét 10 órakor professor Hahn uramhoz mentem physicára. Ott is sokan voltanak, majd annyin, mint Wesseling uramnál. Solide kezdett még eddig tanítani Hahn uram is a Müssenbroeck uram physicája copendiuma szerint.

18-a ezen rend szerint való két collegiumaimat jártam.

19-a

20-a a magnificus rectornál theologiae professor Elsnerus uramnál voltam. Igen emberséges, drága jó ember, már alkalmas idejű ember is, leghíresebb pap itt Ultrrechtben ; professor is igen jó.

Ez nap virradólag megholt Leydában a híres Müssenbroeck, alig volt egy hétig fekvő beteg. Erre nézve is jól rendelte az Isten az én gondolataimat, hogy Leydában nem mentem, mert már most, ha ott volnék is, nagy költséggemmel ide jönnék.

21-a jó reggel hozzám küldött a Müssenbroeck uram fia, ki is ultrajectumi kereskedő s megjelentette az atyjának szomorú halálozását. Bánom örökké, hogy ezt a nagy physicus Müssenbroeckot egyszer is nem láthatám, jöllehet néhányszor kerestem Leydában létem alatt.

11 Ez nap is az rend szerint való collegiumaimon voltam.

22-a hasonlóképpen.

23-a Septembris usque ad 15 Octobris semmi nevezetes dolgom, vagy ösmeretségem nem volt, hanem rend szerint való collegiumaimat jártam.

15-a Octobris nállam volt Bergman uram, ide való igen gazdag ifiú-ember, ösmerkedni akarván velem. Sokat utazott Francia- és Németországon. A mint első esmeretségre láttam, igen emberséges embernek ítélem.

20-a Octobris voltam legelsőbben az ultrajectumi bibliothecában, mely nem nagy, a baselihez nem is hasonlítható, másképpen jó rendben vagyon. De bezzeg nem is a baseli bibliothecariust professor Beck uramat találtam benne! hanem egy tudatlan vén hollandust, a ki már 40 esztendőktől fogva custos bibliothecae, mégis soha olyan ökröt nem láttam. A többi között kértem tőle Fabricii Bibliographiam, hogy recensionem scriptorum Bizantinorum keressem meg benne; elmegyén az ostoba és a bibliák között keresi s végtire azt mondja déákul: non est inter codices bibliorum, én is mondtam rá, hogy nem is oda való. Kérem ismét Acta eruditorum Lipsien-sium, hogy de curvis isocronis, de determinatione penduli etc. holmikét keressek fel az Bernoulli Dániel uramtól minap vett levelemnek megértésire s azt kérdi az egy-ügyű, hogy theologus könyv-é? mondtam, hogy nem. Azután meg azt kérdi, hogy ha in folio vagyon-é? Erre a sok együgyűségére megunám vélle tovább bajlódni s egyben oda hagyám; hoc profeci.

22-a Octobris hozzám jött professor Hahn uram s elhozta magával írásban az maga praelectióit a Müsenbroeck physicájára, melyből a nevezetesebbeket magamnak kiírtam a könyvben kötött fejr papirosra. Nagyra becsülem méltán ezen barátságát, melyet senkivel is más-sal nem cselekedett. Ezen Hahn uram minden héten

szeredán publice is tanít és physicum experimentumokat is csinál szépeket, a melyre a professorok közül is, sokan a városiak közül is el szoktanak jönni.

27-a nállam volt *Dáblein úrfi*, kinek is az atyja az ezen respublicabeli statusoknak praesidense, a mellett ad ordines statuum Hollandiae deputatus ezen respublicától az megholt Statthalternek s azon háznak nagy favoritája. Most többire Hágában mulat, ide csak akkor jön, mikor a statusokat bégyűjti. Ezen ifiú *Dáblein úrfi*-nak hozzám való hajlandóságát sokra becsülöm, mert én soha addig az óráig nem láttam, maga jött hozzám, felkeresett, kívánván velem ösmerkedni.

28-a én is hozzá mentem.

29-a ezen *Dáblein úrfi* conversatiót adott, melyben engemet is invitált. Voltunk vagy tizenketten. Igen pompáson acceptált, úgy, hogy akárhová béillett volna. Ezen alkalmatosságom vala a legelső, melyben az ezen universitáson tanuló anglus, német és hollandus grófokkal s bárókkal megösmerkedjem, azokból állván az compagnia.

2-a Novembris professor Hahn uramnál voltam conversatióban.

4-a Novembris *Dáblein úrfi* ismét nállam volt.

17-a Novembris elment ismét tiszteletes Borosnyai Lukáts Simeon uram Helvetiában, Bernában, az honnét idejött volt és Baseltől fogva eddig útitársam is volt a Rhenuson. Oly reménységgel ment pedig oda, hogy egy Burgdorf nevű városkában, a berni cantonban litteras humaniores profiteatur, minthogy itt levelet vett Bernából, melyben oda invitáltatott, azt mondta.

19-a báró Günderothenéknél voltam conversatióban, mely pompás volt. Ezeknek az atyjok a Hessen-Darmstad Landgrafnak udvari consiliarius. Ketten vagynak és egy Freünd nevű gouverneurök, emberséges ember.

20-a a *Dáblein úrfi*nál voltam conversatióban.

2-a Decembris egy conversatiót adtam a szállásomon.

Voltanak nállam vagy tizenhatsz. A többi között nállam volt Milord d'Athlaun öcscestől, gubernátorostól, a ki is derék ember, és báró Günderothenék mindketten s gubernatorokkal, professor Hahn uram, Bergman uram, egy Perponchier nevű hágai úrnak a fia gubernátorostól, D' Ablain úrfi, egy silésiai báró Schlagerndorf gubernátorával, Kendeffi úrfi, etc. Ez az conversatio, hogy az többenél alábbvaló való ne légyen, nékem igen jól felkerült, de a becsüiletem kisebbsége nélkül el nem kerülhettem volna.

4-a Decembris professor Wesseling uramnál voltam estve mintegy három óráig. Derék dolgokról való beszélgetéssel tölt az idő, osztán a veje is theologiae professor Bonnet uram superveniált. Nevezetesen az régi scriptorokról sokat discurláltunk s bizony sokat tanultam csak a discursusából is ennek a nagy embernek. El szoktam hozzá járni, de ilyen sokáig még egyszer sem mulattam nálla, mert igen sok dolga vagyon most Herodotussal is.

5-a Decembris voltam egy conversatioban, melyben professor Hahn uram, professor Castellioni uram, professor juris Rucker uram, Milord d'Athlaun és a több itt való ifiú uraság szokott minden héten egyszer, szombaton öszvegyűlni. Ez olyan, mint egy societás, én is belé íratám magamat és áll mintegy 30 személyből. Mikor az ember béíratja magát, egy aranyat fizet és minden odamenetelekor, ha nem játszik hatodfél stübert, ha pedig játszik tizenegy stübert. Bort, kávét etc. ingyen adnak.

8-a Decembris egy amsterdami gazdag kereskedőnek a fia, Bicker uram hívott el magához conversatioban, ki is most itten tanul; professor Hahn uramnál vagyon szállva. Csak ifiú, egy *de la Port* nevű vén gouverneurje vagyon, igen emberséges ember, kinek is esztendeig négyezer forintja bémégyen Bickertől. E felett az atyja még egy privatus praeceptort is tart mellette jó drágán,

egy czifra szolgát is és hintót két lovat, mely mind sokban kerül; ilyenek itt az emberek. Nem olyan koldusok, mint mi szegény magyarok.

14-a professor Hahn uram hozzám jött és elvitt magával a praetorhoz, gróf Nassauhoz ösmerkedni. Igen drága jó úr. Onnét elmentem Hahn uramhoz időt tölteni együtt.

19-a Decembris voltam conversatióban báró Schlagerndorfnál.

20-a Decembris nállam volt theologiae professor Bonnet uram. Igen jó emberséges ember, híres pap.

H á g a.

1762. die 12-a Novembris megindultam Leydából délután harmadfél órakor tiszteletes Kováts urammal és szolgálammal Handtmannal, hogy párisi útamat continuáljam. Érkeztem Hágában az nap estve hatodfél órakor és szállottam a *Parlement d'Angleterre* nevű fogadóban, az hová is már előre a bagásiámat Leydából elszállítottam volt.

Szombat 13-a Novembris egy órakor báró Reischach, királynénk követje udvarlására mentem hintóban. Délután professeur Weiss uram látogatására a Statthalter udvarában. Estve 8 órakor ismét báró Reischachhoz mentem, ki is az én hintómban ülven, elvitt az spanyol követhez marquis *De Puente Fuertehez* (kinek is az felesége báró Reischach leánya). Onnét az követ szekeriben elmentünk hárman u. m. a marquisné, báró Reischach s én Mademoiselle Hennorthé asszembléban, az holott is igen nagy compagnia volt. Ott voltak a többi között: az angliai és russiai ambassadeurek, az spanyol, borussus, franczia és sardiniai követek etc. Itt nekem is játszodnom kellett. Mademoiselle Hennort ismét ekkor conversatióban hívott magához hétfűre. Az szállásomra jöttem 11 órakor szinte két arany nyereséggel.

Vasárnap 14-a Novembris egy órakor nállam volt professor *Weiss* uram. Egy óra után hozzám jött a spanyol követ az ifiúb. *Reischach*chal. Estve 5 órakor a francia templomban mentem, mely az udvarban vagyon. Prédikáltott *Chais* nevű igen híres és Hollandiában legnevezetesebb francia pap; igen nagy sokaság volt a templomban, mert mikor *Chais* prédikál, a ki másszor a templomban nem szokott is járni, ekkor oda elmegyen. Én nagyobb eloquentiájú papot s tudósabb prédikátort ennél sohasem hallgattam. Estve 8 órakor az spanyol követhez mentem conversatióban. Haza jöttem 11 óra tájban szinte 2 arany vesztéssel.

Hétfő, 15-a Novembris egy órakor az udvarban felmentem professor *Weiss* uramhoz, hogy az Statthalternek udvaroljak, de az *Hessen-Casseli* Landgrafnak két nagyobb fiai szinte azon minutában jöven oda azon végre, várakoznom kellett. Azok onnét nagy pompával kimenvén, engemet introducált az szolgálatban lévő camerarius és mintegy fél fertály óráig a Statthalter Printzzel beszélgettem francziául. A Printz valami 14 esztendősi ifiú; holmi apróság kérdésekből s feleletekből állott az egész discursus. Két órakor báró *Reischach*hoz mentem ebédre, oda lévén invitatus. Öt órakor onnét haza jöttem s kapitány Szalai uram hozzám jött. Hatodfél órakor a francia comoediában mentem. Ott voltak az Statthalter Printz, az gubernatorával, a wolfenbütteli (duxxal) s több udvari kavallérokkal; a weilburgi Printz s Printzné (ki is a kis Statthalter Printz nénye), a hessencasseli két Printz etc. Az comoediából kilenczedfél órakor elmentem conversatióban Mademoiselle *Honner*thez. Ott voltak ekkor is sok követek, dámák és a hessen-casseli két Printzek is (az idősebb valami 19 esztendősi, az kisebbik valami 17 esztendősi). Itt is játszám, még pedig szerencsésen, mert 3 forintnál többet nem veszték, pedig nagy játékot kellett ját-

szodnom, a melyen 100 forintot el lehetett volna könnyen vesztenem.

Kedd, 16 Novembris tizenkét órakor elmentem a *gróf Bentinck* (ki is a leydai académia curatora és Hollandiában a legelsők közül való) udvarlására, de otthon nem találtam. Onnét az ifiú *gróf Bentinckhez* mentem, kit is otthon találtam. Ez az öregnek a fia, igen derék ifiú ember. Generalis *de Teuillnél* ösmerkedtem volt meg véle Zeülenben. Onnét professor Weiss uramhoz mentem, kivel is a Statthalter cabinetját megnéztem, melyben igen szép antiquitások és sok mindenféle raritások vagynak. A híres gróf *Toms*, a *Boerhave* veje cabinetja is most a Printz cabinetjában vagyon; negyvenezer forintokkal aquiráltatott és minden nap aquiráltatik. Ezt megjárván, felmentem Weiss urammal az *anti-camarában* és magamat bejelentetvén egy camerarius által, a ki szolgálatban volt, a wolfenbütteli herczegnél, audientiát adott. Kivel is németül beszéllettem, szinte fél fertály óráig nálla lévén. Igen kegyes jó Printz, mindenekkel szereteti magát. Engemet is leültetni méltóztatott és az ajtón kívül két-három lépésre kikisért. Az udvartól haza jöven, ebédeltem; kapitány Szalai uram is nállam volt ebéden. Az alatt, míg az udvarnál mulattam, mind az öreg, mind az ifiú gróf Bentinck nállam voltanak, de otthon nem taláلتanak. Hatodfél órakor a francia comoediában mentem, az holott is igen szép operát játszódtanak.

Szereda, 17-a Novembris tíz órakor elmentem az idősbb Bentinckhez, de nem találtam. Onnét mentem az francia paphoz *Chais* uramhoz, ki is igen prága jó ember, jó szívvel is látott. Onnét mentem professor *Weis* uramhoz, kinek is a bibliothecáját megnéztem, igen szép és jó könyvei vadnak, kiváltképpen ad jus publicum Germaniae; ekkor el is búcsúztam tőlle. Tizenkét óra után consiliarius *Perponchéhez* mentem, kit is Utrechtben ösmertem volt. Onnét báró *Reischachhoz* mentem

búcsúzni, ki is egy adresszet adott az ő Felsége brabantiai minister plenipotentariusához, *Cobentzel* ő excellentiájához Bruzelben. Adott ismét önként s minden kéresem nélkül két könyvnek titulusát, melyeket nagyon recommendált, hogy megszerezzek és megolvassak és az által eretnkségemből az igaz római vallásra térjek; ezek közül egyik a *Bosuet* híres *Expositioja a római hitnek*. Ebéd után hat órakor gróf *Bentinckhez* mentem, ki is igen szívesen látott és arra kért, hogy ha már elmegyek Hágából, bárcsak egy jó barátomat adresszirozzam hozzája, kinek is szolgálhasson. Ez igen affabilis derék nagy úr, sokat experiált s nagy dolgokban forgott ember. Bécsben is volt ambassadeur és a magyarokhoz igen különös jóindulattal vagyon. Hollandiában igen nagy respectusú s hatalmas úr. Ebéd után nállam voltanak Perponche uram és a franczia pap *Chais* uram. Estve 8 óra után báró *Reischachhoz* léven invitatus, oda mentem conversatióban s ott is vacsoráltam. Ott volt szerencsém az oroszai *ambassadeurrel Gross* ő excellentiájával kártyázni, de nem vesztettem. Éjfélkor onnét szállásomra mentem.

Csütörtök, 18-a Novembris a bágásiamat elindítottam Rotterdamban, magam délután 1½ órakor elindultam hajón Hágából. Eleget igyekeztem Hágában létem alatt, hogy *Schevelingában* kimenjek, (mely is egy kis óra gyalog Hágához, félóra hintón) a tenger meglátására, de mind olyan vastag ködös napok voltak, hogy semmit se láthattam volna. Alig jöttünk ki Hágából *Delph*t felé, hogy az idő fel kezdett tisztulni. Ugyancsak útamot contináltam *Delph*tig. Oda érkeztem 3 óra előtt; ott mindjárt egy lektikát fogadtam két lóval és arra felülvén Kováts urammal, vissza mentünk Hágának egy részin keresztül, el *Schevelingában*; ott a tengert megnéztük és egy darabig a refluxust cum delectatione szemléltük s az halászokat néztük. NB. A lektika két kerekű lévén a hollandiai mód szerint, magam kocsiskodtam a szekér-

ből, Kováts uram rossz kocsis lévén. A szolga uram a bakkon állott hátul. Ugyan úgy is meghajtottam, hogy hat óra előtt ismét *Delphiben* voltam és hat órakor onnét a hajón elindultunk Rotterdamban. 8 órakor Rotterdamban érkezünk és a *Schweniskopfhoz* szállottunk; a bagasia már oda elérkezett volt hat órakor.

Hágában bizony nagy contentummal voltam s örömet ottan többet is mulattam volna, de az tél beállván, párisi útamot siettetnem kellett. A felett a mindennapi szekeren való idestova járás, az ott való életmódja s mindennapi conversatióban való járás, kártyázás az erszénnyemmel sokáig meg nem egyezhetett volna.

Rotterdam.

19. Novembris tizenkét órakor elmentem *Mermann* uram látogatására, ki is igen derék tudós ember; professor *Wesseling* uram commendálta volt, hogy ösmerkedjem meg vélle. Igen szép és nagy bibliothecája vagyon, sok és igen ritka könyvek s manuscriptumok is vagynak benne. Ez adott ki egy *Corpus juris civilist* in folio 6 tom. Irt egy könyvet is *De calculo fluxionis* in 4-to. Most dolgozik *Origines typographicas*, melynek conspectusát már in 8° ki is bocsátotta; nekem is adott két exemplárt belőlle. Az munka is maga nem-sokára kijön, igen nagy munka leszén és pompásan jön ki, a mint az kezdetiből láttam. Ebéd után *Schlemm* nevű kereskedőhöz mentem, ki is az Hollandiában vett könyveimet elszállította Ulmában és ígérte jóakarátját, hogy a többiket is oda elszállíttatja, melyeket Leydában vettem s hagytam és a melyekre még commissiot hagytam Leydában s Utrechtben *Luchtmanns* és *Padenburg* nevű bibliopoláknak, hogy számomra vásároljanak. Onnét ismét *Mermann* uramhoz mentem búcsúzni, ki is igen jó szívvél látott, holnap ebédre is marasztott, de reggel elszándékozván indulni nem ígérkezhettem.

Rotterdamból 20-a Novembris megindultunk 3 órakor délután egy hajón, melyet *Jacht*nak hívnak. Reggel el nem indulhatván a szélnek miatta és a refluxusnak nem léte miatt. Fogadtam meg a *Jachtot Mordeckig* (mely circa 7 óra Rotterdamhoz) húsz forinton. Rend szerint 15 forinton szoktanak egy olyan *Jachtot Mordeckig* fogadni, de ez az *Jacht* legjobb és pompásabb lévén Rotterdamban, 20 forintot kellett fizetnem Schlemm uram recommendatiojára. Akár egy személy legyen benne, akár tíz, akár húsz, az ember se többet, se kevesebbet azért nem fizet és az hajó egészen az embernek dispositiójában vagyon és senki más belé nem mehet. Igen szép és nyugodalmas épület; olyan commode vagyon az ember benne, mint az maga szállásán. Ez az melyet fogadtam kétezer aranyban került. Vagyon benne egy szép ház meubilirozva, selyem materiával és bársonnyal borított székekkel, szép aranyos tükörökkel felékesítve. Egy más ház székek és asztal benne, egy tüzelő kemencze, négy szép paplanyos ágy. Egy más ház kemenczével az is és két ágygyal, székekkel etc. Egy főző konyha, egy kamara, egy árnyékszék és egyéb alkalmatosságok. Az házak mind üveg ablakosok és igen esinosok. Soha ennél szebben nem utaztam. Az egész *Jacht*ba csak hárman voltunk: én, tiszteletes Kováts uram és Handtmann; azonkívül a hajós kapitány két hajóssal. Hogy az idő jobban teljék a tűz előtt olvasgattunk, beszélgettünk és egy boutellia malagai bort iddoggáltunk piskotával. Bárcsak így lehetne utaznunk mind Parisig! Estve 7 óra tájban a vasmacskát levetették a hajósok és megállapodtunk a vízen, mert a szörnyű nagy köd miatt és a szél miatt nem lehetett mennünk. Ezt a *Jacht*ban íram.

21-a Novembris reggel 4 órakor ismét megindultunk, de reggel 11 óra tájban ismét meg kellett állapodnunk egy *Kinderdeck* nevű igen hosszú falúnál.

Ott kikötöttünk és én Kováts urammal az falúban bementünk s provisiót vettünk, csak a milyent kaphattunk; az hajóban ebédeltünk. Ebéd után 4 órakor ismét megindultunk, estve 8 órakor megállapodtunk, 11 órakor ismét útnak eredtünk és egész reggel 6 óráig mind mentünk.

22-a Novembris reggel 6 órakor *Mordeckben* érkezünk. Ott egy kocsit fogadtam két lóval 23 forlinton *Antverpiáig*. Estve egy *West-Wesel* nevű brabantiai faluban megháltunk, az út igen rossz lévén. Akkor estve visitálni akarták a bagasiánkat a királyné részéről, hogy ha nincsen-e valami contrebant egyetmásunk. De a visitátorok olyan gaz és negligens emberek voltak, hogy még csak meg se nézték az egyetmásainkat, mégis önként offerálták magukat, hogy *plombirozzák* az bagasiánkat, hogy ne bajlódjunk a több brabantiai contoroknál a visitatioval; plombérozták is, jöllehet, nem tudták mi van a ládáinkban. Így csalják a mi királynénkat egy néhány schilling trinckgeldért!

23. Novembris kedden tíz órakor Antverpiában érkezünk. A város igen szép helyt fekszik, de szegény állapotban vagyon. Ott a *Bruxelle-város* nevű fogadóban szállottunk. Az fogadósné niderlandi csipke taszlíkkal kereskedvén, nekem is elada 5 pár taszlít, kit hat, kit hatodfél, kit hét aranyon. *Antverpiában* egy hintót fogadván két lóval 15 forinton, estve *Bruxelben* érkezünk 7 órakor (mely 8 óra Antverpig). *Mechlinia* közép útban vagyon, által jöttünk rajta; igen nagy és igen-igen rongyos város, mintha puszta volna. *Bruxelben* érkezvén, az város kapuja már bé volt téve és bé nem akartanak bocsátani, hanem a nevemet egy czédulára felírván, egy katonától elküldöttem a bruxeli gubernátorhoz, *Dux d' Ursethez*, ki parancsolatot adván béeresztettenek. Szállottam a *Királyné* nevű fogadóban.

24. Novembris, szerdán egy *Laquaist* és egy hintót fogadtam napszámra. Délbe a gróf *Cobentzel* ő excel-

lentiája udvarlására mentem. A *bárá Reischachtól* való adresszemet megadtam, igen jó szívvvel látott, ebédre is megmarasztott. Sok dámák és urak voltanak ebédjin, mintegy 15 személy volt asztalnál. Igen nagy és pompás udvart tart ez a gróf, olyat, hogy ritka németországi Printznek vagyon olyan. A grófné Pálfi leány, drága asszonyság, de magyarul nem tud; engem megmegpirongatott, hogy miért változtattam el a magyar köntösömet, melyet legszebbnek tart. Estvére conversatióban invitálván magához a gróf, 6 órakor oda mentem. Igen nagy és szép *assamblée* volt nálla, *Printz Károly* is ottan volt, a kinek is ő excellentiája praesentált. Parancsolt ő excellentiája, hogy holnap ő excellentiájával az udvarhoz menjek fel a *Printz Károly* udvarlására és, ha az udvarnál nem ebédlek, ismét ő excellentiájához menjek holnap ebédre.

25. Novembris, csütörtök. Reggel 11 óra után *Printz de Horn* udvarlására mentem, onnét az udvarhoz és ott voltam ebéden. Printz Károly parancsolván reggel 9 órakor egy udvari Laquais által, hogy ottan ebédeljek. Tizenötön voltunk asztalnál. Printz Károly mellett ült az francia követ, mellette én. Mind ebéd előtt, mind ebéd után sokat beszéllettem Printz Károlylyal, de kivált ebéd után. Igen kegyesen beszéllett velem és másokkal is; sohasem gondoltam volna, hogy olyan jó és magát mindenekkel szerettető Printz legyen. Estve 6 órakor a francia comoediában mentem, az Printz is ottan volt és magam is a Printz Logijában a Printtzel együtt voltam, s más udvari cavallérokkal. A comoedia vége felé a gróf Cobentzel ő excellentiája Logijába mentem ő excellentiájának köszönni.

26-a Novembris, pénteken. Délben Printz Károlyhoz mentem és a szolgálatban lévő camerarius által békijelentvén magamat, audientiát kértem, melyet obtinuálván, Printz Károlyhoz bémentem és elbúcsúztam. Onnét gróf

Cobentzel ő excellentiájához mentem ebédre. Ebéd után ő excellentiája egy adresszet adott Párisban gróf Starhemberg ő excellentiájához. Onnét Printz *Hornhoz* mentem búcsúzni.

27-a Novembris, szombaton. Reggel 9 órakor megindultam Brűxeltől egy kocsin (melyet megfogadtam Párisig 3½ Louis d' oron) postán. A posta lovakon igaz, hogy hamarébb lehet útnazni, de igen sokban kerül. Nekem Brűxeltől Párisig éppen 30 aranyomban került. Ez nap éjszaka megháltunk Brabantióban a legutolsó stáción.

28-a Novembris, vasárnap s azon éjszaka mind mentünk Flandrián által. *Valencien* a végváros Brabantia felől és igen jól meg van erősítve. *Cameracumon* is keresztűlmentünk, az is nagy erősség. Annál is erősebb *Peron* vég franczia város Flandria felől, Picárdióban. Itt ebédeltünk 28-a Novembris, vasárnap.

29-a Novembris, hétfűn reggel 9 órakor Isten kegyelméből szerencsésen megérkeztem *Párisban*. Szállottam a l' Hôtel de Bretagne ruē et Croix des petits champs. Egy *Laquaist* is fogadtam.

30-a kedd. *Clairaut*, de la *Condamine* uraimékhoz mentem, kikhez is *Bernoulli* Dániel és János uraiméktől voltam adresszirozva. Du *Voisin* uramhoz is mentem, ki is a hollandus követ mellett való káplány, ehez *Colonellus* de *Martine* uramtól voltam adresszirozva *Leydából*, ki is nékem igen jó barátom s derék jó ember.

1-a Decembris, szerdán szállást fogadtam a l' Hôtel de Tours ruē du Paon, Faubourg Saint Germain. Holnapjára 180 franczia forinton. Estve oda is költöztem egyetmásimmal. (Igen szép szállásom volt, a gazda *Vailler* igen emberséges jó ember,) meg is maradtam ezen szálláson egész elindulásomig.

2-a Decembris *Grand* nevű becsületes *banquier*hez mentem, kihez adresszirozva voltam *Colonellus* de *Mar-*

line uramtól, úgy pedig, hogy ha megszorulok 2000 francia forintot adjon nékem az de Martine uram erszényire (mely barátságát nem lehet eléggé megbecsülnöm annyival is inkább, hogy önként kérésem nélkül cselekedte.)

4-a Decembris Clairant és Du Voisin uraiméknál voltam.

5-a Decembris reggel Clairant uramnál voltam kávézni, onnét de la Condamine uramhoz mentem, egy erudita societas lévén nálla egy óráig.

6-a Decembris az ő Felsége követjénél gróf Starhemberg ő excellentiájánál voltam legelsőbben, megadván ő excellentiájának két adresszeimet, melyik közül egyiket gróf Cobentzel ő excellentiája adott volt Brükselben; a másikat pedig gróf és cancellarius Bethlen Gábor úr ő excellentiája méltóztatott volt küldeni kérésemre még Utrechtben létem alatt. Gróf Starhemberg ő excellentiája igen kegyesen látott.

6-a Decembris de la Condamine uram nállam volt. Az nap együtt Clairant uramnál ebédeltünk. Ebéd után mind együtt az Scienciarum Academia gyűlésében mentünk négy órakor.

7-a Decembris de la Lande uramhoz mentem, kivel is Clairant uram ösmertetett meg.

8-a la Lande uram nállam volt. Ebéd után a leczkéljire mentem au College Royale, melyet ad De constructione navium.

Minthogy Clairant, De la Condamine, La Lande, du Voisin, Grand és Abhard uraimékhoz és gróf Starhemberg ő excellentiájához igen gyakran s némelyikhez majd minden nap elmegyek, arról ezután nem írok. Időm sincsen, hogy napról napra írogassak, a mit lehet felírok diribbe-darabba.

Gróf Starhemberg ő excellentiájánál megösmerkedvén egy ebéd alkalmatosságával három egy testvér

Schwartzenberg bécsi Printzekkel. 15-a Decembris, udvarlásokra mentem.

16-a Decembris, a három Printzek hozzám jöttek.

18-a nállok ebédeltem. Igen drága jó ifiú Printzek. Az Gouverneurek báró Ranconnet, igen derék ember. 20-a innét Bécsben indultanak.

19-a La Lande urammal beszéltem egy tanító iránt az astronomiában, a ki hozzám járjon.

20-a nállam voltanak ebéden Clairant, de la Condamine, La Lande, du Voisin Rousselot, Gastel uraimék. Az ebéd 66 francia forintba került. Ebéd után Clairant s Condamine uraimékkal elmentem Buffon uram látogatására, kinek directioja alatt vagyon a király historia naturalis cabinetja, melyet megmutatott.

21-a Decembris astronomiát kezdettem Isten segédelmével tanulni Rousselot uramtól, kit is La Lande uram commendált. A mi az observatiokat illeti, azokat La Lande uram mutatja meg az observatoriumon, az hova elhíva, mikor szép idő vagyon s oda megyen.

7-a Januarii 1763. bálba voltam az spanyol ambassadeurnél de Griwaldi (Marquis) ő excellentiájánál reggel ötödfél óráig. Csak dáma több volt háromezrénál. A mely bálokat azután is adott, azokban is elmentem, (ulula cum lupis cum quibus esse cupis).

18-a Januarii. Grand és Abhard uraiméknál voltam bálban, minthogy ott igen ösmeretes s majd mindennapi vagyok. Külömben a bálozáshoz nem igen nagy kedvem lévén, más bálokbán nem voltam. Az mely bálokat az *operások* adnak, nem jártam, egyszer voltam ott, hadd lássam. Alig állhattam a lábamon a sokaság miatt.

10-a Februarii egy ebédet adtam. Nállam voltanak: Clairant uram s a húga, Du Séjour uram (conseiller a la Cour des Aides), a fia (conseiller au Parlement), mr. Forlier feleségestől (az kinél Clairant uram szokott estvéként parisi módra calculálni), mr. Marigni, La Lande

úram, Smith úram medicinae doctor, Clairant úram doctora. Az ebéd 100 francia forintomba került.

21. Fevrier, egy tánczmestert fogadtam 24 francia forinton, 12 leczkéért. Ez olcsó.

26. Fevrier egy ebédet adtam. Nállam voltanak Grand úram feleségéstől, leányostól; L' Abhard úram öcscestől, Du Voisin úram, De la Brouë úram a collegája, Vargnier úram, Voisin úram s én barátom. Az ebéd itt is a szokás szerint jól felkerült.

Martius kezdetén La Lande úram Angliában ment. Minkeelőtte elindult volna *De l'Isle* úramhoz vitt s velle megösmertetett. Igen vén, jó ember, nagy astronomus, de öregségire nézve nem dolgozhatik. Egy *Messiers*snevű ifiú ember vagyon mellette, a ki helyette dolgozik, s az *De l'Isle* úram observatoriumában observál. Ennél nem tartanak Parisban egyet is, a ki jobban s nagyobb praecisioval observáljon, de tartanak jobb astonomust eleget. Kérte De La Lande úram, hogy absentiajában mutogasson nékem némelykor holmi observatiokat s ígérte jóakaratiját. Már egyszer voltam is velle az *De l'Isle* úram observatoriumában.

Három egy testvér *Printz de Waldeck* érkezett Parisban, kikkel is gróf Starhemberg ő excellentiájánál megösmerkedvén ebéd alkalmatosságával, hozzájok mentem; a Printzek is azután nállam voltak. Mind a három ifiú s drága jó Printz.

15-a Martii. Versaliaban mentem (az hova is az ambassadeurek minden kedden el szoktanak menni udvarhoz), az holott is gróf Starhemberg ő excellentiája a királynak, királynénak, dauphinnak, dauphinnénak és az egész királyi familiának praesentált. A király nem szólott egyebet, csak azt kérlette, hogy micsoda országból vagy inkább honnét való vagyok. De madame *Adelalde*, a ki is ekkor beteg lévén, ágyon volt, discourált velem s kérdezősödött. Ekkor *Duc de Pralin* ő excellentiájánál ebédet adtam az ambassadeurekkel együtt.

Minthogy egyszer praesentálva lévén, minden kedden, ha tetszik, az ambassadeurekkel együtt az ember az udvarhoz mehet s vélek együtt a királyhoz s királyi familiához béméhet. Az következő kedden is u. m. 22 Martii udvarnál voltam, s az ambassadeurekkel együtt bementem a királyhoz, királynéhoz, etc. etc. Ekkor is *Duc de Pralinnél* ebédeltem. Parisból pedig De la Condamine urammal mentem Versaliában, vele is jöttem vissza.

23-a Martii. *Printz de Cantin*ak praesentáltattam a camerariussa *Ballif de Chambrillant* uram által, mert az ambassadeurek nem szoktanak nálla praesentálni.

31-a Martii, nagy csütörtökön Versaliában mentem egy nevezetes ceremoniának megnézésire az udvarnál. A király 13 szegény kis gyerekek megmossa s megcsókolja a lábát, s azután ebédet ad nekik. A királyi vérből való Printzek hordják az ételt s az királynak viszik, ki is elvévén kezekből, számokra egy-egy kosárban rakatja kinek-kinek egyenlő részit s elbocsátja őket. Ez délelőtt szokott megessni. De semmit se láték, mert mikor minden el volna rendelve és mi is öszvegyülekezve várnök, hogy a király kijönne, azt kiáltják, hogy a király rosszacskán érezvén magát, semmi ceremonia se leszen és így ki-ki közülünk dolgára mene. Ekkor egy fogadóban ebédeltem, drágán, de rosszul.

Ebéd után 3 órakor ismét azon házban öszvegyülekeztünk az udvarnál, hadd lássunk egy más hasonló ceremoniát, mert ebéd után a királyné s a királyi vérből való princesssek hasonlóképpen cselekesznek 13 szegény kis leánykával. Ezt láttam is, elég szép. Ennek alkalmatosságával egy pompás, de hitvány prédikációt is hallék, melyet a királyné jelenlétiben azon házban egy abbé (nem tudom a nevit) elmonda, vagyis habara, mint a gyermek a leczkéjit. A több részit a ceremoniának az isteni szolgálatban az renni (de Renne) érsek vitte végben.

Egy vasárnap Grand urammal gyalog megkerültem Parist a Boulevard nevű sétáló helyen. A kerülete négy francia mértföld, oda nem érve a Boulváron kívül lévő három fauxbourg: St. Honore, St. Antonie, St. Martin. Mi is négy órát töltöttünk el megkerülésiben, pedig jól meggyalogoltunk. El is fáradtam volt, de a szekeremet haza küldvén, nem tudván, hogy oly sokat gyaloglok, csak az apostolok lován kellett haza jönnöm Grand uramhoz, az holott is ebédeltem.

2-a Aprilis, az királyi observatoriumban voltam Rousselot és Messiers és Kováts uraimékkal. Igen szép nagy és erős épület, faragott kövekből, szép és felemelt helyen is fekszik. L'abbé Chape, academia membruma, astronomus, ki is az observatoriumban lakik, az instrumentumokat megmutogatta csak kevés idő alatt, mert majd semmi sincsen, négy astr. quadranson kívül, melyek közül is az egyik igen szép és nagy. Az observatorium alatt levő mélységekben is leszállottunk kő grádicsokon, fáklyával; 90 lábnyira vagy a föld színétől. Pinczéknek (caves) nevezik, sok és hosszú utcákból áll, melyek is keresztül-kasul vadnak, úgy, hogy a ki nem tudja a járást, elvesztené magát benne fáklyával is. Mind kőből vadnak kivágva, sok helyen szorosak és vizet csepegnek a kősziklák.

13-a, az Scienciarum Academia gyűlésében, vagyis húsvét után való béállításában jelen lévén, a több memoire-ok között Cassini uram olvasott egyet, mely is volt az Németországban a parisi meridianus prolongatioja végett tett utazásáról, s operatiojáról való historica relatioja. Igen prodigus volt a németországi fejedelmeknek megdicséreseken, az elsőől fogva az utolsóig, úgy, hogy egyik sem tarthatja magát megdicsértetettnek, mert mind egyaránt s felette meg voltak dicsérve.

Egy lengyelországi Printzet *Czstarowrensky* nevűt ösmertem meg gróf Starhemberg ő excellentiájánál s

De la Condamine uramnál. Nálla voltam, ő is nállam volt s azt ígérte, hogy Erdélyben jön.

Varnier uram megösmertetett *Ferdinand Berthoud* urammal, ki is igen nagy mechanicus s híres órasmester az pendulumok csinálására. Most invenióált egy machinát a longitutodonak a tengeren való megtalálására, melyet megmutatott s Angliában való elindulása előtt az Aca-demiának praesentált. Mert Camus urammal együtt a király parancsolatjából az Academiától Angliában küldetett egy hasonló végre invenióált új machinának examinálására, melynek is egy *Harison* nevű anglus az inventora.

17-a Aprilis, *Le Peaute* nevű híres órás mesterrel, a kinél lakik *La Lande* uram és a ki a király számára szokott dolgozni, Rousselot urammal és tiszteletes Kováts urammal Passiban voltam (egy kis óra Parishoz), az holott is 1-o a király házait, melyeket hívnak *à la Meute* megjártam, nem igen szépek; 2-o Dom. Noëlet meglátogattam, velle megösmarkedtem, ki is Benedictus szerzetiből való, *de Passiban* lakik igen szép házakban, melyeket a király vett s készíttetett a maga physicum instrumentumainak tartására. Igen szép és sok instrumentumokkal ékes a király kabinetja, melyeknek is nagyobb s neme-sebb részit ez a Dom. Noële készítette s készíttette; mostan is szüntelen azon dolgozik s dolgoztat. Neveze-tesen egy telescopiumat csinál, melynek is 22 láb a hossza, 22 pollex a diametere s 2 linea, ennél nagyobb telescopium még nem volt; kételkednek sokan, ha a jósağa megfelel-e a nagyságának; háromszázezer franczia forintban fog felkerülni. NB. *Mademoiselle Romanse*, a király maitresse, Passiban lakik; láttam kívülről a házat, nem derék. Igen szép, azt mondják, sokszor látja a király, egy fia is vagyon tölle. NB. Dom. Noële friss ember, sokat beszél, a király előtt kedvessége s nagy credituma vagyon, de Parisban pédántnak s charletánnak tartatik.

Az pápa nunciussa testvéröcscsével, *Princeps Colonndval* megösmarkedtem, a Del'Isle uram observatoriumában is voltam vélles a Jupitert observáltuk; keveset ért az efféléhez, egyébhez sem sokat, külömben igen derék Printz.

A király *bibliothecájában*, a *Sancta Geneveva bibliothecájában*, az *Benedictinusokében* kivált gyakran voltam. Nagyobbat, szebbet s válogatottabbat ezeknél sohase láttam. Ugyan vannak manuscriptumok, kivált a királyéban! A St. Geneveva *bibliothecájában* sok könyv s nagy collectio vagyon a németországi históriára, theologiára s ecclesiastica históriára; sok ritka könyvek is vadnak benne. A *bibliothecarius*, midőn a Sixtina bibliának első editioját in folio (mely is igen ritka), megmutatta volna s azután a Clementinát is, kérdem tőlle tréfálózva, hát már a kettő közül melyik az authenticum? (mert a kettő külömböző és az egyik egy, a másik más pápától vagyon authenticizálva), azt felelé, hogy egyik sem, mert ők nem hiszik a pápák infallabilitásokat. E sok szerze-testől. De ennél jobb felelet nincsen arra a kérdésre. Ezen klastromban lévén pater Barrét is, meglátogattam, ki is 14 tomust írt in 4° francziául a németországi históriáról. Igen friss öreg ember.

A királyi *bibliothecában* sok magyar históriára való könyvet találtam és igen ritkákat, melyeket fel is jegyeztem.

A pater *Benedictinusokében* nagy collectio vagyon a régi paterekből és a franczia históriára. Itt feles jó könyveket vettem, melyek kétszer voltanak meg nállok. Az *bibliothecarius Dom. Pater* igen jó emberem, derék tudós és emberséges ember.

23-a Aprilis. *Charentonban* voltam (két óra ide). Itt volt a protestánsoknak az a híres synodusok; az a szép és nagy templomok, melyet Ludovicus XIV. elhánnyatott fundamentumából. Ide jártanak templomban a

parisi protestánsok; a nanetumi edictumnak revocatioja előtt, Párisban templomok nem lévén. Most azon a templom helyen apácák vadnak s az ők templomok, melyben bémentem (Du Séjour urammal voltam) és az oltárnál jobb kéz felől láttam egy tableaut, mely is Ludovicus XIV. reprezentálja, midőn a boldogságos szűznek adja a protestánsok templomát, melyet a Religio tart jobb kezében s térden állva nyújt a Szűz Máriának, ki is a király s az Religio eleiben nagyon festve felhők között, angyalokkal körülvéve. A király a Religio jobb keze felől állatott, kit is környülvettek a püspökök, érsekek és több ilyen szörű szerzetesek, minden rosznak s üldözésnek veszedelmes kútfejei.

25-a Aprilis, nállam voltanak ebéden Du Voisin, Varnier, Messiers, Rousselot, Le Peaute, Dom. Pater uraimék, jó kedvünk volt, sokat tréfálóztunk.

30-a Aprilis. Le Peaute urammal (ki is l'Horloger du Roy) és Kováts urammal együtt *Margliban* voltam az király házának, kertinek (az hová is más napra várták a királyt s nagy készület volt) és az ott lévő híres hydraulica machinának megnézésire. Mindent megjártunk, de szerencsétlenek voltunk, mert egész nap mind csorogva esett. A kert igen szép, az házak is alkalmasok, szebbek, mint az Passiban valók. A machina igen nagy és szörnyű költséges, de nem igen composita. Vagyon különös descriptioja francziául. Desaguliers is leírta a physicájában. Estve onnét lucskosan haza mentünk.

Mindenektől elbúcsúzáván 2-a Maji (a parisi szokás szerint) estve 8 órakor; elindultam Párisból egy olasz fedeles kocsin, melyet Parisban vettem, tiszteletes Kováts József urammal s a szolgámmal Handtmannal, Basel felé egyenesen. Párisból Charantonban holnapszámra fogadott párisi magam lovaimmal mentem, ott posta lovakot vettem négyet s két Postillont a franciaországi szokás szerint. Egész éjszaka utaztam volna, de mikor Chara-

tontól egy órányira volnék, az első vastengelyem derékban kettétört és egész'éjszaka ott az út közepin voltunk ; hideg és nagy szél volt. Az közelebb való faluból (mely is oda háromfertály óra) parasztokat hívtam s azokkal nyomorogván, reggel valami nagy bajjal egy paraszt szekeren a szekeremet *Boissy St. Leger* nevű útamban levő faluban bévontattam. Egész nap a szekerem helyben-állításán dolgoztattam ; estve felé onnét elindultam s útamát egész éjszaka folytattam. De másnap délben nagy szerencsétlenségemre ismét egy nyomorú faluhoz közel (*Sourdinnek* hívják) ugyanazon vastengelyem kettétörék, ott kelle maradnom egy fogadóban, a tengelyemet ismét megforrasztatám. Itt történet szerint egy francia falusi paraszttal sokat beszéltem, a ki nagy álmélkodásomra a *Hugenius*, *Newton*, *Leibnitz*, *Bernoulliak*, *Cartesius* és *Volffius*, *Becouverteiről*, munkájokról, érdemeikről, veszedéseikről, superficialiter ugyan, de sokat *raisonnirozott* s nagy *historica cognitiót* mutatott. A két rendbeli tengelytörés, a sok nyomorúságon s hátramaradáson kívül 96 francia forintomban került. Jó a vastengely, ha jó, de ugyan rossz, ha rossz. Nekem annyi nyomorúságom volt velle, hogy 7-a Maji reggel 6 óra után érkeztem meg Baselben Parisból, az hová is másképpen 4-a megérkezhettem volna úgy, a mint én jöttem, postán éjjelnappal, mindenütt kirakott jó úton. Mert csak két éjszaka háltam meg öt nap alatt Páristól fogva Baselig, nem mervén éjszaka a tengely miatt útozni, kivált a hegyek között, Franciaország széle táján.

Parisról sokat írnék, ha nem volna szükségtelen. Rövideden azt írhatom, hogy az ember ott sok jót s sok rosszat tanulhat, tudós s bolond emberekkel társalkodhatik, rossz példából gyakrabban tanulhat, mint jóból, ha tisztességesen akar élni, sokat költ.

NB. A hintóm minden holnapban 336 francia forintomban került.

7-a Maji reggel 6 órakor Baselben érkezvén, dél tájban professor Daniel Bernoulli és Johannes Bernoulli uraimékhoz mentem, azután a több praceptoraimat s jó barátaimat is meglátogattam. Soha talám hazámban is jobb szívvel nem fogadnak, mint Baselben.

A Koronához, Hauser uramhoz szállottam, az hol ott is gyakran láttam praceptoraimat s jó ösmerőseimet, kik is minden nap eljötte nek hozzám, hol egyik, hol másik.

Az a híres bernai ifiú tudós ember, *Schmidt* uram, nagy antiquarius és a ki annyi praemiumat nyert el tudós dissertatioval sok tudós societasoktól, sok akademiáknak membruma, nem régiben baseli civisnek és egyszersmind extraordinarius és honorarius professornak recipiáltatván, mostan Baselben lakik s megtudván ideérkezésemet elébb, mint sem én itt létét, kívánt velem megösmernedni s hozzám eljött. Én is azután voltam nálla. Szép antiqua cabinetja vagyon s régi-pénz collectioja. Igen ifiú ember, alig vagyon 26 esztendő. Sokszor volt nállam egyszersmászor, és én is nálla.

Ide érkezvén, az ő Felsége követjéhez is, *Marchal* uramhoz másnap elmentem. *Marchal* uram is azután eljött hozzám.

Je suis parti de Bâle le 24e Mai à 7 heures du matin dans ma propre Voiture que j' ai achetée à Paris avec quatre chevaux que j' ai loué de M. Hauser jusqu' à Schafhausen un Louis par jour. M. Hauser m' a accompagné à cheval jusqu' à Holstein qui est à quatre lieues et demie de Bâle. Le même soir je suis arrivé à Soleure à la Couronne, où j' ai trouvé M. et Mme Csarner et M. Csefeli de Berne avec M. le Capitaine Frey, Balois et Chevalier de St. Louis. J' ai soupé avec eux. Le lendemain j' ai fait un petit tour dans la ville à pied. La ville est fort petite, mais assez jolie, bien bâtie et bien fortifiée. L' Ara*) passe par cette ville. Le 25e je

*) L' Aar helyett.

suis arrivé à Berne au Faucon. C'est la meilleure auberge que j'aye jamais vuë. Berne est une fort jolie ville, très bien bâtie, la plupart des maisons sont des pierres de taille, soutenuës des arcades sous lesquelles l'on passe à pied, à l'abri de la pluïe. Les rues sont belles, larges et propres, les maisons sont grandes et élevées. Les arcades, outre les grandes commodités dont elles sont, font un très bel effet dans les ruës.

Le 26e le matin j'ai été trouver M. Sinner, le Bibliothécaire, à qui j'ai été adressé par M. Schmidt Professeur Extraordinaire de Bâle, mais il n'était pas à la maison. M. Sinner ensuite m'a fait l'honneur de me rendre une visite. Il m'a emmené d'abord chez M. Bertrand, Ministre de l'Eglise française, qui a beaucoup de connaissances des Mathématiques et surtout de l'Histoire Naturelle, dont il a un beau cabinet, qu'il nous a fait voir. J'ai été rendre une visite à M. le Prof. Saleklin qui est un homme de 70 ans environ. C'est un vieux Patriarche.

Le 27e à 9 heures du matin je suis allé avec M. Sinner dans la Bibliothèque où j'ai trouvé parmi les Manuscrits de M. Bongars, des pièces très rares et très intéressantes sur l'histoire de Hongrie et de Transylvanie. J'en ai pris une petite note, et j'ai travaillé pour cela dans la Bibliothèque jusqu'à midi, et l'après-dîner depuis deux heures jusqu'à quatre heures. A quatre heures je suis allé à la Comédie, qu'on donne ici en français dans une salle qui est au-dessus de l'Eglise française. Il n'y a que des Dames et des Mrs. de qualités qui y jouent des rôles et qui puissent donner un billet pour l'entrée; j'en ai reçu un de M. Sinner, qui a joué lui-même cette fois-ci; il a fait le rôle de distrait dans une petite pièce de ce nom.

La 28e le matin à 7 heures je suis parti de Berne pour Zurich; j'y suis arrivé le 19e le soir et logé à l'

Epée chez M. Ott. J'ai fait la connaissance de M. Gesner, Professeur en Mathématiques; j' ai été dans un de ses Colléges, j' ai vu son Cabinet d' Histoire Naturelle, qui est riche et bien assorti. J' ai été voir M. le Prof. Hagenbuch, et j' ai passé un couple d' heures avec lui dans sa Bibliothèque. J' ai vu la Bibliothèque Publique qui est plus nombreuse que choisie. J' ai fait la connaissance de M. Heidegger Mrd. libraire.

Le 1er Juin. Je suis parti de Zurich pour Schaffhausen et arrivé le soir le même jour. J' ai renvoyé de là les chevaux de M. Hauser à Bâle, et j' ai pris la poste avec laquelle je suis parti le 2-e Juin à dix heures du matin pour venir à Ulme.

Le 3e Juin arrivé à Ulme, je me suis logé à l' Agneau d' or chez Mr. Zeitz, à qui j' avais adressé mes livres de Bâle.

Passau 13 Juin.

Les 9 caisses de livres envoyées de Bâle à Ulme ont pesées $26\frac{1}{2}$ quintaux.

NB. Celle sous le No. 3 a pesée 2 quintaux.

Les frais de ces 9 caisses de Bâle à Ulme.

De plus: Rf. 95 x 34.

Les frais des 2 caisses d' Hollande d' Utrecht à Ulm

Rf. 113 x 31.

• „ „ 2 „ de Paris à Utrecht 52 x 20.

„ „ „ 2 „ de Leyde à Utrecht — 85. —

Le 15e Juin je suis arrivé à Vienne par eau, le soir à 7 heures.

Le 17e. J' ai loué un carosse 60 st. par mois.

Le 17e. J' ai été chez L. E. E. Mrs. les C. C. de Caunitz et de Colloredo pour leur remettre mes addresses de la part de S. E. M. le Comte de Starhemberg. Ils étaient à Laxembourg; j' ai parlé à leur secrétaire. J' ai remis mon adresse à M. le B. de Senckenberg Conseiller Aulique de l' Empire de la part de M.

le Professeur Iselin ; il m' a reçu fort poliment. J' ai été chez M. le Comte Bethlen Chancelier de la Transilvanie pour lui faire mes compliments ; il m' a fait un accueil très gracieux et il m' a prié à diner pour le lendemain.

Le 18e. J' ai loué des appartemens pour 8 ducats par mois.

J' ai été chez M. le Général Comte Redei Lieutenant de la Garde Hongroise, et il m' est venu voir le même jour. J' ai remis mon adresse au Père Höll, Jésuite, de la part de M. Clairant ; je l' ai déjà trouvé prévenu en ma faveur par M. de Lalande, avec lequel il est en correspondance.

J' ai diné chez S. E. M. le Comte Bethlen. L' après—diner nous sommes allés ensemble pour voir un géant nouvellement arrivé à Vienne qui est grand d' huit pieds ; c' est quelque chose d' étonnant.

NB. On s' est saisi de tous mes livres, il ne m' en a pas resté un seul livre de prières ; ils sont tous entre les mains de Mrs. les Réviseurs.

Le 19e. J' ai été chez S. E. l' Ambassadeur d' Hollande M. Burmannia. Il m' a reçu très poliment.

J' ai été chez M. le Conseiller Cserei.

Le 20e. Je fus chez S. E. M. le Général Bukow et M. le B. de Bruckenthal. Ils m' ont très bien reçu et prié à diner pour le lendemain.

Le 24e. J' ai remis ma lettre de recommandation à S. E. Mr. le C. de Kaunitz. Son abord est ordinairement froid et très difficile ; mais, après avoir lu la lettre de M. le Comte de Starhemberg, il me dit fort gracieusement : „Monsieur, on me dit ici beaucoup de bien de Vous, et je serai charmé d' en faire l' expérience moi-même.“ Ensuite il me prit par la main, m' introduisit dans l' appartement voisin (où il y avait beaucoup de monde) et me présenta à Madame la Comtesse de Questenberg, sa soeur.

Le même jour au soir je fus chez Son Ex. dans une assemblée publique et nombreuse. Là il me parla aussi deux fois, et fort gracieusement (ce qu' il fait rarement) et me présenta encore à Madame la Comtesse de Sternberg, qui est la soeur de S. E. M. le C. de Starhemberg.

Le 25 j' ai remis ma lettre de recommandation à S. E. M. le C. de Colloredo. Il m' a fait aussi un accueil très gracieux.

Comme il y a toutes les soirées des Assemblées publiques chez L. L. E. E. M. M. le C. C. de Kaunitz et de Colloredo, j' y vais ordinairement et j' y irai dans la suite.

Le 26. J' ai diné chez S. E. M. le C. de Kaunitz.

Le 27. J' ai été faire la connaissance du Père Höll, Jésuite, à qui j' avais deux lettres de recommandation de la part de M. M. Clairant et Lalande.

Le 28. Je fus à Schönbrunn pour remettre mon adresse à M. Van Swieten de la part de M. De la Condamine.

Le même jour le soir je fus présenté à M. le B. de Brandau par M. le B. Ditrich. Il y avait un très beau concert

Le 30. Il m'a présenté chez S. E. M. le Baron de Partenstein où il y avait une assemblée nombreuse.

Le 3e Juillet. Je fus à Schönbrunn pour baiser les mains de L. L. M. M. Impériales. J' eus cet honneur là. Je demandai aussi audience particulière auprès de Sa Majesté la Reine, par S. E. M. le Comte de Kevenhüller. Ce qui me fut accordée sans aucune difficulté pour le 8 de ce mois.

Le même jour j' ai diné chez M. le B. de Senckenberg. Là je fis la connaissance de M. Kollári, Bibliothécaire de L. L. M. M. Impériales.

Le 5e. J' ai diné chez S. E. M. le Comte de Bukow et M. le B. de Bruckenthal. Il me fait toujours beaucoup de politesses.

Le 6e. L'après diner je fus chez S. E. M. le Comte de Kaunitz, pour lui demander la grâce de m' appuyer de sa protection auprès de Sa Majesté, comme j' espère d' avoir une audience particulière auprès d' elle le 8-e de ce mois. Il me dit la-dessus: „Monsieur, J'ai une fort bonne opinion de Vous. Je préviendrai Sa Majesté en Votre faveur, et Vous pouvez être assuré qu' Elle Vous recevra gracieusement.“

Le même jour le soir je fus faire mes compliments à S. E. M. le C. de Colloredo, comme c' était l' anniversaire du jour de sa naissance.

Le 7e. J' ai passé dans la Bibliothèque Impériale.

Le 8e. Sur les 5 heures l' après diner j' ai eu audience de Sa Majesté l' Impératrice dans la ville. Je lui ai parlé français. Sa Majesté m' a fait un accueil très gracieux. Elle m' a demandé combien de temps il y avait que jé suis dans des Pays étrangers. J' ai dit à Quatre ans. Là dessus elle m' a répondu; „Il n' y a donc que les Comtes de Teleki qui s' expatrient.“ J' ai présenté ma Requête écrite en Latin à Sa Majesté. Elle l' a reçue gracieusement et m' a dit: „Le Comte de Starhemberg a écrit beaucoup de bien de Vous. Je verrai ce que je pourrai faire en Votre faveur et je serai enchantée de pouvoir aussi animer d' autres par votre exemple.“ Ensuite elle me donna la main, je la baisai, et me retirai, plein de joye

Le 10e. C'était un jour de gala, le jour de nom de l' Archiduchesse Amélie. La Cour a été en ville jusqu' à midi. J' y ai été aussi pour voir L. L. M. M. L' après diner je suis allé à Schönbrunn pour baiser la main à l' Archiduchesse Amélie. Il y a eu Cercle ou Appartement à la Cour, lequel a été fort brillant. Ensuite toute l' Assemblée a accompagné L. L. M. M. à l' Opéra, J' ai été aussi du nombre.

Après avoir eu une audience de S. M. I. R. et Ap. j' ai eu l' honneur d' en avoir chez L. L. A. A. R. R. l' Archiduc Joseph, l' Archiduc Léopold, l' Archiduc Ferdinand et l' Archiduc Maximilien. Ils m' ont fait tous un accueil fort gracieux. L' Archiduc Ferdinand m' a parlé Hongrois, quoique je lui aye fait mes compliments en Allemand.

S. E. M. le Comte Bethlen m' a présenté à S. E. M. le Cte. de Koseck, Chancelier aulique de Bohême.

J' ai eu l' honneur de faire mes compliments aux jeunes Princes de Schwartzenberg dont j' avais fait la connaissance à Paris. Ils m' ont rendu aussi les visites.

J' ai fait aussi la connaissance de L. E. Ms. le Baron de Partenstein, le B. Brandau, le B. Schmidling, le B. Weber, le B. Festetits, chez qui j' ai eu l' honneur de diner assez souvent.

J' ai fait aussi la connaissance de S. E. M. B. Koller (Personalis de Hongrie) chez le Baron Festetits où nous avons diné ensemble.

J' ai eu l' honneur de diner fort souvent chez L. L. E. E. Mrs. le Cte de Bethlen, le Général Bouckow et le Baron Senckenberg.

La connaissance de M. Kollári, Hongrois, Bibliothécaire de Sa M. I. R. et Ap., m' est trop chère pour ne la pas remarquer. C'est un homme très modeste, plein d' Erudition et très obligeant. Il a une collection précieuse de Manuscripts et des Diplomes anciens sur l' Histoire de Hongrie.

Il m' a communiqué de la Bibliothèque Impériale un Manuscript des oeuvres de Jean Pannonien du temps de Mathias Corvinus, sur lequel je travaille à présent pour rendre complet ses Poèmes.

Mrs. Rádai, Darvas, Patai, Vatai, Députés de Hongrie en matière de Religion, ont été obligés de se retourner de Vienne sans avoir rien fait.

Je vais chaque soirée chez L. L. E. E. Mrs. les Comtes Kaunitz et Colloredo, comme il y a tous les jours ordinairement des Assemblées.

J' ai eu l' honneur de dîner quelque fois chez L. L. E. E. de Kaunitz et Colloredo.

M. le Comte Adam Nemes est arrivé à Vienne avec M. son fils le Comte Jean Nemes. Ils m' ont fait l' honneur de venir me voir.

M. le Baron de Bruckenthal, étant ici avec le Général Buckow, m' est venu voir aussi le jour de mon nom.

J' ai été présenté à S. E. M. le Comte Ferdinand Harrach, ci-devant Président de Guerre, par S. E. M. le Comte de Bethlen. Il m' reçu fort poliment. Je vais le voir ordinairement sur le soir dans son jardin, où il y a toujours un grand monde. C' est une très belle et agréable promenade. J' ai eu l' honneur de dîner chez lui.

Le 26e Aout. J' ai en une audience très favorable de Sa Majesté.

Avant que d' avoir cette audience de S. M., j' ai présenté une Copie de mon Mémoire à S. E. le Comte de Kaunitz en lui demandant sa protection. Il me l' a bien accordée, car il m' a fait la grâce de communiquer cette Copie à Sa Majesté, avant que j' eusse eu mon audience. Ce que je n' avais pas osé lui demander. Même je n' en savais rien, avant que Sa Majesté ne me l' ayt dit. A peine avais-je fait la troisième génuflexion en entrant dans la salle d' audience que Sa Majesté m' adressa la parole gracieusement en me disant: „Je suis bien aise quel vous écrivez si joliment en Français et en Latin. J' ai déjà lu Votre Mémoire que M. Kaunitz m' a communiqué.“ A quoi je répondis que j' en avais l' original sur moi, que je supplie Sa M. de recevoir favorablement. Elle l' a reçu et m' a promis de le lire aussi. Elle m' a beaucoup parlé, et m' a parlé avec grâce.

NB. Mon premier Mémoire je l' avais donné en Latin, celui-ci en français. Je les avais écrit moi-même tous les deux. En sortant de chez Sa Majesté, elle m' a dit: „Je vous sais bon gré du zèle que Vous témoignez pour moi“. J'ai baisé deux fois la main de Sa Majesté, en entrant et en sortant. Elle ne la donne ordinairement que lorsqu' on sort de chez elle. Le Contenu de mon Mémoire était d' obtenir la place de Comte suprême dans le Comitatus de Torda, vacante par la mort de feu M. le Baron Joseph Huszár.

Tous les dimanches lorsqu' il y a „Cercle“ ou „Appartement“ à la Cour, j' y vais pour me faire voir et pour avoir la satisfaction de voir la Famille Impériale qui est la plus brillante du monde.

J' ai pris congé de Sa Majesté le 16 octobre 1763.

Parti de Vienne le 25 octobre 1763. à 11 heures, le 26 à Presbourg chez l' évêque Klimo, le 28 à Pest, le 3 novembre à Petzel, le 15 et le 17 à Vátzen chez le Cardinal Migatzi et à Gödölyö chez Grasalkovits.

1767. 15-a Julii. Estve jött squadron Örményesre és éjjel után 2 óraker vitte el a mátkámat*) Bethlen Miklós szekeriben.¹⁾ Azon éjszaka 3 óraker indultam Bécsben a szegény, megkeseredett anyával.

26-a Julii. Estve érkezünk Bécsben.

12-a Augusti. Volt audientiája a grófnénak.²⁾

*) Bánffy Ágnes grófnőt.

¹⁾ Részletesen l. *Halmágyi István Naplója*. 317. l. (Magyar Tört. Eml. XXXVIII. k. Közli: Szádeczky Lajos.)

Bánffy Ágnes erőszakos elvételére vonatkozó hivatalos iratokat, eredetiben és hiteles másolatokban, Teleki Sámuel gróf később összegyűjtötte ezen címmel: *Monimenta actorum in causa Comitissae Agnethae Bánffy, anno 1767. die 15-a Julii, armata 170 militum manu, matri simul ac sponso ereptae, qua in unum volumen collecta inter libros bibliothecae suae manuscriptos retulit Samuel S. R. I. Comes Teleki, ut memoriam tragici hujus casus serae commendaret posteritati.* (Marosvásárhelyi gr. Teleki-levéltár.)

²⁾ Halmágyi id. m. 319.

15-a Octobris. Theresia napján, délután 6 órakor halt meg J. Josepha ertzherczeg asszony, eljegyzett neapolisi királyné. Ezen napra volt rendelve a menyegzői solemnitása.

16-a Octobris. Estve hozta fel Erdélyből a mátkámat B. Graszné, udvari cammerfrau.¹⁾

21-a Octobris küldötte le a királyné a mátkámat az anyjához, hogy meglássa G. Michnáné által.

23-a Octobris. Átaladta a mátkámat a királyné G. Michnánénak, hogy tartsa.

24-a Novembris. Vettük a rossz resolutiot mátkám elvettetése iránt, mely 19. ejusdem költ volt.²⁾

24-a Novembris. A resolutio vételinek alkalmatosságával szóval mondotta B. Bruckenthal a grófnénak s nékem, hogy Bécsből eljőjjünk a királyné parancsolatjával.

---

15. Januarii, 1768. Estve felé elindultunk a grófnéval együtt Bécsből. Úgy, hogy még csak búcsúzás végett sem engedtetett meg, hogy én a mátkámat, az édes anya pedig édes gyermekét, láthassuk.³⁾

16-a Januarii. Érkeztünk ebédre Posonyba.

25-a Januarii. Pálfordulása innepén az bécsi udvari capellában objuráltatták solemniter a mátkámmal a maga vallását. B. Bruckenthal is jelen volt. Ezolta levelet oda nem is írtam.

1768. die 17 Junii. Indultunk el Posonyból Erdély felé; ott mulatván a 16-a Januarii.⁴⁾

Die 25-a Junii. Érkeztünk Piskiben.

Die 30-a Junii. Érkeztünk Sárdra, per varios casus, per tot discrimina rerum.

Die 6-a Julii, indultam Szebenben Sárdról.

---

¹⁾ U. o. 327. l.

²⁾ U. o. 343. l.

³⁾ U. o. 352. l.

⁴⁾ U. o. 401. l.

Anno 1768. die 14-a Novembris. Mutatott a Jehova vigasztalást énnékem az én sok nyomorúságimnak napjai után, melyet tégyen is állandóvá és szenteljen meg a maga dicsőségére és az én lelkemnek örök idvességére, szent fiának érdemiért! Amen.

A kegyelmes Úr Istennek szent neve legyen áldásban mindörökké! Anno 1769. die 13-a Novembris Drágban magamnak örökös feleségül eljegyeztem és hit által is elköteleztem gróf iktári Bethlen Zsuzsánnámat,*) kivel való házassági szent szövetségemet a menynek, földnek Ura áldja és szentelje meg! Amen.

*) Sz. Hadadban, 1754. jan. 29. † Maros-Vásárhelyt, 1797. okt. 10.

Név- és tárgymutató a Naplóhoz.

Abhard	96—98	Bánffy Ágnes, gr. Teleki Sámuel	
Ablain	85, 85	mátkája	113
Adelaide	98	— Dénes	7
Adlaut tábornok	71	Barrét	102
Affrie gr.	77	Basel	12, 21, 23, 26—28, 31—32, 37, 39, 41—42, 45, 48, 50, 53—55, 60—61, 73—74, 76, 85, 103—105
Alexander Magnus képe Regens- burgban	9	Baseli egyetem ünnepélye	13—16
Alsatia	56, 60	— emlékérmek	16
Alt—Breisach	55	— könyvtár	43, 84
Amália főhercegnő	110	— magistratus	23—26
Amsterdam	78	— magyar tanulók	13, 54
Amstetten	9	— Münster templom	13, 21, 32
Angolország	67, 98, 101	— nagybőjti szokások	20—23
Annone	51	— püspök	55
Antwerpen	93	Battier, baseli tribunus plebis,	
Apafi Mihályné	25	consul	12, 20, 24—25, 29—30, 51
Argentorum l. Strassburg		— ifj.	38, 51
Arnhem	71, 72	Batthyány József gr., erdélyi	
Átány, Heves vm.	5	püspök	7, 8
Athlaun	86	— Károly gr.	7
Attila	28	— Lajos gr.	6—8
Augsburg	10	Beck J. Kristóf, baseli tanár	27, 41—45, 48—49, 52—53, 56, 84
August	26—28	Bécs	6—9, 25, 38, 90, 97, 107—108, 111—114
Augusta Rauracorum romjai	26—28	Bécsi császári könyvtár	8
Austriai határ	9	Benedek	74
Baden-Durlachi örgróf	32, 37, 60—67	Bentinck gr.	89, 90
— — örgrófné	62, 64, 65, 67	— gr. ifj.	89
Baden von Baden herczeg ezrede	62		
Bajor határ	9		
Bajorország	12		
Ballif de Chambrillant	99		
Balmazújváros, Hajdu vm.	5		

Bergman	84, 86	Brundrut	55
Bern	85, 105, 106	Bruxelles	90, 93, 95, 96
Berni canton	85	Budai könyvtár	8, 111
Bernoulli Dániel, baseli tanár	18, 32, 42, 45, 47—49, 53, 81, 84, 95, 105.	— melegfürdők	5
— Jakab	46	— templomok	5
— János, baseli tanár	13, 31— 32, 34, 40, 42, 45, 46, 48, 49, 51—53, 79, 95, 105.	— várkapu	5
Bernoulliné	32	Budapest	5, 6, 113
Berthoud Ferdinánd	101	Buffon	97
Bertrand	106	Bukow tábornok	108, 109, 111, 112
Bethlen Gábor gr., kancellár	6—8, 96, 108, 111, 112	Burchard Sámuel	13, 30, 31
— Gáborné	6	Burgdorf	85
— Miklós	113	Burmán	108
— Zsuzsánna (iktári), gr.		Burmán Péter II.	82
Teleki Sámuelné	115	Buxtorfius, baseli pap	41, 51
Betken	28	Buzinkai György	5, 6, 50
Bicker	86	Bürcklin, karlsruhei konsiliarius	61, 63, 65
Birr Antal, baseli tanár	32, 33	Caesar (Julius) képe Regensburgban	9
Bischof	39	Calcedonius	10
Bodegraeve	76	Cameracum	95
Boerhave	89	Camus	101
Boissy St. Leger	104	Canti herceg	99
Bonn	70	Carolus Audax	40, 41
Bonnet, utrechti tanár	86, 87	— Calvus	10
Boppard	69	— VII.	43
Borosnyai Zsigmond n.-enyedi tanár	82	Cartesius	104
— Lukács Simon	52, 54, 55, 60, 72, 85	Cassini	100
Bosuet: Expositioja a római hitnek	90	Castellionius, utrechti tanár	80, 81, 86
Brabantia	95	Chais, francia pap	88—90
Brackenhoffer János Jeremias,		Chambrillant	99
strassburgi tanár	59	Chape, astronomus	100
Brandau br.	109, 111	Charanton	102, 103
Braunschweigi herceg	76	Chavanne, francia pap	42
Broel	69	Chavigni gr., francia követ	38
Brone	98	Clairaut	95—98, 108, 109
Bruckenthal br.	108, 112, 114.	Clivia	71—73
Brucker, baseli pap	25	Cobentzel gr.	90, 93—96
Bruckner, baseli registrator	24, 41— 42, 51	Colen francia nyelvmester	18, 49
		Colloredo gr.	107, 109, 110, 112
		Colona herceg	112
		Colonia l. Köln	
		Condamine, De la	95—97, 99, 101, 109
		Constantinus Magnus képe Regens-	
		burgban	9

Csarnér	105	Fannenschmid, tánczmester	49
Csefeli	105	Farkas István	54, 74
Csehország	111	Fárt	72, 73
Cserei	108	Fechter, baseli ötvös	19
Csontos	50	Fekete	55, 60
Czstarowrensky herceg	100	Ferdinánd főherceg	111
Dáblein l. Ablain ;		Festetics br.	111
Darmstad gr. ház	67	Finty	5
Darvas	111	Flandria	95
Daun tábornok	64	Fodor Ferencz	54
Debari, baseli tribunus plebis		Foesch J. Rudolf, baseli tribunus	
	30, 38, 51	plebis, consul	13, 24, 24, 29,
Debreczen	5, 6, 50		31, 51
Delpht	90, 91	Forlier	97
De Puente Fuerte	87	Franciaország	35, 67, 84, 104
Dés, Szolnok-Doboka vm.	4, 5	Franequera	79
Desaguliers	103	Freiburg	56
Dienast, baseli kanczellista	26	Freund	85
Dionysius ariopagita	10	Frey	105
Ditrich br.	109	Frey, baseli tanár	43
Domokos Márton debreczeni bíró	5	Freyburger, német nyelvmester	18, 49
Drág	115	Fürstenberger	13
Duna f.	5	Gastel	97
Dunai hid Regensburgban	9	Geinsheim	68
Düsseldorf	71	Gellius A. : Nocturnae Atticae	56
Eberlein J.	75	Genf	38, 44
Eferding	9	Gesner, zürichi tanár	107
Ehingen	11	Geymüller	50, 53
Elsnerus, utrechti tanár	83	Gottvitz br.	19
Emmerich	72	Gödöllő	113
Enns	9	Göttingen	31
Erasmus Bartolinus	46	Gracel János Fülöp, strassburgi	
— claudiumai	15	tanár	59
Erdély	7, 8, 50, 62, 101, 106,	Grand	96—98, 100
	108, 114	Grassalkovits	113
Erdélyi gubernium	4	Grasz báróné	114
Ergitz f.	26—28	Griwaldi marquis	97
Eugenius herceg könyvtára	8	Groningen	82
Eysenbirt	9	Gromovius Ásrahám	76, 78
Fábián Pál, őri	54	Gross	90
Fabricius : Bibliographia	84	Günderoth br.	85, 86
Falkner, baseli polgármester,		Győr	6
consul	12, 29—31	Hadad, Szilágy vm.	115
— baseli tanár	51, 79	Hága 74, 76, 78, 80, 81, 85, 87, 90, 91.	

Hagenbach, baseli tribunus plebis	31, 51	Jászberény	5
Hagenbuch, zürichi tanár	107	Jenő herczeg könyvtára	8
Hahn, utrechti tanár	74, 80—87	Joncourt	77
Hainburg	6	József herczeg	7
Haller Pál gr. id.	4	„ főherczeg	111
Handtmann Boldizsár	20, 53, 55, 60, 80, 87, 92, 103	József főherczegnő	114
Harison	101	Jupiter	102
Harrach Ferdinánd gr.	112	Justinianus képe Regensburgban	9
Hauser János Rudolf	18, 55, 60, 105, 107	Karken, baseli juris doctor	13
Heidegger	107	Karlsruhe	53, 57, 60—62, 65—67
Heidelberg	80, 81	Kármány András	73, 74
Helvetia	28, 39, 48, 72, 85	Károly herczeg	94
Hemsterhuis, leydeni tanár	76, 78, 79	— III.	6
Herbster, consiliarius	37, 41, 51, 60, 61	— V. képe Regensburgban	9
Herodotus	82	— VI. „	9
Hess	36, 42	— VII.	10, 32, 67
Hessen-Casseli gr.	88	Katona András	54
— Darmstadi gr.	85	Kaunitz gr.	107—110, 112
Hindenlang, vivómester	49	Kemmelbach	9
Holbein, festő	26, 43	Kendeffi Elek	27, 38, 41, 44, 48, 52, 53, 55, 60, 61, 63, 83, 86
Hollandia	12, 47, 67, 73, 76, 77, 85, 88—91, 107, 10 ~	Kendilóna	4
Honnert	87, 88	Kevenhüller gr.	6, 7, 109
Horn herczeg	94, 95	Khinai nyomtatvánv	57
Hortobágyi fogadó	5	Kinderdeck	92
Hosszufalva, Szatmár vm.	5	Kis-Basel	22, 23
Höll, jézsuita	108, 109	Klimo	113
Hugenus	104	Koblentz	69
Huszár József br.	113	Kocsis István	54
Httingen	21, 22, 55	Kollár, budai könyvtárnok	109, 111
Httingeni vár	56	Koller, personalis	111
Iselin Izsák	15, 31	Kolozsvár	4
Iselin János Rudolf baseli tanár	17, 25, 29, 30, 31, 35, 42, 44, 48, 49, 51, 61, 76, 78, 79, 108	Koseck gr.	111
Iselin ifj.	34, 42	Kovács Sándor	74, 76, 80
Isle, De l', csillagász	98, 102	Kovács József	4, 11, 12, 17—19, 27, 44, 48, 50, 53, 55, 60, 75, 76, 80, 90—93, 100, 101, 103
Istein	55	„ László enyedi diák	74, 80
Janus Pannonius	11	Köln	53, 69, 71
J ászapáti		Kölni Münster templom	70
		Kristóf herczeg	64
		I. Lajos XIV.	55, 57, 102, 103

La Lande, De	96—98, 101, 108, 109	Mermann	91
Lambeccius	78	Mermann: Corpus juris civilis	91
Lauchinga	12	— De calculo fluxionis	91
Laufenburg	12	— Origines typographicas	91
Laxenburg	107	Messiers	98, 100, 103
Leibnitz	46, 104	Messkirch	11
Leiningen gr.	63	Meyer	41
Leopold császár képe Regens-		Mező-Örményes	113
burgban	9	Michna grófné	114
Lerach	32	Migatzi, cardinalis	113
Leyden	74—78, 80, 83, 87, 91, 95, 107	Mikátsi, bécsi érsek	7
Lichstal	28	Miklós deák	73, 74
Linz	9	Miksa főherczeg	111
Lipót főherczeg	111	Minerva	16
Lippó, Szatmár vm.	5	Minutius Felix	78
Lotharingia	18	Misanis, rhaetia i nemes	13, 42
Lotharingiai Károly herczeg	60	Moguntzia l. Mainz	
Luchtmann, könyvkereskedő Hol-		Molnár	74
landiában	91	Monachium l. München	
Lukács Simon l. Borosnyai		Mordeck	92, 93
Magyar tanulók Baselben	13, 54	Mortier	56
Magyarország	63, 106, 111	Mortieri fortalitium	55
Mainz	53, 68, 69	Moson, Moson vm.	6
Mainzi Münster templom	68, 69	Mumpf	12
Mannheim	56, 67, 68	Munatius Plancus szobra Baselben	26
Margli	103	München	10
Mária Terézia	7, 19, 55	Muschenbroeck, leydeni tanár	74, 76, 79, 83, 84
Marigni	97	Nagy Sámuel	36, 37, 54
Maros-Vásárhely	115	— Sándor szobra Regens-	
Marschal, baseli követ	20, 38, 51, 105	burgban	9
Martine	95, 96	Nagy-Basel	22, 23
Mátyás király budai várpalotája	5	Nagy-Károly. szatmár vm.	5
— király képe Strassburgban	57	Nagy-Szeben	62, 114
— király könyvtára	111	Nagy-Szebeni országgyűlés	4
Maximilianus, Szent	10	Nancy	41
Mecheln	93	Nantesy edictum	103
Mediolanum	70	Nassau gr.	82, 87
Melk	9	Nemes Ádám gr.	112
Mende, Pest-Pilis-Solt Kiskun vm.	5	— János gr.	112
Mengen	11	Németország	67, 84, 100
Merian, baseli pap	14, 25, 30	Neseman	42
— baseli polgármester,		Neu-Breisach	56
consul	12, 13, 24, 29, 30	Neu-Breisachi fortalitium	55

Neuburg		♂ Picardia	95
Newton	46, 104	Piski	114
Noele	101	Planta, rhaetiai nemes	13, 42
Nyergesujfalu, Esztergom vm.	6	Plattling	9
Nyirlugos, Szaboles vm.	5	Polgári	74
Octavianus Augustus képe Regens-		Porosz király	19, 71
burgban	9	Poroszló, Heves vm.	5
Olaszország	37, 67	Poroszország	72
Oppenheim	68	Port	86
Oroszvár, Moson vm.	6	Pozsony	6, 113, 114
Orsovai	72	Pralin	98, 99
Ó-Szőny, Komárom vm.	6	Purkersdorf	9
Ortman	30	Questenberg grófnő	108
Ott	107	Rádai	111
Öttevény, Győr vm.	6	— Gedeon	36
Padenburg, könyvkereskedő Hol-		Rajna f. 12, 14, 18, 26, 28, 52, 55,	
landiában	91	56, 58, 60, 69—71, 73, 85	
Pálfalva, Szatmár vm.	5	Rákoskeresztúr, Pest-Pilis-Solt-	
Pálfi	94	Kiskun vm.	5
Pardies	46	Ralliard, baseli tanácsúr	21
Paris 38, 92, 95, 98—101, 103—105		Ramspeck, baseli tanár	34—36, 40,
107, 111			42, 51
Parisi Benedictinusok könyvtára	102	Ranconnet br.	97
— Clementina biblia	102	Regensburg	9, 12
— College Royale	96	Reischach br. 76, 77, 87, 88, 90, 94	
— királyi könyvtár	57, 102	— ifj.	88
— Sancta Geneveva könyv-		Remetemező, Szatmár vm.	5
tár	102	Renni érsek	99
— Sixtina biblia	102	Rhédey gr.	108
Partenstein br.	109, 111	Rheinweyler	55
Passau	9, 107	Richner, baseli tanácsúr	39, 41
Passavant Ferencz	24, 25	— baseli tanár	41
Passi	101, 103	Riedlingen	11
Pásztotai János	54	Ring, nevelő	61, 63, 64, 66
Patai	111	Ritter, leideni tanár	80
Pater	102, 103	Róma	37, 62
Peaute, parisi órás	101, 103	Romanse	101
Péczel	113	Romulus képe Regensburgban	9
Peron	95	Rotterdam	90—92
Perponche, hágai consiliarius	86, 89,	Rousselot, parisi tanár	97, 100, 101,
90			103
Perschling	9	Röckelsburn	6
Peuerbach	9	Rucker, utrechti tanár	86
Pfada	9	Saladin, zenetanító	49

Salekin, berni tanár	106	Stockach	11
Salis, rhaetiai nemes	13, 42	Stoeber Elias, strassburgi tanár	56,
Sárd	114		58, 59, 76
Sáromberke, Maros-Torda vm,	4	Strassburg	53, 56—58, 76
Saxe, utrecht-i tanár	74, 82	Strassburgi citadella	55, 56, 58
Schaffhausen	11, 12, 105, 107	— Münster templom	57, 58
Scheuter augsburgi rézmetsző	11	— püspök	58
Scheveningen	90	Straubing	9
Schlagendorf br,	86, 87	Sweitzinga	67
Schlegel, zenetanító	49	Szalai	88, 89
Schlém, rotterdami kereskedő	91, 92	Szamos-Dob, Szatmár vm.	5
Schmidling br.	111	Szappanos Mihály	54, 74
Schmidt, berni tanár	105, 106	Szarazin	30
Schoepflin strassburgi tanár	30, 60	Szászki I. Tomka-Szászki,	
— könyvtára	—66.	Szathmári ref. püspök	82
Schönbrunn	109, 110	Székely	19
Schrek	60, 67	Szent Emeran koporsója Regens-	
Schultens, utrecht-i tanár	79	burgban	10
Schwartzenberg herceg	97, 111	Szeremlei Sámuel	5
Séjour, consiliarius	97, 103	Tamási csárda	5
Senckenberg br.	107, 109, 111	Tamáskátai csárda	5
Setét Mátyás	54	Taquet	46
Sieghardskirchen	9	Tarczali Mihály	54
Silbermann, strassburgi hangszer-		Teleki család	35
készítő	59	— gr.	110
Sinner, berni könyvtárnok	106	— Ádám gr. 4, 12, 13, 17—19, 28, 42	
Simon János ifj., désfalvi	5, 50	— József gr. 12, 13, 17—19, 28,	
Singen	11	38, 42, 79	
Smith, parisi orvos	98	— Károly gr.	4
Socin, baseli tanár	18, 42, 44, 49, 51	— Sámuel gr.	4
Solodurnum	38	— — Baselben	12—52
Sós	74	— — könyvei	53, 91
Sourdin	104	— — mátkája, gr. Bánffy	
Sprecher, rhaetiai nemes	13, 42	Ágnes	113, 114
Spreng I. Jakab, baseli tanár	17 18,	— — neje iktári gr. Bethlen	
St. Antonie	100	Zsuzsánna	115
— Honore	100	— — Parisban	95, 103
— Martin	100	— — Utrechtben	73—75,
— Pölten	9		80, 87
Starhemberg gr.	95, 96, 98, 100,	Tell Vilmos	20, 21
	107—110	Teul tábornok	89
Sternberg grófnő	109	Thordai Sámuel	54
Sternberg	9	Thurneysen J. Rudolf, baseli tanár	
		13—15, 34, 42, 51	

Tigurumi antistes	39	Versailles	98, 99
Tisza F.	5	Vilmos herczeg	62, 64
Tiszafüred, Heves vm.	5	Vilshofen	9
Toldi Miklós kövei, dárdája, buzo- gánya Budán	5, 6	Voerden	75, 76, 80
Tomka-Szászki János, pozsonyi tanár	6	Voget, utrechti tanár	82
Toms gr.	89	Volfgangus	10
Torda vm.	113	Volfius	46, 104
Tóth József, kabai	54	Voisin	95—98, 103
Tóth Mihály	54	Waldeck herczegek	98
Turretinus Alfonz	45	Warmond	79
Uhlefeld gr.	8	Weber br.	111
Ulm	11, 91, 107	Weilburgi hercze	88
Ulmi fegyvertár	11	Weiss András leydeni tanár	77, 79, 80, 87, 89
Ursel, bruxellesi gubernator	93	Werth	60
Utrecht 73—76, 80, 83, 89, 91, 96, 107		Wesel	72, 93
Utrechti könyvtár	84	Wesseling, utrechti tanár	74, 78, 79, 81—83, 86, 81
Vác	113	Wittenberg	80
Vailler	95	Wolfenbütteli herczeg	88, 89
Valdbrun br.	32	Worms	68
Valenciennes	95	Zeitz	107
Van Sweiten	109	Zeilen	89
Varnier	98, 101, 103	Zoya, rhaetiai nemes	13, 42
Vatai	111	Zürich	106, 107
Vauban tábornok	55	Zwinger, baseli pap	41
Vechsel	50	— id., baseli tanár	37, 51
Veis Marcus	30, 31	— ifj. baseli tanár	13, 34—36, 41, 42, 51.
Velenczei követ	7		

TARTALOM.

I.

BEVEZETÉS.

Gróf TELEKI SÁMUEL GYERMEKKORA és IFJUSÁGA.

Irtta dr. Imre Sándor — — — — —	III—LXXII.
1. A Napló sorsa, írója, a Bevezetés feladata — — —	V—VII.
2. Teleki Sámuel családi viszonyai, gyermekkori nevel- tetése, tanulása, tanítói — — — — —	VII—XXII.
3. A külföldi út gondolata és célja, a Napló keletke- zése és tartalma — — — — —	XXII—XXVIII.
4. Kortársai Telekiről. Külföldi fejlődésének tényezői: a környezet és a rendszeres tanulás. Kovács József. Teleki József és Ádám. A magyar tanulók. Jövő fel- adatainak felismerése. Megfigyelései. A baseli egyetem. Teleki érintkezése az egyetem hivatalos köreivel; ennek magyarázata. Születés és egyéni kiválóság. A baseli tanárok. A városi tanács és a közönség. Utrecht, Leyden, Páris. Anyagi helyzete. Hazatérése — — — — —	XXVIII—LII.
5. Tanulmányai: nyelvek, egyéb tárgyak; Bernoulli Dániel és János meg Beck hatása. Ügyességek. Bod Péter. Hol- landiai viszonyokról tudakozódik. Utrechti tanulmányai. Wesseling hatása. Párisban érdeklődése egy körre irá- nyúl, de szeme nyitva marad. A könyvgyűjtés és könyv- tár-alapítás gondolata; ennek forrása — — — — —	LII—LXVII.
6. A Napló jelentősége: a) Teleki személyére nézve, b) általános szempontból. Befejezés. — — — — —	LXVIII—LXXXII.

II.

GRÓF TELEKI SÁMUEL NAPLÓJA.

Sajtó alá rendezte ifj. Biás István — — — — —	1—115.
Bevezetés 3—4. Sáromberkétől Baselig 4—12. <i>Basel</i>	
12—54. Baseltől Utrechtig 55—72. <i>Utrecht</i> 73—87.	
Leydentől Párisig 87—95. <i>Páris</i> 95—103. Páristól	
Bécsig 103—107. Bécsi élmények 107—113. Jegyessége	
és házassága 113—115.	
Név- és tárgymutató a Naplóhoz. Összeállította Köblös	
Zoltán — — — — —	116—123.

ZAVARÓ SAJTÓHIBÁK:

35. lap 16. sor: magistratus rector, helyesen *magnificus rector*.
 82. lap 11., 18., 34. sorában augustus van, de *septemberben* történt, a mit ír.
 96. lap s köv.: Clairant, helyesen *Clairaut*.
 104. lap 16. sor: Cartesius és Volffius, Becouverteiről, helyesen *Cartesius és Volffius decouverteiről*
 106. lap, legalsó sor: 19, helyesen 29.

